

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НИКОНЕНКО Оксана Анатоліївна

УДК 338.439.5/6:339.9(477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ
ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

Спеціальність: 051 «Економіка»

Галузь знань: 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 _Оксана НИКОНЕНКО

Наукові керівники:

Іван СВИНОУС,
доктор економічних наук, професор
Nikokett CZIPA,
PhD, associate professor

АНОТАЦІЯ

Никоненко О. А. Організаційно-економічні засади формування системи продовольчої безпеки України в умовах глобалізації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка» (05 «Соціальні та поведінкові науки»). – Білоцерківський національний аграрний університет, Біла Церква, 2025.

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення важливого наукового завдання щодо формування та функціонування системи продовольчої безпеки в умовах глобалізації.

На основі узагальнення наукових досліджень запропоновано авторський підхід до розуміння поняття продовольчої безпеки, як стану економіки, за якого населення забезпечене якісним і доступним харчуванням, що гарантує умови для нормального рівня життя, унеможливорює гостре недоїдання в країні та стимулює розвиток продовольчих інновацій, спрямованих на внутрішнє виробництво, національну продовольчу незалежність і стабільність.

Для дослідження проблем продовольчої безпеки та пошуку їх вирішення варто враховувати три ключові аспекти: забезпечення фізичної доступності продуктів харчування; гарантування економічної доступності продуктів харчування; створення умов для споживання безпечних харчових продуктів.

Обґрунтовано, що запровадження трансформацій у поведінці споживачів дозволяє ефективніше управляти національною продовольчою безпекою. Це досягається залученням громадян до створення самостійних ланцюгів постачання харчових продуктів (наприклад, через спільні закупівлі) та перерозподілом харчів через спеціальні платформи, що підтримуються, зокрема, податковими стимулами для розвитку таких механізмів як альтернативних інструментів продовольчої безпеки.

Із метою оцінки продовольчої безпеки пропонується застосовувати методику комплексного аналізу за інтегральним показником. Цей аналіз не лише оцінює загальний рівень продовольчої безпеки, а й дозволяє детально розглянути її окремі аспекти, ідентифікувати проблемні зони. Такий підхід дає змогу виявляти сильні і слабкі сторони регулювання продовольчого ринку, а також визначати переваги й недоліки сільськогосподарського виробництва в країні.

На основі проведених досліджень доцільно вдосконалити Методичні рекомендації з оцінки продовольчої безпеки, доповнивши їх показниками стабільності виробничих процесів у сільському господарстві та постачання продуктів харчування.

Встановлено, що протягом досліджуваного періоду відбулося значне зростання виробництва зернових культур і соняшнику. Така тенденція пояснюється насамперед розширенням посівних площ і підвищенням урожайності згаданих сільськогосподарських культур, що свідчить про активне впровадження інноваційних рішень у процес їх вирощування. Суттєвий внесок також забезпечила державна підтримка, спрямована на розвиток аграрного сектору та підтримку виробників.

У період з 1991–2023 роки застосування сучасних технологій у вирощуванні картоплі, овочів і плодів призвело до значного зростання їх валового збору. Проте варто зауважити, що тимчасова окупація основних регіонів вирощування овочів та багаторічних плодових насаджень рф спричинила негативний вплив на обсяги виробництва цих культур.

Встановлено, що упродовж тривалого періоду спостерігається значний спад у таких напрямках тваринництва, як скотарство, свинарство та вівчарство, що відображається як у зниженні обсягів виробництва продукції, так і в скороченні чисельності основних видів сільськогосподарських тварин.

Нині провідною галуззю тваринництва стало птахівництво, яке відіграє ключову роль завдяки виробництву високоякісної харчової продукції – м'яса та яєць.

Дисбаланс у розвитку аграрного сектору України призвів до зростання зацікавленості та більшої підтримки з боку як приватного бізнесу, так і державних структур саме рослинництва, а не тваринництва.

Доведено, що попри складнощі, які супроводжують третій рік повномасштабної війни, органічний сектор України демонструє стійкість, вміння адаптуватися та активно шукає шляхи для розвитку. Представники ринку зосереджуються на відновленні виробничих обсягів, просуванні продукції з доданою вартістю всередині країни та розширенні експортних перспектив. Важливу роль у цьому процесі відіграє об'єднання зусиль галузевих учасників, підтримка від держави та співпраця з міжнародними партнерами.

На основі отриманих результатів встановлено, що серед основних стратегій, які використовуються для адаптації до зазначених викликів, стало зменшення витрат через придбання дешевших товарів, залучення накопичених заощаджень і скорочення витрат на життєво важливі потреби, включно з медичними послугами. У той час як економічні фактори виявляють найбільший вплив на загальну продовольчу безпеку, домогосподарства, розташовані поблизу лінії фронту, стикаються з додатковими труднощами. Ці проблеми спричинені активними бойовими діями, які створюють небезпечні умови, руйнують інфраструктуру, обмежують доступ до основних послуг і порушують функціонування ринків. У підсумку для таких громад виникає фізична недоступність продовольчих ресурсів.

Аграрний сектор України залишається важливим оплотом як для розвитку національної економіки, так і для зміцнення світової продовольчої безпеки, особливо в умовах викликів, які виникли через війну. Уряд сприяє зміцненню цієї галузі через впровадження фінансових програм, доступне кредитування та реалізацію масштабних інфраструктурних проєктів.

Особливе місце серед урядових заходів належить ініціативі «Сади Перемоги», що отримала пропозицію для адаптації в інших країнах. Її головна мета – забезпечення продовольчої стабільності, створення стратегічних запасів

харчових продуктів та їх ефективний розподіл між громадами, які найбільше цього потребують.

Особливу увагу приділяють формуванню культури взаємодопомоги, підтримці малих і середніх суб'єктів підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу, а також залученню громадян до активної участі в цих процесах. Ініціативи, орієнтовані на фінансову підтримку, пільгове кредитування та розвиток інфраструктури, дають змогу сільськогосподарським виробникам функціонувати навіть у найскладніших умовах. Крім того, вагомий внесок у розвиток українського агробізнесу здійснюють міжнародні партнери, які вкладають інвестиції в цей сектор та сприяють його інтеграції у світову економіку.

Із використанням методів економіко-математичний аналізу здійснено оцінку тенденції споживання яловичини та визначено оптимальну потребу в поголів'ї великої рогатої худоби, із зосередженням на спеціалізованих м'ясних породах.

Для підвищення ефективності й конкурентоспроможності м'ясного скотарства необхідно реалізувати такі заходи: надання фінансової підтримки через дотації та субсидії для розвитку племінного господарства; створення сприятливих умов страхування та оподаткування; спрощення процедур лізингу; впровадження системи стандартів якості м'яса; організація закупівельних і товарних інтервенцій.

Глобальні кліматичні зміни висувають насущну потребу у формуванні комплексного державного підходу до вирішення екологічних, економічних і соціальних проблем, які виникають унаслідок цих змін. Це передбачає застосування всебічного наукового аналізу для розробки стратегій ефективного реагування на виклики. У такому контексті заходи з адаптації до кліматичних змін стають критично важливими, оскільки їх реалізація допоможе мінімізувати ризики, уникнути втрат і скористатися потенційними перевагами, що супроводжують сучасні і майбутні кліматичні трансформації.

Враховуючи узагальнений досвід України та міжнародної спільноти, запропоновано напрями реалізації програми адаптації підприємств аграрного сектору до змін клімату.

В Україні наразі спостерігається складна ситуація з економічною доступністю продуктів харчування, особливо для соціально вразливих груп із низьким рівнем доходів. За наявними прогнозами, ця негативна тенденція може зберігатися до 2030 року, навіть за умови завершення військових дій у 2025 році.

У таких реаліях особисті селянські господарства набуватимуть дедалі більшого значення в забезпеченні населення країни продовольством. Для підтримки цих господарств доцільно розглянути створення територіальних центрів, які базуватимуться на кооперативній або муніципальній формі власності. Їхня діяльність може передбачати надання послуг з обробки присадибних ділянок, що стане особливо корисним для соціально незахищених верств населення, а також для людей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

На сьогодні важливим завданням постала розробка державної автоматизованої інформаційної системи для забезпечення продовольчої безпеки України. Основна мета цієї системи полягає у наданні керівникам профільних міністерств актуальних даних про реальний стан продовольчої безпеки країни, а також оцінці впливу управлінських рішень на виконання державних програм. Її впровадження дозволить автоматизувати процеси інформаційно-аналітичного забезпечення та сприятиме ухваленню запланованих і обґрунтованих рішень державними органами.

Відмітною рисою запропонованої системи показників виділяється її багатогранність, розширене охоплення інформації, а також інтеграція нових груп індикаторів, які включають аспекти розподілу й обміну продовольчими товарами як частину управлінсько-виробничого підходу. Крім того, до системи введено показники, що широко застосовуються в міжнародній практиці, таким

чином забезпечуючи її універсальність та можливість адаптації до глобальних стандартів.

Ключові слова: продовольча безпека, сільськогосподарські підприємства, споживання, індикатори продовольчої безпеки, кооперація, господарства населення, купівельна спроможність, держава, продовольча допомога.

ANNOTATION

Nykonenko O. Organizational and economic principles of the formation of the food security system of Ukraine in the conditions of globalization. – Qualification scientific work in the form of a manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 051 «Economics» (05 «Social and behavioral sciences»). – Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, 2025.

The dissertation work provides a theoretical generalization and proposes a new solution to an important scientific problem regarding the formation and functioning of the food security system in the conditions of globalization.

Based on the generalization of scientific research, the author's approach to understanding the concept of food security is proposed as a state of the economy in which the population is provided with high-quality and affordable food, which guarantees conditions for a normal standard of living, prevents acute malnutrition in the country and stimulates the development of food innovations aimed at domestic production, national food independence and stability.

To study food security problems and find their solutions, it is worth considering three key aspects: ensuring the physical availability of food products; guaranteeing the economic availability of food products; creating conditions for the consumption of safe food products.

It is substantiated that the introduction of transformations in consumer behavior allows for more effective management of national food security. This is achieved by involving citizens in the creation of independent food supply chains (for

example, through joint procurement) and the redistribution of food through special platforms, supported, in particular, by tax incentives for the development of such mechanisms as alternative food security instruments.

In order to assess food security, it is proposed to apply the methodology of complex analysis using an integral indicator. This analysis not only assesses the overall level of food security, but also allows for a detailed consideration of its individual aspects and identification of problem areas. This approach makes it possible to identify the strengths and weaknesses of food market regulation, as well as to determine the advantages and disadvantages of agricultural production in the country.

Based on the research conducted, it is advisable to improve the Methodological Recommendations for Assessing Food Security, supplementing them with indicators of the stability of production processes in agriculture and food supply.

It was established that during the period under study there was a significant increase in the production of grain crops and sunflower. This trend is explained primarily by the expansion of sown areas and an increase in the yield of the aforementioned crops, which indicates the active introduction of innovative solutions in the process of their cultivation. A significant contribution was also provided by state support aimed at the development of the agricultural sector and support for producers.

In the period from 1991 to 2023, the use of modern technologies in the cultivation of potatoes, vegetables and fruits led to a significant increase in their gross harvest. However, it is worth noting that the temporary occupation of the main regions for growing vegetables and perennial fruit plantations of the Russian Federation had a negative impact on the production volumes of these crops.

It has been established that over a long period there has been a significant decline in such areas of livestock farming as cattle breeding, pig breeding and sheep breeding, which is reflected both in a decrease in the volume of production and in a reduction in the number of main species of farm animals.

Currently, the leading branch of livestock farming has become poultry farming, which plays a key role due to the production of high-quality food products - meat and eggs. The imbalance in the development of the agricultural sector of Ukraine has led to increased interest and greater support from both private business and state structures in crop production, rather than livestock farming.

It has been proven that despite the difficulties that accompany the third year of full-scale war, the organic sector of Ukraine demonstrates resilience, the ability to adapt and is actively looking for ways to develop. Market representatives are focusing on restoring production volumes, promoting value-added products within the country and expanding export prospects. An important role in this process is played by the unification of efforts of industry participants, support from the state and cooperation with international partners.

Based on the results obtained, it was established that among the main strategies used to adapt to the above challenges were reducing costs by purchasing cheaper goods, attracting accumulated savings and reducing spending on vital needs, including health services. While economic factors have the greatest impact on overall food security, households located near the front line face additional difficulties. These problems are caused by active hostilities, which create unsafe conditions, destroy infrastructure, limit access to basic services and disrupt the functioning of markets. As a result, food resources are physically inaccessible to such communities.

Ukraine's agricultural sector remains an important bulwark for both the development of the national economy and strengthening global food security, especially in the face of challenges arising from the war. The government contributes to strengthening this sector through the implementation of financial programs, affordable lending and the implementation of large-scale infrastructure projects.

A special place among the government measures belongs to the initiative «Victory Gardens», which has received a proposal for adaptation in other countries. Its main goal is to ensure food stability, create strategic food reserves and their effective distribution among communities that need it most.

Particular attention is paid to the formation of a culture of mutual assistance, support for small and medium-sized businesses in the field of agribusiness, as well as to involving citizens in active participation in these processes. Initiatives focused on financial support, preferential lending and infrastructure development allow agricultural producers to function even in the most difficult conditions. In addition, a significant contribution to the development of Ukrainian agribusiness is made by international partners who invest in this sector and contribute to its integration into the world economy.

Using methods of economic and mathematical analysis, the trend of beef consumption was assessed and the optimal need for cattle was determined, with a focus on specialized meat breeds.

To increase the efficiency and competitiveness of meat cattle breeding, the following measures must be implemented: providing financial support through grants and subsidies for the development of breeding farms; creating favorable insurance and taxation conditions; simplifying leasing procedures; introducing a system of meat quality standards; organizing procurement and commodity interventions.

Global climate change poses an urgent need to form a comprehensive state approach to solving environmental, economic and social problems that arise as a result of these changes. This involves the use of comprehensive scientific analysis to develop strategies for effective response to challenges. In this context, climate change adaptation measures become critically important, as their implementation will help minimize risks, avoid losses and take advantage of potential benefits that accompany current and future climate transformations.

Taking into account the generalized experience of Ukraine and the international community, directions for implementing the program for adapting agricultural enterprises to climate change are proposed.

Ukraine currently has a difficult situation with the economic accessibility of food, especially for socially vulnerable groups with low incomes. According to available forecasts, this negative trend may persist until 2030, even if hostilities end in 2025.

In such realities, individual peasant farms will become increasingly important in providing the country's population with food. To support these farms, it is advisable to consider the creation of territorial centers based on cooperative or municipal forms of ownership. Their activities may include the provision of services for processing household plots, which will be especially useful for socially vulnerable segments of the population, as well as for people who find themselves in difficult life circumstances.

Today, an important task has become the development of a state automated information system to ensure food security in Ukraine. The main goal of this system is to provide heads of relevant ministries with up-to-date data on the real state of food security in the country, as well as to assess the impact of management decisions on the implementation of state programs. Its implementation will allow automating the processes of information and analytical support and will facilitate the adoption of planned and substantiated decisions by state bodies.

Today, an important task has become the development of a state automated information system to ensure food security in Ukraine. The main goal of this system is to provide heads of relevant ministries with up-to-date data on the real state of food security in the country, as well as to assess the impact of management decisions on the implementation of state programs. Its implementation will allow automating the processes of information and analytical support and will facilitate the adoption of planned and substantiated decisions by state bodies.

A distinctive feature of the proposed system of indicators is its versatility, expanded coverage of information, as well as the integration of new groups of indicators that include aspects of the distribution and exchange of food products as part of the management and production approach. In addition, indicators that are widely used in international practice have been introduced into the system, thus ensuring its universality and the ability to adapt to global standards.

Key words: food security, agricultural enterprises, consumption, food security indicators, cooperation, households, purchasing power, state, food aid.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, що опубліковані у наукових фахових виданнях України:

1. Никоненко О.А. Методичне забезпечення формування продовольчої безпеки України. *Агросвіт*. 2022. № 9-10. С. 86–92. DOI: 10.32702/2306-6792.2022.9-10.86 (0,34 д.а).
2. Никоненко О.А. Методичні підходи до оцінки індикаторів продовольчої безпеки України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 9-10. С. 77–83. DOI: 10.32702/2306-6814.2022.9-10.77 (0,33 д.а).
3. Никоненко О.А. Теоретичні засади формування продовольчої безпеки України. *Економіка та держава*. 2022. № 5. С. 121–125. DOI: 10.32702/2306-6806.2022.5.121 (0,33 д.а).
4. Присяжнюк Н.М., Никоненко О.А., Корінець Р.Я., Перерва Г.Л. Сади перемоги» – інструмент активізації населення задля посилення продовольчої безпеки. *Сталий розвиток економіки*. 2024. № 2 (49). С. 319–324. DOI: 10.32782/2308-1988-2024-49-51 (0,33 д.а., особистий внесок здобувача (0,19 д.а.): проаналізовано сучасний стан продовольчого забезпечення сільського населення).
5. Мельник Л.М., Кепко В.М., Никоненко О.А. Державна агропродовольча політика в контексті продовольчої безпеки країни: зарубіжний досвід та виклики для України. *Економічний дискурс*. 2024. Вип. 1-2. С. 35–43. DOI: 10.36742/2410-0919-2024-1-4 (0,35 д.а., особистий внесок здобувача (0,16 д.а.): проаналізовано методи державного регулювання продовольчого забезпечення населення в провідних країнах світу).
6. Шуст О.А., Никоненко О.А., Присяжнюк Н.М., Ципа Н. Проблеми продовольчого забезпечення населення України в умовах воєнного стану. *Інноваційна економіка*. 2024. Вип. 2 (98). С. 62–70. DOI: 10.37332/2309-1533.2024.2.8 (0,35 д.а., особистий внесок здобувача (0,11 д.а.): проаналізовано стан самозабезпечення населення в умовах воєнного стану).

Статті у періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus :

7. Yushin S., Pokhylenko N., Nepochatenko A., Sliesar T., Nikonenko O. Ensuring Food Security of Ukraine in the Conditions of Globalization Dimensions. *Review of Economics and Finance*, 2022. Vol. 20, No. 1, p.424-438, DOI: <https://doi.org/10.55365/1923.x2022.20.50> (0,41 д.а, особистий внесок здобувача (0,21 д.а.): здійснено оцінку продовольчого забезпечення населення України в умовах військової агресії РФ проти України).

Публікації у наукових виданнях іноземних країн:

8. Shust O., Czipa N., Nykonenko O. Organizational and economic transformation of the agricultural sector in the post – war period of economic development of Ukraine. *Economics, Finance and Management Review*. 2024. Issue 2 (18). P. 14–23. DOI: 10.36690/2674-5208-2024-2-14-23 (0,39 д.а., особистий внесок здобувача (0,12 д.а.): проаналізовано сучасний стан виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства в Україні).

Матеріали науково-практичних конференцій:

9. Никоненко О.А. Формування продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Сільське господарство в умовах глобальних викликів: стратегічні пріоритети та загрози: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Біла Церква, 6-7 жовтня 2022 р.). – Біла Церква: БНАУ, 2022. С. 82–84 (0,11 д.а.).

10. Слободенюк О.І., Никоненко О.А. Методичні підходи до формування системи моніторингу продовольчої безпеки України: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Дніпро, 27-28 жовтня 2022 р.). – Дніпро: ДДАЕУ, 2022. С. 260–263 (0,12 д.а., особистий внесок здобувача (0,08 д.а.): здійснено оцінку існуючої системи моніторингу продовольчої безпеки в Україні).

11. Никоненко О.А., Михайлюк О.О. Зовнішньо-економічна діяльність України: сучасні проблеми. Молодь – аграрній науці і виробництву: інноваційні пріоритети у розвитку економіки та менеджменту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (Біла Церква, 14 квітня 2023 р.). – Біла Церква: БНАУ, 2023. С. 123–124 (0,11 д.а., особистий внесок здобувача (0,05 д.а.): розкрито роль вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників у забезпеченні глобальної продовольчої безпеки).

12. Никоненко О.А., Белозьорова О.О. Відновлення економіки України в повоєнний період. Молодь – аграрній науці і виробництву: інноваційні пріоритети у розвитку економіки та менеджменту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (Біла Церква, 24 квітня 2024 р.). – Біла Церква: БНАУ, 2024. С. 13–14 (0,10 д.а., особистий внесок здобувача (0,07 д.а.): запропоновано шляхи відновлення виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в повоєнний період відродження економіки країни).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	10
1.1. Генезис економічної сутності поняття «продовольча безпека»...	10
1.2. Методичні підходи продовольчої безпеки в системі національної безпеки країни.....	33
1.3. Інформаційно-аналітичне забезпечення оцінки стану продовольчої безпеки.....	57
Висновки до розділу 1.....	72
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	74
2.1. Оцінка продовольчого забезпечення населення в Україні.....	74
2.2. Аналіз індикаторів продовольчої безпеки країни.....	102
2.3. Оцінка впливу державної політики на стан продовольчої безпеки країни.....	123
Висновки до розділу 2.....	144
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	148
3.1. Пріоритетні напрями забезпечення індикаторів продовольчої безпеки населення України в умовах глобалізації.....	148
3.2. Формування системи організаційного та інституційного забезпечення системи продовольчої безпеки України.....	176
3.3. Удосконалення методичних підходів до моніторингу показників продовольчої безпеки країни.....	206
Висновки до розділу 3.....	226
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	230
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	235
ДОДАТКИ.....	249

ВСТУП

Актуальність теми. Продовольча безпека країни – невід’ємна частина економічного добробуту та основоположний вектор її національної безпеки. Забезпечення доступу до якісного харчування для населення є важливим соціально-економічним завданням, реалізація якого має важливе значення для України. Водночас, забезпечення продовольчої безпеки є пріоритетним напрямом державної політики, оскільки охоплює широкий спектр національних, економічних, соціальних, демографічних та екологічних чинників. Соціально-економічна система держави тісно пов’язана з продовольчою безпекою, що ґрунтується на мобілізації внутрішніх ресурсів для гарантування її стабільності.

Ступінь продовольчої безпеки України залежить насамперед від базового потенціалу та обсягів інвестування в сільське господарство та харчову промисловість. Формування політики, що забезпечує належний рівень продовольчої безпеки, має ґрунтуватися на взаємозв’язку теоретичних і методичних положень, а її реалізація має бути спрямованою на підтримку товаровиробника через створення необхідних соціально-економічних умов. Це особливо важливо в умовах реформування вітчизняної економіки, що супроводжується використанням специфічних механізмів розв’язання проблем продовольчої безпеки.

Актуальність підвищення ефективності продовольчого забезпечення країни, а також недостатня вивченість окремих її теоретичних і практичних аспектів у контексті нових економічних умов, зумовлені повномасштабною війною в Україні, трансформацією аграрного ринку, порушенням логістичних ланцюгів і зміною пріоритетів державної політики, істотно вплинули на стан продовольчої безпеки країни, що зумовили вибір теми дисертаційного дослідження та широке коло питань, що в ньому розглядаються.

Проблематиці продовольчої безпеки присвячено праці багатьох вітчизняних учених, зокрема І. Артімонової, О. Варченко, О. Гаврик,

О. Гойчук, О. Єрмакова, С. Кваши, Д. Крисанова, В. Лаврука, Л. Сатир, С. Сегеди, І. Свиноуса, Т. Сокольської, І. Паски, Г. Пчелянської, О. Шуст та ін.

Разом із тим, окремі аспекти цієї комплексної проблеми залишаються предметом дискусій і потребують глибшого вивчення. Наразі відсутні прогностичні розрахунки щодо продовольчого забезпечення на державному та регіональному рівнях, що ускладнює своєчасне реагування на виникнення деструктивних явищ та ефективне використання інструментів для їх нейтралізації й мінімізації негативного впливу. У сучасних умовах особливої актуальності набуває розробка організаційно-економічних аспектів, спрямованих на попередження негативних тенденцій у продовольчій системі. Саме вони є основою для забезпечення її стійкості, ефективності та здатності адаптуватися до нових викликів, що зумовлені військовою агресією РФ та повоєнним етапом відродження економіки країни. Зазначені виклики підкреслюють практичну значущість теми, що зумовило формування мети, завдань, об'єкта й предмета дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою плану науково-дослідної роботи Білоцерківського національного аграрного університету, зокрема науково-дослідної теми «Формування системи продовольчого забезпечення населення в контексті повоєнного відродження економіки України» (державний реєстраційний номер 0123U104509), в межах якого проведено оцінювання стану забезпечення населення основними продуктами харчування в умовах воєнного стану.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є розробка теоретико-методичних засад, методичних підходів і практичних рекомендацій для забезпечення продовольчої безпеки України в умовах глобалізаційних викликів.

Для реалізації поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

- проаналізувати наукові підходи до трактування економічної категорії «продовольча безпека» й окреслити її економічну сутність;

- визначити ключові компоненти теоретичної моделі системи гарантування продовольчої безпеки, які забезпечують безпекові процеси на мікро- та макрорівнях продовольчої системи країни;
- узагальнити критерії та показники оцінювання продовольчої безпеки в різних країнах та провести зіставний аналіз із вітчизняною практикою;
- оцінити аграрний сектор як основа гарантування продовольчої безпеки та визначити основні проблеми його розвитку;
- дослідити рівень продовольчого забезпечення населення України;
- проаналізувати державне регулювання продовольчої безпеки та окреслити основні критерії оцінювання її рівня;
- обґрунтувати стратегічні напрями забезпечення продовольчої безпеки з урахуванням структурних змін у національній економіці;
- запропонувати заходи та шляхи формування науково обґрунтованої політики гарантування продовольчої безпеки для стабільного забезпечення населення продуктами харчування;
- розробити систему моніторингу продовольчої безпеки держави та визначити її основні індикатори для оперативного реагування на потенційні загрози.

Об'єкт дослідження – організаційно-економічні засади формування та реалізації системи гарантування продовольчої безпеки України, а також чинники, що мають вплив на регулювання продовольчого забезпечення населення держави.

Предмет дослідження – сукупність теоретико-методичних і практичних аспектів забезпечення рівня продовольчої безпеки України в умовах трансформації національної економіки.

Методи дослідження. Теоретичну та методичну основу роботи становлять ключові положення економічної теорії, математичного моделювання, практики державного управління, а також праці сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджують формування організаційно-економічного механізму продовольчої безпеки.

Для досягнення поставлених цілей у дослідженні застосовано загальнонаукові та спеціальні методи: абстрактно-логічний – для систематизації та узагальнення теоретичних засад продовольчої безпеки; теоретико-дедуктивний і емпіричний – для ретельного і всебічного аналізу предмета дослідження; методи системного аналізу та узагальнення – для оцінки сучасного стану державного регулювання аграрного сектору й рівня продовольчої безпеки національної економіки; економіко-статистичний – для дослідження продовольчої безпеки на основі оцінки в натуральних і вартісних показниках; математичне моделювання – для розробки стратегічних напрямів розвитку системи продовольчої безпеки; графічний метод – для візуалізації результатів дослідження.

Інформаційна база охоплює офіційні дані Міністерства аграрної політики та продовольства України, аналітичні й прогностичні розробки державних установ і міжнародних організацій, статистичні матеріали Державної служби статистики України, статті з фахових наукових журналів, спеціалізовану літературу, монографії, матеріали міжнародних і міжвузівських конференцій, а також авторські розрахунки, виконані на основі офіційної статистичної інформації. Використання ресурсів мережі Інтернет сприяло підвищенню репрезентативності вихідних даних, обґрунтованості висновків, а також достовірності практичних рекомендацій і пропозицій.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у проведенні дослідження, яке дало змогу сформулювати низку наукових положень, що становлять особистий внесок дисертанта й підлягають захисту:

удосконалено:

- теоретичну модель системи продовольчої безпеки держави, що вирізняється низкою ключових складових (цілі та завдання, учасники, об'єкти, механізми, алгоритм функціонування), їх змістовим наповненням та взаємозв'язками, які забезпечують безпекові процеси на мікро- та макрорівнях продовольчої системи країни;

- компоненти інформаційно-аналітичної системи моніторингу продовольчої безпеки – з урахуванням законодавчо визначених індикаторів, адаптованих до міжнародних стандартів, систематизації джерел даних і використання інструментарію стратегічного планування, що дозволить отримати узагальнену кількісну характеристику поточного стану, провести аналіз ризиків та розробити ефективні управлінські рішення для гарантування продовольчої безпеки населення України;

- систему інституційного забезпечення продовольчої безпеки держави, що передбачає створення територіальних центрів на рівні громади, які будуть сприяти самозабезпеченню продуктами харчування населенню через розвиток формальної та неформальної сільськогосподарської кооперації як організаційної форми виробництва, переробки та розподілу сільськогосподарської продукції.

набули подальшого розвитку:

- трактування продовольчої безпеки країни як стану економіки, за якого населення забезпечується якісними та доступними продуктами харчування, що створює умови для належного рівня життя, запобігає недоїданню, сприяє впровадженню продовольчих інновацій, орієнтованих на внутрішнє виробництво, забезпечення національної продовольчої незалежності та підтримку економічної стабільності;

- методичні підходи оцінки організаційно-економічних заходів впливу на стану аграрного сектору, що характеризується певними деформаціями у структурі та обсягах виробництва основних продуктів харчування, що не відповідають пороговим значенням і зумовлюють необхідність імпорту агропродовольства;

- концептуальні засади аналізу рівня продовольчого забезпечення населення України та визначення чинників, що його формують (рівень доходів, витрат на придбання продовольчих продуктів, культура споживання, наявність особистого селянського господарства, ступінь прояву деструктивних явищ у суспільно-політичному середовищі країни);

- методи державної підтримки продовольчої безпеки, зокрема в умовах запровадження воєнного стану в країні, які спрямовані на забезпечення населення продуктами харчування в достатніх обсягах та за доступними цінами вітчизняного виробництва, формування системи продовольчого забезпечення внутрішньо переміщених осіб та самозабезпечення населення на рівні територіальних громад шляхом стимулювання розвитку особистих селянських господарств;

- пропозиції щодо розробки стратегії продовольчої безпеки на основі інвестиційно-інтеграційного вектора розвитку, які включають: нарощення обсягів виробництва яловичини в Україні через відродження спеціалізованого м'ясного скотарства на принципах державно-приватного партнерства; створення передумов адаптації виробників сільськогосподарської продукції до змін клімату на основі розробленої програми («Програма адаптації суб'єктів підприємницької діяльності в сфері аграрного бізнесу до зміни клімату»); забезпечення пріоритетного постачання продовольством закладів харчування місцевими сільськогосподарськими товаровиробниками, які фінансуються за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів через внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі», що базується на інноваційній моделі та нових форматах адресної продовольчої підтримки.

Практичне значення отриманих результатів полягає в розробці комплексу заходів, спрямованих на розвиток аграрного сектору та формування організаційно-економічних засад забезпечення продовольчої безпеки України в умовах глобалізації.

Результати дисертаційного дослідження, щодо формування продовольчих резервів на рівні територіальних громад були обговорені та взяті до уваги на сесії Іллінецької територіальної громади (№ 08/02-21 від 24.02.2025 р).

Методичні підходи щодо оцінки стану продовольчої безпеки були використанні в практичній діяльності консалтингової агенції «Украгроконсалт» (№ 29/2/25 від 17.02.2025 р).

Основні положення дисертаційного дослідження були використанні в навчальному процесі Білоцерківського національного аграрного університету при викладанні дисциплін «Концептуальні засади сталого розвитку», «Стратегія сталого розвитку» та «Мікро- та макроекономіка» (№ 01-12/54 від 25.02.2025 р).

Особистий внесок здобувача полягає у проведенні авторського наукового дослідження, спрямованого на обґрунтування теоретичних засад, розробку практичних рекомендацій та формування організаційно-економічного механізму забезпечення продовольчої безпеки України. Наукові положення, висновки й пропозиції, викладені в дисертації, є результатом індивідуальної науково-аналітичної діяльності. Ідеї, методичні підходи та практичні рішення, висвітлені в опублікованих працях, сформовані на основі власних досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Апробація основних положень і результатів дисертаційного дослідження здійснювалася шляхом їх представлення на 4 наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції (Біла Церква, 6-7 жовтня 2022 р.), XIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції (м. Дніпро 27-28 жовтня 2022 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти (Біла Церква, 14 квітня 2023 р.) та Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти (Біла Церква, 24 квітня 2024 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у 12 наукових працях загальним обсягом 2,1 друкованих аркушів, серед яких: 6 статей у фахових наукових виданнях, 1 стаття у періодичному науковому виданні, проіндексовано у базі даних Scopus, 1 публікація у науковому виданні іноземних країн, а також 4 публікацій, підготовлених на основі доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 297 сторінок комп'ютерного тексту. У роботі наведено 48 таблиць і 25 рисунків. Список використаних джерел налічує 139 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

1.1. Генезис економічної сутності поняття «продовольча безпека»

Продовольча безпека являє собою найважливіший структурний елемент системи економічної безпеки держави, а отже, невід'ємну частину національної безпеки. Поліпшення продовольчого забезпечення визнано важливим соціально-економічним викликом, що потребує залучення зусиль на всіх рівнях влади. Продовольча безпека на сучасному етапі розвитку суспільства виділяється основним питанням у наукових дискусіях, а її глобальний вплив на основні економічні показники країн надто значущий.

В економічній політиці країн світу термін «продовольче питання», що передував сучасному поняттю «продовольча безпека», вперше з'явився в XVIII-XIX ст. У той час, цей термін означав спосіб організації сільськогосподарського виробництва і торгівлі, який міг забезпечити постачання продовольства для населення в достатніх обсягах та якості.

Глобалізація світової економіки не усуває проблему нерівності у розвитку окремих країн, у тому числі у сфері продовольчої безпеки. Це стало проблемою, яка виникла в середині 70-х років XX ст., коли технології в аграрному секторі призвели до збільшення світового виробництва продуктів харчування, з одночасним зростанням кількості людей, які страждають від голоду і недоїдання у деяких країнах, що розвиваються.

За дослідження і вирішення проблеми продовольчої безпеки в цілому у світі відповідає Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (ФАО). У документах згаданої організації декларується право кожної людини на гідну їжу, і держави зобов'язані забезпечити це право. Концепцію світової продовольчої безпеки сформульовано в 1973 році та запропоновано визначення: «Глобальна продовольча безпека передбачає збереження стабільності на продовольчих товарних ринках при забезпеченні доступу до основних продовольчих товарів для всіх країн світу» [1]. У 1974 році термін

«продовольча безпека» введено в Римі на Всесвітній продовольчій конференції ФАО.

В основі сучасних екологічних та техногенних викликів знаходиться принцип неподільності продовольчої безпеки для всіх народів світу; те, що об'єктивно створено на планеті; реалії надскладної соціально-екологічної системи та глобального суспільства під загрозою [2].

До кінця 80-х років минулого століття ставлення до продовольчої безпеки змінилося: не тільки достатнє виробництво для харчування населення, а й створення умов для економічної доступності – кожен у країні повинен мати достатні доходи, щоб купувати продукти харчування. Такий підхід зараз застосовується в більшості країн [3].

Створення умов для економічної доступності продовольства є ключовим елементом забезпечення продовольчої безпеки, оскільки воно гарантує, що кожен або принаймні більшість громадян мають фінансову спроможність придбати необхідні харчові продукти та формує основу соціальної стабільності та сталого розвитку.

Комітет із всесвітньої продовольчої безпеки (CFS) – одна з ключових світових організацій у сфері продовольчої безпеки. Організація створена в 1974 році як міжурядовий орган, що слугує платформою в системі ООН для перегляду та подальшої діяльності, пов'язаної з розвитком політики щодо світової продовольчої безпеки, включаючи виробничу, фізичну та економічну доступність до продовольства [4].

Оскільки термін «продовольча безпека» наповнюватися змістом в середині 90-х років, з'явилося поняття «безпека харчування», яка фокусується на домашньому або індивідуальному споживанні продуктів харчування та як вони засвоюються організмом. На основі концептуальної основи ЮНІСЕФ Міжнародний інститут досліджень продовольчої політики (IFPRI) запропонував у 1995 році визначення безпеки харчування як адекватного харчового статусу з точки зору споживання білка, енергії, вітамінів та мінералів для всіх членів домогосподарства в будь-який час [5]. У 2012 році

було додано вимоги різноманітності харчування, потреб і переваг, а також середовища для активного й здорового способу життя. Серед іншого, це (зміст термінів) терміни «продовольча безпека», які найчастіше відносяться до міжнародних або внутрішніх дій з метою досягнення продовольчої безпеки, і «безпека харчування», що стосуються дій на побутовому та індивідуальному рівнях. Завдання ФАО і науковців полягає в тому, щоб зосередитися на діях, необхідних для основного харчування на всіх етапах харчового ланцюга.

У результаті на рівні ФАО було уточнено зміст терміну «продовольча безпека», який українською мовою перекладається як «продовольча безпека і харчування», що підкреслює важливість двох взаєдоповнюючих і перекриваючих понять [6]. Проблема продовольчої безпеки виникла в контексті «свободи від голоду» і з часом перетворилася в широкую концепцію, що охоплює такі поняття, як доступність, доступ, стабільність і використання їжі. Аналогічно розробляється концепція харчування з акцентом на доступі до адекватного харчування, методів догляду і споживання, а також здоров'я та епідеміологічних умов.

Термін «продовольча безпека» зазвичай використовується для визначення дій, які необхідно вжити для забезпечення адекватного й безпечного постачання продуктів харчування та стабільних цін на продукти харчування, а також впевненості, що люди споживають у своєму домогосподарстві потрібну кількість продуктів відповідного виду та якості. Частиною концепції також виражає зміст розуміння того, що люди досить здорові, щоб засвоювати поживні речовини з продуктів споживання. Таким чином, термін «продовольча безпека» неминуче зачіпає питання регулярної медичної оцінки стану здоров'я населення і являє собою більш інтегрований спосіб поєднання двох понять. За ним, загальна мета полягає в досягненні як продовольчої безпеки, так і безпеки харчування як єдиної точки зору в політиці та програмних діях урядів країн світу. Термін все частіше використовується тому, що виробництво продуктів харчування, як складова державної політики, продовольчі системи та соціально-економічні аспекти зміст терміну

доповнюється біологічним підходом, в якому людина визнається відправною точкою. Це створює бачення для всіх учасників агропродовольчого ринку оцінити внесок кожного з них у продовольчу безпеку як країни, так і світу в цілому.

В епоху натурального господарства, коли переважна більшість населення виробляла їжу для власного споживання, головну загрозу харчування людини в мирний час становив неврожай. Бажаючи захистити власний народ від негативних наслідків реалізації цього ризику, ще з давніх часів правителі будували комори і зерносховища, в яких зерно накопичувалося в благополучні роки і розподілялося по бідних культурах [7]. Тобто, звідси, у часи переважання натурального господарства ключовою частиною вирішення продовольчої проблеми була можливість держави гарантувати стабільність продовольчого забезпечення національного «внутрішнього ринку», тобто боротися з наслідками можливих неврожаїв. Готовність держави до можливих неврожаїв можна було оцінити, коли йшлося про їжу» [8].

У сучасному світі поряд із появою принципово нових загроз безпеці різко загострилися деякі традиційні чинники діяльності людського співтовариства. Одним із глобальних факторів загрози безпеці виокремлюється доступність до продуктів харчування [9].

У процесі споживання продуктів харчування виділяють три компоненти проблем: продовольча безпека; продовольча незалежність; безпека харчових продуктів.

Перша полягає в тому, що кожен новонароджений набуває невід'ємного права на їжу. Це прозвучало в знаменитій промові Ф. Рузвельта 1941 року, яку назвали промовою чотирьох свобод, де було чітко сформульовано поняття: «свобода слова, віросповідання, свобода від бажань і страху» [10].

На сьогодні в існуючих міжнародно-правових документах використовуються різні варіанти визначення «продовольчої безпеки» дод. А.1.

Право на достатню їжу було сформульовано в Загальній декларації прав людини, прийнятій ООН в 1948 році [11]. Варто зауважити, що всі міжнародні

документи з прав людини, прийняті ООН з 1948 року, базуються на принципах, закладених у цьому документі.

Компоненти Загальної декларації прав людини розділено на два договори, з яких один – про громадянські та політичні права, другий – про економічні, соціальні та культурні права [12]. Право на їжу і захист від голоду включено в Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН в 1966 році [13].

Окремо доповідь ФАО 2001 року, включала фізичні економічні та соціальні виміри доступу населення до продовольства, а також кількісні та якісні компоненти продовольства [14].

Одностайне прийняття в 2004 році Радою ФАО керівних принципів права на продовольство стало революційним кроком в історії реалізації права на продовольство. Вперше міжнародне співтовариство погодилося з повним значенням цього права.

Керівні принципи щодо реалізації права на достатнє харчування, одностайно ухвалені Радою ФАО у 2004 році, стали важливим міжнародним інструментом у формуванні політики продовольчої безпеки. Їх сутність полягає у визнанні права кожної людини на регулярне, достатнє, якісне й культурно прийнятне харчування, яке забезпечує здорове та активне життя [15]. Принципи наголошують на обов'язку держав розробляти політики, що сприяють економічному зростанню, скороченню бідності, підвищенню зайнятості та доходів населення, водночас забезпечуючи недискримінаційний доступ до продовольства.

Крім того, вони передбачають створення правових, інституційних та фінансових механізмів, які дають змогу реалізувати це право, а також впровадження систем моніторингу, відповідальності та участі громадян у прийнятті рішень. Особливу увагу приділено захисту вразливих груп населення, які найбільше потерпають від продовольчої нестабільності.

Хоча продовольча безпека з роками стає все важливішою, деякі аспекти ще вивчаються. Серед іншого, саме поняття «продовольча безпека»

недостатньо чітко окреслене через невизначених і надмірно широких тлумачень [16]. Для оцінки «продовольчої безпеки» як загальної соціально-економічної одиниці запропоновано численні показники, проте незрозуміло, чи «показники відображають однаково різні аспекти продовольчої безпеки. Чи дозволяють вони достовірну оцінку рівня продовольчої безпеки в державі, яка зараз турбує кожную світову державу» [17].

У 1996 році Всесвітній продовольчий саміт у Римі ввів визначення «продовольча безпека» як «ситуація в країні, де всі люди мають фізичний, соціальний та економічний доступ у будь-який час до достатньої кількості, безпечної та поживної їжі, яка відповідає їхнім дієтичним потребам та дієтичним уподобанням для активного та здорового життя» [18].

Варто зауважити, що деякі вітчизняні автори розглядають поняття «продовольча безпека» з точки зору різних аспектів, зокрема Л. Шелудько, орієнтуючись на кожен з трьох векторів [19]. У свою чергу К. І. Петрушенко підкреслює «рівень доступу до продовольства для населення країни» [20].

Іноземні автори також розглядають поняття «продовольча безпека» з різних точок зору. Наприклад, за визначенням Стефана Вергена, продовольча безпека – це ситуація, в якій «всі люди мають фізичну, соціальну та економічну доступність у будь-який час до достатньої, безпечної та поживної їжі для задоволення своїх харчових потреб та дієтичних переваг для активного та здорового життя» [21].

Узагальнення досліджень вітчизняних науковців стосовно тлумачення терміна «продовольча безпека» свідчить про те, що більшість авторів у своїх визначеннях акцентують увагу здебільшого на двох ключових аспектах: наявності продуктів харчування на ринку та їхній якості (безпечності для споживання) [22]. Такий підхід, хоча й відображає важливі складові продовольчої безпеки, все ж не охоплює її повного змісту.

Комплексне розуміння продовольчої безпеки передбачає врахування ширшого кола факторів, зокрема: економічної доступності, стабільності продовольчих поставок у часі, соціальної справедливості в доступі до їжі, а

також політичних, інституційних, екологічних і технологічних умов, що впливають на функціонування продовольчої системи. Відсутність такого багатовимірного підходу у визначеннях призводить до спрощеного розуміння проблеми та ускладнює формування ефективної державної політики в цій сфері.

Така ж ситуація спостерігається і в зарубіжних авторів (дод. А.2). З точки зору Хелен Васс, продовольча безпека охоплює як продовольчу безпеку, так і здорове харчування, а також ширший спектр питань, пов'язаних з доступністю їжі, доступом, використанням та стабільністю [23].

За аналізом зарубіжних підходів до розуміння ситуації з продовольчою безпекою можна стверджувати, що автори зазвичай виділяють соціальний аспект, близький до населення, ніж економічний або політичний. Порівнюючи вітчизняні та зарубіжні підходи до цього питання, можна відзначити існування як однакових напрямів, так і відмінностей (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Підходи вітчизняних та зарубіжних науковців
до поняття «продовольча безпека»**

Критерії для порівняння	Підходи до визначення	
	вітчизняні науковці	зарубіжні науковці
Розгляд «продовольчої безпеки» з погляду інноваційного розвитку країни	–	+
Акцент на розвитку якості та доступності продукції	+	+
Ліквідація гострого недоїдання – як одна з найважливіших складових продовольчої безпеки	–	+
Продовольча безпека – це розвиток вітчизняного виробництва	+	–
Забезпечення скорочення імпорту – найважливіший напрям у визначенні «продовольчої безпеки»	+	–

Джерело: складено автором на основі вивчених джерел [24].

Варто зауважити, що обидві сторони розглядають «продовольчу безпеку» як стан економіки, при якому населення забезпечується якісним і доступним харчуванням, формуючи нормальний рівень життя населення. Однак вони чітко розходяться. Аналіз існуючих підходів до визначення терміна «продовольча безпека» також свідчить, що переважно автори враховують не

більше двох факторів, що безпосередньо впливають на продовольчу безпеку. Зважаючи на такий підхід, можна сформулювати нове визначення продовольчої безпеки, що поєднує позитивні сторони зарубіжних і вітчизняних інтерпретацій, тобто як – це стан економіки, при якому населення забезпечене якісним і доступним харчуванням, що формує нормальний рівень життя населення, запобігає можливості гострого недоїдання в країні; стан економіки, стимулювання розвитку продовольчих інновацій, спрямованих на забезпечення внутрішнього виробництва, формування національної продовольчої незалежності та стабільності країни.

Наведений термін можна поділити на дві основні складові. Перша стосується краще кризових ситуацій і нормованого забезпечення, що включає планування зберігання продукції та спеціальне постачання в умовах особливого періоду, наприклад, під час воєнних дій або надзвичайних ситуацій. Друга складова охоплює системну безпеку, яка забезпечується шляхом створення сталих потужностей на території для виробництва, переробки і зберігання продукції. Контроль першого аспекту здійснює держава, тоді як за другий відповідають органи місцевого самоврядування.

У вітчизняній економічній літературі часто зустрічається спільне розуміння понять «продовольча безпека» і «продовольча незалежність» [24]. Однак друге передбачає певний рівень самозабезпечення вітчизняною сільськогосподарською продукцією, сировиною і продуктами харчування. Задоволення основної частини потреб населення у продовольчих продуктах шляхом внутрішнього виробництва слугує показником самодостатності, її продовольчої незалежності, визначається як відношення вітчизняного виробництва продуктів харчування до внутрішнього споживання і виступає передумовою національної продовольчої безпеки. Таким чином, хоча продовольча незалежність важлива і актуальна для країни, проте вона не охоплює всю систему продовольчої безпеки.

Стосовно рівня самодостатності країни в продовольстві, тобто «рівня продовольчої незалежності», у вітчизняній економічній літературі до

останнього часу теж немає спільного розуміння. Одна група авторів вважає, що попит майже на всі продукти харчування повинен бути максимальним тільки за рахунок внутрішнього виробництва [25]. Інша група авторів, точку зору яких ми підтримуємо, стверджує, що включення агропродовольчої системи країни у світові економічні відносини об'єктивно не дозволяє їй бути незалежною від них. Суть полягає лише в ступені цієї залежності, в розрізненні між окремими видами їжі і порівняльною основою, на тлі якої розраховується рівень: фактичний або потреба в споживанні їжі, виходячи з науково доведених або рекомендованих стійких дієтичних норм для населення [26].

Проблема доступності продуктів харчування є одним із ключових аспектів продовольчої безпеки, що проявляється у нездатності значної частини населення забезпечити себе необхідною кількістю якісної їжі через обмежені фінансові ресурси. У ринкових умовах доступ до продовольства визначається не лише фізичною наявністю продуктів, а й купівельною спроможністю населення, рівнем доходів, соціальним становищем і регіональними диспропорціями.

Нерівномірний розподіл доходів, інфляційні процеси, зростання цін на базові продукти, а також недоступність соціальних інструментів підтримки особливо вразливих груп - усе це створює бар'єри до реалізації права на достатнє харчування. В умовах криз проблема загострюється, що може призводити до погіршення фізичного та психологічного стану населення, зростання ризику соціальної напруженості та послаблення загальнонаціональної стійкості.

Значна частина вітчизняного наукового співтовариства дотримується думки, що продовольча безпека країни повинна забезпечуватися головним чином стійким функціонуванням вітчизняного сільського господарства [27].

Розглядаючи взаємозв'язок між виробництвом продуктів харчування і споживанням населенням, Н. П. Чорна вважає, що продовольча безпека країни повинна забезпечуватися насамперед ефективністю агропромислового виробництва і пов'язаних з ним галузей національної економіки. Автор також

зазначає, що продовольча безпека країни залежить від її здатності виробляти й імпортувати адекватну продукцію, забезпечувати зберігання та просування кінцевих споживачів продовольчих товарів у кількостях, необхідних для задоволення раціональних потреб усіх соціальних груп [28].

Продовольча безпека країни залежить від багатьох факторів, включаючи механізми, які її регулюють. Стале внутрішнє сільськогосподарське і харчове виробництво розглядається як основний механізм забезпечення продовольчої безпеки, з чим не можна не погодитися, гарантування фізичної доступності продуктів харчування і здатності населення споживати його в достатній кількості. Основний механізм може бути реалізований наступними способами: пряма підтримка держави; непряма підтримка держави; формування взаємодій між компаніями.

Третій напрям – «формування міжфірмових взаємодій», на сьогодні стає найпопулярнішим, окрім стабільної державної підтримки. Дослідження за кордоном показують, що агропромислові кластери зараз визначаються одним з найефективніших і актуальних механізмів істотного підвищення продовольчої безпеки. За оцінками експертів, близько 50% провідних економік світу на даний час охоплені кластеризацією. В ЄС налічується понад 2000 кластерів, де зосереджено 38% його робочої сили. Кількість кластерів в ЄС досягає 1500 од. [29].

Формування кластерів виступає ефективною формою підтримки вітчизняного виробника продовольства, оскільки забезпечує тісну взаємодію між сільськогосподарськими виробниками, переробними підприємствами, науковими установами, логістичними компаніями та органами влади. Така модель сприяє концентрації ресурсів, підвищенню конкурентоспроможності, впровадженню інноваційних технологій і спрощенню доступу до ринків збуту.

Кластери дозволяють об'єднувати зусилля учасників для вирішення спільних проблем - від забезпечення якості продукції до зменшення витрат і подолання логістичних бар'єрів. У результаті формується цілісна продовольча система з високим рівнем кооперації, що здатна більш гнучко реагувати на

зовнішні виклики, зміцнюючи продовольчу безпеку як на регіональному, так і на національному рівні.

Продовольча безпека передбачає здатність задовольняти одну з основних потреб людини – доступ до поживної і здорової їжі. Таким чином, питання продовольчої безпеки турбувало людство протягом усього його існування. Теоретичні підходи до продовольчої безпеки постійно трансформувалися завдяки не тільки мінливому ставленню окремих соціальних груп, а й мінливій економічній ситуації у світі та в окремих країнах.

У першій половині XX ст. основу продовольчої політики становили дві найпопулярніші концепції, які потім було виділено в окрему економічну стратегію в більшості країн:

1. Класична модель лібералізму. Такої тенденції дотримували Великобританія, США і Франція.

2. Концепція протекціоністської політики. Цю модель використовували для розробки політики підтримки вітчизняного сільськогосподарського виробництва в Канаді, Японії та деяких інших країнах.

Тема продовольчої безпеки також була розглянута в роботах видатного економіста XX ст. Дж. Кейнса. У дослідженні наголошено на особливій важливості, складності та неоднозначності вирішення проблем продовольчого забезпечення країн із різним рівнем розвитку. Серед іншого, Дж. Кейнс проаналізував вплив тенденцій експорту та імпорту продовольства на розвиток сільського господарства та національної економіки в цілому [30].

Основна ідея концепції формування ефективного попиту полягає в забезпеченні здатності населення не лише мати потребу в продуктах харчування, а й мати реальні економічні можливості задовольнити цю потребу. Ефективний попит передбачає поєднання платоспроможності споживачів з наявністю якісної продукції за доступними цінами.

Цей підхід безпосередньо повертає до необхідності розробки організаційно-економічного механізму забезпечення доступності продовольства, який включає систему доходів населення, соціальні

трансфери, цінове регулювання, підтримку внутрішнього виробника та розвиток інфраструктури. Саме такий механізм здатен забезпечити стійку продовольчу безпеку через баланс між потребами споживачів і можливостями ринку.

Американський політолог А. Вальферс виділяв продовольчу безпеку як глобальну проблему. У власній інтерпретації досягнення стану безпеки передбачало «відсутність загрози набутим цінностям і страх перед можливістю завдати шкоди цим цінностям» [23].

У 70-х роках ХХ ст. продовольча безпека постала особливо важливим питанням для світової спільноти [31].

Продовольча безпека в розвинених країнах вирішується через координаційні системи, які контролюють якість харчових продуктів, забезпечують їх безпеку і регулюють внутрішні ціни. Адаптація досвіду країн високого розвитку до економік, що розвиваються, підкреслюється в роботах М. Трейсі. Згідно з позицією вченого, у багатьох економіках, що розвиваються, можливе застосування аналогічних заходів для внутрішнього цінового регулювання та підтримки найбільш вразливого населення [32].

Згідно з позицією вченого, у багатьох країнах з економікою, що розвивається, ефективним інструментом забезпечення продовольчої безпеки може стати впровадження комплексних заходів внутрішнього цінового регулювання, спрямованих на підтримку найбільш вразливих верств населення. Такий підхід передбачає активну участь держави в управлінні продовольчим ринком шляхом субсидування цін на базові продукти харчування, встановлення граничних рівнів торговельних націнок, контроль за спекулятивним зростанням цін, а також створення системи державних інтервенцій і резервів.

Окрім того, важливо запроваджувати адресні соціальні програми - ваучери, продовольчі картки, грошову допомогу малозабезпеченим сім'ям - які забезпечують не лише фізичну, а й економічну доступність їжі. Такі заходи не спотворюють ринкові механізми, а навпаки - сприяють стабілізації споживчого попиту, підвищенню соціальної справедливості й недопущенню маргіналізації

населення. В умовах економічної нестабільності, воєнних або післявоєнних криз вони виступають як ефективний інструмент соціально-економічного згладжування та запобігання продовольчим шокам.

В останні роки минулого століття проблема продовольчої безпеки отримала особливу увагу українських вчених. У цей час активно велася розробка основних напрямів законодавчого забезпечення продовольчої безпеки. У трансформаційній економіці часто виникали проблеми, пов'язані з продовольчим попитом певних груп. Постачання продовольства також відбувалося нестабільно, оскільки внутрішнє виробництво та імпорт продовольчих товарів виявилися особливо нестабільними в умовах реструктуризації. Крім того, якість їжі слабка. Ці фактори значно знизили ефективність системи продовольчого забезпечення країни.

Такий стан справ став можливим насамперед через неефективність або відсутність дієвих організаційно-економічних засад підтримки вітчизняних виробників продовольчих товарів. Упродовж тривалого часу аграрний сектор функціонував у умовах недостатньої державної підтримки, нерозвиненої інфраструктури збуту, відсутності довгострокового фінансування, що ускладнювало модернізацію виробництва та знижувало конкурентоспроможність продукції на внутрішньому ринку.

Крім того, слабка кооперація між виробниками, обмежені стимули до об'єднання в кластери чи аграрні об'єднання, неефективна система страхування ризиків та відсутність стабільної цінової політики призвели до вразливості продовольчого сектору до зовнішніх і внутрішніх шоків. Як наслідок, сформувалася диспропорція між потенціалом національного виробництва та реальним рівнем продовольчої доступності для населення.

У процесі становлення і розвитку ринкової економіки в країні змінилися теоретичні підходи до визначення сутності та критеріїв оцінки продовольчої безпеки, а також факторів, що впливають на неї. Крім того, думки вітчизняних вчених з різних економічних шкіл щодо проблем, пов'язаних з продовольчою безпекою, значно різняться. Наприклад, багато експертів з аграрної економіки

пов'язують продовольчу безпеку з самодостатністю. На думку Ю. Легези, багато українських авторів у своїх дослідженнях неправильно застосовують термін «продовольча безпека», замінюючи саме поняття визначення «продовольча незалежність», яке автор визначив як: «Здатність держави гарантувати через власне виробництво економічну доступність основних видів продовольства хорошої якості для всіх соціальних груп у кількості, необхідній для забезпечення нормального життя і відтворення населення» [33].

На думку Т. П. Музики, поняття «продовольча безпека» і «продовольча незалежність» повинні бути відокремлені (здатність забезпечити все населення країни життєво необхідними продуктами харчування з власних джерел і в достатній кількості задовольняти максимально необхідні і корисні потреби) [34]. На переконання Т. В. Гургула, продовольча політика держави повинна бути спрямована на досягнення рівномірного поєднання економічних, політичних, соціальних, психологічних і культурних факторів, що визначають повноцінне і якісне продовольче забезпечення населення [35].

У своїх роботах К. А. Пилипенко також досліджував фактори, що значною мірою впливають на продовольчу безпеку України. У напрацюваннях згаданих вчених пропонуються різні програми, спрямовані на підвищення ефективності системи продовольчої безпеки України [36].

У напрацюваннях згаданих вчених пропонуються різноманітні програми, спрямовані на підвищення ефективності системи продовольчої безпеки України, які передбачають використання конкретних організаційно-економічних засад. Серед основних, через які досягалось виконання цих програм, можна виокремити такі: цінове регулювання та субсидування; запровадження засад державного регулювання цін на соціально значущі продукти харчування та пряма фінансова підтримка виробників дозволяли стримувати інфляційний тиск і забезпечувати економічну доступність їжі для малозабезпечених верств населення; кредитна та інвестиційна підтримка, тощо

Усі зазначені механізми в тій чи іншій мірі спрямовані на збалансування інтересів виробників і споживачів продовольства. Їх ефективність залежала від

рівня державної участі, інституційної спроможності реалізовувати політику та наявності відповідної нормативно-правової бази. Водночас, на практиці часто спостерігались проблеми з координацією між секторами, нестача фінансування, слабкий моніторинг ефективності реалізації програм, що знижувало їх результативність і потребує системного удосконалення.

У дослідженнях зарубіжних вчених, як правило, самозабезпечення країни основною сільськогосподарською сировиною і продовольчими товарами не розглядається як необхідна умова високої оцінки рівня продовольчої безпеки [37]. Українські вчені у своїх дослідженнях приділяють більше уваги проблемі вітчизняного виробництва продуктів харчування та незалежності від імпорту продовольства, що особливо актуально на сьогодні [38]. Досягти цього пропонується через впровадження комплексу організаційно-економічних засад, зокрема: державна підтримка сільгоспвиробників – надання субсидій, компенсацій витрат на паливо, добрива, насіння, а також підтримка розвитку локального виробництва, особливо в регіонах з високим аграрним потенціалом; податкові стимули – запровадження пільгових режимів оподаткування для малих та середніх фермерських господарств, кооперативів, підприємств із глибокою переробкою сільгосппродукції, тощо.

Завдяки реалізації цих заходів можливо сформувати стійку, самодостатню продовольчу систему, здатну забезпечувати внутрішні потреби держави без критичної залежності від зовнішніх джерел постачання.

Однак слід враховувати, що теоретичні підходи зарубіжних вчених часто ставали основою для вирішення серйозних проблем, пов'язаних з продовольчою безпекою в країнах далекого і ближнього зарубіжжя. Їхній досвід засвідчує, що досягнення стабільності у сфері продовольства стало можливим завдяки впровадженню ефективних організаційно-економічних заходів, адаптованих до специфіки національної економіки.

Для України актуальним: формування стратегічних продовольчих резервів, які гарантують стабільне забезпечення в умовах криз; запровадження системи державних інтервенцій для регулювання цін на ринку

сільськогосподарської продукції; розвиток партнерства між державою та приватним сектором у сфері інвестицій в аграрну інфраструктуру; підтримка малого й середнього аграрного бізнесу через субсидії, податкові пільги та кредитування; створення стимулів для технологічного оновлення та інновацій у виробництві харчових продуктів; розробка програм адресної соціальної підтримки населення, які забезпечують економічну доступність продовольства.

У сучасних умовах глобалізації, кліматичних змін та зростаючих соціально-економічних нерівностей продовольча безпека постає як одна з найважливіших складових національної та глобальної безпеки. Вона охоплює не лише питання наявності продовольства, але й його доступності, якості, стабільності постачання та здатності до адаптації у кризових ситуаціях. З огляду на багатогранність цієї проблеми, наукова спільнота сформувала низку теоретичних підходів, що розкривають різні аспекти забезпечення продовольчої безпеки. Ці підходи варіюються від акценту на державну підтримку внутрішнього виробництва до пріоритету прав місцевих громад або необхідності екологічної стійкості аграрної системи. Серед них важливе місце займають теорії, що акцентують увагу на доступі до їжі, вразливості населення до ризиків, а також глобальному співробітництві. Особливу роль відіграє інтеграція продовольчої політики з іншими сферами, такими як охорона здоров'я, охорона довкілля, соціальна політика та міжнародна безпека. Сучасна наукова думка дедалі більше схиляється до багатовимірного підходу, що враховує комплексність та взаємозв'язки усіх елементів продовольчої системи (дод. А.2).

Кожна з теорій продовольчої безпеки має свої сильні сторони та обмеження, відображаючи різні аспекти цієї складної проблематики. Одні підходи зосереджуються на самозабезпеченні та національному протекціонізмі, інші - на правах громад і соціальній справедливості, ще інші - на екологічній стійкості чи глобальному співробітництві. Жодна з них не є універсальною, однак їх поєднання дає змогу враховувати багатогранність реального світу та змінювані умови. Інтеграція елементів кількох підходів дозволяє сформувати

більш гнучку, адаптивну та стійку систему забезпечення населення продуктами харчування. Успішна політика у сфері продовольчої безпеки потребує одночасного врахування факторів виробництва, доступу, якості, стабільності та ризиків. Зокрема, у період воєнних дій або природних катаклізмів важливим є механізм швидкого реагування, соціальної підтримки та збереження виробничого потенціалу. Водночас, у мирний період слід розвивати місцеві продовольчі системи, підвищувати екологічну ефективність агровиробництва та стимулювати здорове харчування. В умовах глобальних викликів доцільним є поєднання екологічної стійкості, соціальної справедливості та ефективного державного і міжнародного регулювання. Особливо актуальною є побудова національних продовольчих стратегій, заснованих на доказових даних і прозорому моніторингу. Таким чином, продовольча безпека стає не лише питанням виживання, а й основою для сталого розвитку та соціальної згуртованості.

Тому їх застосування теоретичних розробок зарубіжних шкіл може забезпечити підвищення ефективності системи забезпечення продовольчої безпеки України, що особливо важливо в умовах триваючої економічної нестабільності.

У відносно спокійні часи світової економіки увага світової спільноти та регуляторів зосереджувалася не тільки на проблемах забезпечення доступності продуктів харчування, а й на їх обсягах та якості. Однак у кризових ситуаціях акцент знову зміщувався на контроль запасів критичних продовольчих товарів, а також на рівень світових цін. Упродовж останніх років до початку агресивної війни РФ проти України, на тлі економічного й наукового прогресу у світі, спостерігалася тенденція до синтезу та поєднання проблем продовольчої безпеки й безпеки харчування, із реальним урахуванням цих проблем на індивідуальному та «харчовому» рівнях.

У забезпеченні продовольчої безпеки території виділяються функції природи, населення та господарства. Виходячи з тривимірного характеру об'єкта («природа – населення – господарство»), пропонується тривимірне

трактування території: продовольча безпека як поєднання інтересів і лінійних триадних функцій кожної сторони взаємодії «відтворення – розподіл – споживання» (табл. 1.2).

Варто розглянути, згідно з антропоцентричним підходом, виявлені функції забезпечення продовольчої безпеки з точки зору людини, яка в кінцевому підсумку потребує не тільки споживання їжі, а й раціональних умов її відтворення та споживання.

Таблиця 1.2

Продовольча безпека як триада функцій «відтворення – розподіл – споживання» з точки зору природи, населення та економіки

Сторони триади	Забезпечення безпеки відтворення населення та ресурсів, виробництва	Забезпечення безпеки розподілу продуктів та ресурсів	Забезпечення безпеки споживання продуктів та ресурсів населенням
ПРИРОДА	Забезпечення безпечно необхідних обсягів ресурсівідтворення	Забезпечення безпеки розподілу ресурсів	Забезпечення доступності ресурсоспоживання популяції чи біологічного виду загалом зادля його збереження
НАСЕЛЕННЯ	Планування темпів відтворення населення та встановлення норм споживання для нього	Встановлення критеріїв якості продуктів, що розподіляються та контроль над їх дотриманням	Забезпечення масової доступності (фізичної та економічної) споживання у встановлених умовах для збереження соціальної справедливості
ГОСПОДАРСТВО	Встановлення обсягів виробництва продовольства та їх виконання	Організація структур розподілу ресурсів та продуктів (у тому числі через територіальний поділ праці)	Забезпечення адресної (персональної) доступності споживання трудовим ресурсом для його поповнення, відновлення та відтворення

Джерело: власна розробка автора.

Перша сторона триади – природа. При цьому пріоритетними виступають інтереси збереження природи, її обмежена здатність забезпечувати людину як біологічний вид ресурсами для виробництва продуктів харчування (грунтові, агрокліматичні, біоресурси). Стародавня людина вирішувала проблему забезпечення ресурсами за рахунок міграцій, заселення нових островів і континентів. Пізніше виникла примітивна культура природокористування, яка

дала навколишньому середовищу можливості для відновлення. Багато елементів цієї культури лягли в основу традиційного використання природи, яка збереглася в багатьох культурах до наших днів. Розподіл біоресурсів серед людей часто супроводжувався війнами. Всередині племен і народів розвивалися традиції відносин зі старшими, жінками і дітьми, на основі яких розподілялися виробництво і результати збору. З'явився поділ праці між статями. Ці традиції враховували споживання біологічних ресурсів гендергруп. Сучасні стандарти споживання людини як виду науково обґрунтовані і розглядаються на глобальному, національному та регіональному рівнях. На ранніх етапах розвитку людини загроза забезпечення продуктами харчування була виключно природною: посуха, неврожай, конкуренція з боку сусідніх племен або тварин. З розвитком цивілізації відносини між людьми і навколишнім середовищем ускладнилися, з'явилися загрози. Виник новий людський статус: як частина соціально справедливого суспільства і як частина економіки.

Друга сторона тріади – популяція. З появою міст і держав населення почало розробляти більш складні механізми відтворення. Громадський простір – розподіл праці ускладнився, з'явилися ремесла. Натуральне господарство поступилося місцем торгівлі, яка стала одним з основних механізмів розподілу продуктів харчування.

Соціальна підтримка людей похилого віку та дітей перейшла від суспільного рівня до сімейного. Зміцнення держав призвело до появи внутрішньосімейних механізмів розподілу. Питання масової доступності набули не тільки фізичного, а й економічного значення. Саме в цей період виникають ідеї обмеження чисельності населення.

Доступність – це не тільки здатність купувати їжу, а й рівномірний розподіл [39]. Це чітко простежується під час економічної кризи, коли окремі країни вводять картки та ваучери на продукти як додатковий механізм для забезпечення ВОР. Однак це вже не безпека від природних загроз, а від соціальних: народних заворушень, революцій, громадянських воєн.

Третя сторона тріади – ферма, де люди вважаються ресурсом, а природні ресурси та географія виступають ресурсами для взаємодії. Відтворення і відтворення населення – це питання відновлення ресурсів.

Розподіл досягається не тільки за рахунок розміру заробітної плати працівникам різної кваліфікації, а й за рахунок цільової підтримки. Наприклад, система раціону, яка регулює розподіл дефіцитних продуктів. Пріоритетом стає збереження політичної та економічної незалежності держави. Населення більше не розглядається як частина соціально справедливого суспільства, а як трудовий ресурс, працездатність і відтворення якого необхідно забезпечити для сталого розвитку держави [40].

Основною метою досягнення продовольчої безпеки визнається вирішення зовнішніх економічних і політичних загроз, а не внутрішніх соціальних. Природні загрози набувають нового – геоекологічного змісту, коли природні чинники мають соціогенне походження. Наприклад, ерозія ґрунтів, яка є не тільки природно-рукотворним географічним явищем зі складними зв'язками з навколишнім середовищем і суспільством, бере участь у формуванні, перетворенні ландшафтів і екології, а також безпосередньо впливає на соціально-економічні умови суспільства.

Для дослідження проблем продовольчої безпеки, а також їх вирішення необхідно дотримуватися трьох основних вимірів.

Перший аспект. Забезпечення фізичної доступності їжі. Для досягнення цієї мети повинен бути реалізований комплекс взаємопов'язаних заходів державних, регіональних органів влади та місцевого самоврядування, а також суб'єктів господарювання, підвищення ефективності сільського господарства та пов'язаних з ним переробних галузей. Також важливо розвивати товарні й продовольчі ринки через міжрегіональне співробітництво та лояльність логістики. Ця діяльність чітко проектуватиме свій вихід на розвиток торговельних мереж, мінімізуючи кількість торгових ланок і сприяючи розвитку повного виробничого циклу і прямих продажів від сільгоспвиробників.

Вищезазначені сфери не тільки орієнтовані на результати виробництва як інструмент для побудови та зміцнення продовольчої безпеки, але також мають потенціал для вирішення дійсно важливих соціальних питань. Так, розвиток виробництва сприятиме створенню нових робочих місць не тільки в самому сільському господарстві, а й в інших галузях, зокрема переробній і переважно харчовій. Тому він може забезпечити підтримку зайнятості та поліпшити демографічну ситуацію в сільській місцевості та для України в цілому.

Другий аспект. Забезпечення доступності до продуктів харчування. Основна увага в цьому аспекті приділяється підтримці стійкого рівня доходів у країні. Однак для досягнення такого результату важливо забезпечити нормальний рівень міжнародних відносин, адже ринкові умови не можуть бути передбачені політичною системою в дії інших варіантів. Це означає, що зусилля держави щодо стабілізації економічної ситуації в Україні та її регіонах мають бути включені до низки напрямів, що забезпечують економічну доступність.

Експертний аналіз, представлений в численних напрацюваннях і наукових роботах надає об'єктивну оцінку цінової волатильності основних продуктів харчування. Важливо, що держава виконує власну функцію з регулювання та підтримки цін на життєво важливі продовольчі товари та сільськогосподарську сировину. Досить часто виробники сільськогосподарської продукції віддають перевагу торгівлі не всередині країни, а в усьому світі, що призводить до дисбалансу цін [41].

В іншому випадку це може не тільки негативно позначитися на продовольчій доступності населення країни, а й підірвати продовольчу безпеку.

Наступним кроком у вказаному аспекті стане створення умов для комерціалізації невикористаних сільськогосподарських земель через продаж, у тому числі на аукціоні. Всім відома практика надання земельних паїв сільським жителям у 90-х роках минулого століття в рамках масштабної приватизації. Разом із тим, і на сьогодні, багато людей досі не знають і не мають глибокого

уявлення про те, чим володіють. У певний час за несумлінності деяких людей або їхніх груп відбувалося захоплення землі рейдерами. На жаль, така ситуація можлива і зараз. Інтерес становлять сільськогосподарські угіддя, наближені до районних, обласних центрів. Найактивніші економічні оператори намагаються боротися з подібними явищами, часто звертаються до суду. Важливо забезпечити суворий нагляд за використанням сільськогосподарських земель та їх вилученням на користь об'єднаних територіальних громад з обов'язковим виконанням тендерних угод.

Можливість розпоряджання невикористаними землями, поліпшення економічної ситуації тощо сприятиме збільшенню збору платежів до бюджету.

Третій аспект. Гарантування безпеки харчових продуктів, що передбачає комплекс заходів повинен здійснюватися наступним чином: по-перше, своєчасно контролювати якість сільськогосподарської сировини та продовольства; по-друге, здійснювати і контролювати сертифікацію сільськогосподарської продукції й продуктів харчування, що продаються, та управління якістю; по-третє, розробити стратегії моніторингу та оздоровлення населення; по-четверте, прагнути підвищити продуктивність праці за допомогою різних інструментів, що впливають як на виконавця, так і на інструменти та предмети праці.

Такі сфери, згруповані за трьома основними аспектами безпеки, сприятимуть зміцненню продовольчої та економічної безпеки; гарантувати загальний добробут громадян на мінімально достатньому рівні.

Питання про взаємозв'язок між «продовольчою безпекою» і «безпекою харчування» досі залишається відкритим. Більшість дослідників погоджуються, що ці категорії різні, проте міцно пов'язані [42]. Продовольча безпека часто вважається необхідною, проте недостатньою для забезпечення продовольчої безпеки. Деякі дослідники вважають, що продовольча безпека являє собою частину безпеки харчування. На переконання інших, продовольча безпека становить невід'ємну частину продовольчої безпеки [43].

Перший підхід підтримують експерти Світового банку, які

запропонували наступне визначення безпеки харчування в 2006 році у такій редакції: доступ до їжі поєднується з адекватною санітарією, медичним обслуговуванням та кваліфікованою допомогою на рівні, достатньому для забезпечення здорового життя всіх членів домогосподарства [44].

Зі свого боку ФАО включила показники харчової безпеки як значущий показник продовольчої безпеки. Логічним результатом і способом вирішення виниклих протиріч став синтез й уніфікація категорій «продовольча безпека» та «безпека харчування», про що йтиметься далі.

Зараз спостерігається тенденція до синтезу й інтеграції продовольчої безпеки і харчування, що забезпечує основу для нового етапу еволюції підходів до оцінки та визначення продовольчої безпеки.

IFPRI застосовує концепцію «Продовольча безпека та безпека харчування» з середини 90-х років XX ст. З тих пір його значення трансформується і змінюється. На даний час широко використовується визначення ЮНІСЕФ: «Продовольча безпека і безпека харчування досягаються тоді, коли адекватна їжа (в кількості, якості, безпеці, соціально-культурній прийнятності) доступна і доступна для всіх людей в будь-який час і використовується і засвоюється ними відповідно для здорового і активного способу життя» [45]. Таким чином, відзначається не тільки стабільна наявність і доступність їжі достатньої якості (тобто продовольча безпека), а й «використання» і здатність засвоювати необхідні поживні речовини з доступної їжі. Крім стандартних показників, які застосовуються для оцінки продовольчої безпеки, доцільно використовувати також індикатори, що безпосередньо характеризують її якісні та структурні аспекти. До них відносяться антропометричні дослідження (народження дітей з дефіцитом ваги; відхилення ваги і зростання людини від вікової норми по статі і т.д.), а також показники щодо стану охорони здоров'я, стану здоров'я, поширеності знань і навичок в області здорового харчування та ін.

На основі аналізу наукових публікацій, нормативних актів і актуальних практик з питань продовольчої безпеки на національному та глобальному

рівнях можна стверджувати, що розробка підходів до визначення і забезпечення продовольчої безпеки значною мірою зумовлена поглибленням поділу праці, розвитком товарно-грошових відносин, зміною рівня життя населення, а також науково-технічним прогресом і вдосконаленням методів збору та обробки статистичної інформації.

Однак слід враховувати, що теоретичні підходи зарубіжних вчених часто ставали основою для вирішення серйозних проблем, пов'язаних із продовольчою безпекою в країнах далекого і ближнього зарубіжжя. Центальною ланкою цих підходів виступає формування ефективної системи організаційно-економічних механізмів, які не лише забезпечують стабільність продовольчого постачання, а й адаптуються до умов глобальної нестабільності, воєн, зміни клімату та соціальної нерівності.

Отже, для України надзвичайно важливо не лише переймати загальні підходи до продовольчої безпеки, а й створювати власну модель організаційно-економічного забезпечення, засновану на національних потребах, регіональних особливостях і потенціалі аграрного сектору. Комплексне впровадження зазначених механізмів здатне закласти надійну основу для стабільного розвитку продовольчої системи країни у довгостроковій перспективі.

1.2. Методичні підходи продовольчої безпеки в системі національної безпеки країни

Упродовж тривалого часу забезпечення продовольчої безпеки залишається одним із найбільш значущих критеріїв добробуту суспільства. З розвитком соціально-економічних відносин, посиленням глобалізації та трансформації зовнішнього середовища організаційно-економічні засади до продовольчої безпеки зазнавали відповідних змін, спрямованих на підвищення ефективності та забезпечення сталого розвитку в умовах сучасних викликів і загроз. Міжнародну взаємодію в контексті продовольчої безпеки на поточному етапі розвитку суспільства можна вважати вищим щаблем розвитку

суспільства в контексті забезпечення безпеки. Водночас у прагненні регулювати глобальні процеси та явища не варто ігнорувати окремі аспекти і фактори мезо- та мікрорівнів, оскільки продовольча безпека людства починається з продовольчої безпеки домогосподарства.

Продовольча безпека, як і національна, визнана суспільним благом, а тому на державу покладається відповідальність за їх формування. Держава має значно підвищити рівень власної присутності в організації максимального сприяння забезпечення продовольчими товарами населення країни, обравши відповідну модель взаємин із їх виробниками.

Стратегія продовольчої безпеки України розроблена на основі пункту 4 рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року щодо Стратегії національної безпеки, затвердженої Указом Президента від того ж дня № 392. Вона також враховує рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 жовтня 2023 року про стан забезпечення продовольчої безпеки, введене в дію Указом Президента України від 9 жовтня 2023 року № 681 і погоджене Кабінетом Міністрів України на засіданні 20 жовтня 2023 року. Відповідно до Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2021 року № 124, Мінагрополітики є головним органом у системі центральних виконавчих органів влади, відповідальним за формування та реалізацію державної аграрної політики і політики у сфері продовольчої безпеки.

Стратегія продовольчої безпеки до 2027 року включає три основні цілі: насичення аграрного ринку продукцією шляхом підтримки виробників, зокрема органічної продукції, поступового заміщення імпорту та відновлення харчової промисловості; гарантування доступності продовольства для всіх соціальних груп населення із зменшенням частки витрат на продукти харчування; укріплення системи продовольчої безпеки за допомогою наповнення державних резервів, створення системи моніторингу, пріоритетного розмінування сільськогосподарських земель, адаптації до змін

клімату та інших заходів.

Досягнення цілей Стратегії передбачається в два етапи: На першому етапі (2024–2026 роки) планується розробка та виконання заходів щодо підтримки аграрних виробників, зокрема тих, хто спеціалізується на органічній продукції, з акцентом на розвиток агропромислового комплексу. Другий етап (2027 рік) спрямований на відновлення підприємств харчової промисловості як на рівні територіальних громад, так і по лінії адміністративно-територіальних одиниць і держави в цілому. Реалізація Стратегії дозволить створити стійку систему продовольчої безпеки, яка ефективно реагуватиме на внутрішні та зовнішні виклики. Це забезпечить незалежність країни у продовольчій сфері, сталий розвиток агросектору та повний доступ громадян до якісних і безпечних продуктів харчування в необхідній кількості.

Встановлено науковцями, що різні співвідношення виробничих, логістичних і споживчих механізмів створюють моделі забезпечення продовольчої безпеки, серед яких виокремлюються базові: автаркічна модель, пов'язана з практично повною незалежністю і самодостатністю суспільства і притаманна здебільшого для «азійського» і феодального способів виробництва зі значним переважанням в економіці аграрного сектору; імперська модель, для якої характерні «ножиці» цін на дорогі промислові та відносно дешеві продовольчі товари і сільськогосподарську сировину, що ввозяться до метрополії із залежних територій і колоній, поширена здебільшого у період першого-третього глобальних технологічних укладів, тобто у 1770-1930 рр., хоча окремі її елементи траплялися й раніше; динамічна модель, пов'язана із впровадженням передових агротехнологій на основному масиві сільськогосподарських площ із глобальною диференціацією виробництва продовольства, що була характерна здебільшого для четвертого – п'ятого глобальних технологічних укладів; інноваційна модель, орієнтована переважно на масове освоєння генно-інженерних та інших біотехнологій, яка має стати провідною в рамках шостого глобального технологічного укладу, що формується, і забезпечити до 2025-2030 рр. понад половину екологічно чистого

світового виробництва безпечного для здоров'я людини продовольства [45].

Як відомо, автаркія, *autarkeia*, означає самозабезпечення, господарювання на основі власних сил, без використання зовнішніх ресурсів. Тотальна автаркія в масштабі держави є комплексним завданням, що потребує напруження всіх економічних, соціальних і політичних ресурсів. Водночас автаркія або самозабезпечення певним одним видом товару видається доволі легко реалізованим і навіть найчастіше прийнятним для супротивників автаркії, особливо за умови заміни самого терміну автаркії різними синонімами. Таким чином дедалі більшого поширення в наш час набуває монопродуктова автаркія.

Під монопродуктовою автаркією розуміється самозабезпечення ключовими групами продуктів, які зазвичай мають першорядне значення для народного господарства.

На глобальному рівні проблеми забезпечення продовольством розглядалися протягом усієї історії людства. Всесвітній саміт з продовольчої безпеки 2009 року визначив, що продовольча безпека існує, коли всі люди завжди мають фізичний, соціальний та економічний доступ до достатньої кількості безпечного та поживного продовольства для задоволення своїх дієтичних потреб і харчових уподобань для ведення активного та здорового життя. Чотирма основами продовольчої безпеки виділяють такі: наявність, доступ, використання та стабільність. Аспект, що стосується поживності, виступає невід'ємною частиною концепції продовольчої безпеки [46].

Як відомо із досліджень провідних науковців, як Лупенка Ю.О. та Пугачова М. І. аграрної політики ЄС, тут сільське господарство отримує значні субсидії, преференції і використовує митні бар'єри для закриття європейського ринку від зовнішніх конкурентів та забезпечення прибутковості своєї діяльності [47]. Останнім яскравим таким прикладом стала спільна акція кількох європейських країн проти дешевого українського сільськогосподарського імпорту, який отримав потужну підтримку Європейської комісії.

Із листопада 2023 року поляки регулярно блокують пункти пропуску на

кордоні з Україною. Польські автоперевізники і фермери неодноразово блокували рух вантажівок, вимагаючи від влади та ЄС кращих умов праці й преференцій. Вони вимагають заборони імпорту з України сільськогосподарської продукції, яка не відповідає стандартам ЄС, відновлення системи ліцензування українських перевізників, дотації на добрива, компенсації акцизу на пальне, виплати субсидій та інші вимоги, які не мають відношення до України.

Меншою мірою досліджено феномен продовольчої автаркії в країнах, що розвиваються, хоча продовольча програма у всіх цих державах мала національний пріоритет. «Зелена революція» дозволила навіть країнам із надзвичайно високою кількістю населення, таким як Китай та Індія, вирішити проблеми продовольчої безпеки, спираючись на досягнення в галузі науки та сучасних технологій. Зокрема, ключовими для Азії були розробка нових і більш продуктивних сортів рису, а також мінеральних добрив. За деякими оцінками, майже половина населення світу використовує для виробництва сільськогосподарської продукції мінеральні добрива, передусім азотні [47]. Нарощування сільськогосподарського виробництва допомогло полегшити голод в азіатському регіоні, а такі країни, як Індія та Китай, переорієнтувалися з імпорту на експорт сільськогосподарської продукції. Важливу роль у цьому процесі відіграли державні інвестиції в розвиток аграрної інфраструктури, включаючи зрошення, зберігання, транспортування та доступ до ринків. Одночасно було впроваджено цінову підтримку фермерів, що стимулювало виробництво основних продовольчих культур, а також технологічну модернізацію, засновану на наукових досягненнях. Ці країни також активно застосовували кредитно-фінансові інструменти для розширення доступу дрібних і середніх виробників до ресурсів. У підсумку сформувалася стійка система продовольчої безпеки, яка дозволила перейти від імпортозалежності до експорту сільськогосподарської продукції, забезпечивши продовольчу самодостатність.

Продовольча автарка викликана прагненням кожної країни (регіону)

забезпечити своє населення продуктами харчування незалежно від ситуації на зовнішніх ринках. Хоча Римська декларація про світову продовольчу безпеку 1996 року стверджувала, що продовольство не повинно використовуватися як інструмент політичного та економічного тиску.

Таким чином, причини переходу на монофудну автарку в цілому подібні до причин, пов'язаних із перевагами. Це гарантія незалежності, прагнення захистити себе від іноземних товарів, захистити місцевих виробників, зняти загрозу іноземного впливу, як економічного, так і політичного. Як неодноразово зазначалося, безпека та автономне прийняття рішень стають головними у виборі автаркії як концепції національного розвитку.

Сучасна «автаркія» не є протиставленням зовнішній діяльності держави і не означає повної ізоляції, це самоврядування, уникнення іноземного управління, тобто економічного суверенітету. В її основі має знаходитися самодостатність у харчуванні населення країни, тобто задоволення потреб власним виробництвом, а також значне розширення економічних зв'язків, поглиблення кооперації та інтеграції виробництва на основі рівноцінного обміну товарами і послугами в умовах економічної безпеки.

Будь-яка економіка, підпорядкована цілям досягнення і підтримки автаркії, стає народним господарством і наділена специфічними характеристиками, зумовленими розташуванням, розмірами, кліматом, природними ресурсами і корисними копалинами. Модель автаркії – це не догма, вона здатна трансформуватися. Автаркію великих просторів вказав Ф. Ліст, а саме: економічне об'єднання країн з аналогічним рівнем розвитку економіки і культури в єдиний економічний простір. Такий простір повинен бути самодостатнім і брати участь у міжнародній торгівлі тільки на тих умовах, які вигідні [48].

Учений визначив, що універсальне і тотальне встановлення принципу вільної торгівлі, максимальне зниження мит і сприяння остаточній лібералізації ринку на практиці зміцнює суспільство, яке давно перебуває на ринковому шляху. Разом з тим, вона також послаблює економічно і політично суспільство,

яке мало інший історичний розвиток і вступає в ринкові відносини з більш розвиненими країнами, коли внутрішній ринок знаходиться в зародковому стані [49]. Тому країни, які не набули бажаної стадії розвитку і не досягли економічної переваги на світовому ринку, змушені керуватися принципом автаркії – повної економічної незалежності від інших країн. З цією метою необхідно відмовитися від значної частини імпорту, здійснювати політику стимулювання і заохочення виробництва продуктів-замінників та забезпечити мобілізацію всіх продуктивних сил. З цією метою необхідно поступово відмовлятися від надмірного імпорту продовольства, здійснюючи політику стимулювання та заохочення внутрішнього виробництва продуктів-замінників. Реалізація такої політики повинна базуватися на впровадженні низки організаційно-економічних заходів, серед яких: надання податкових пільг вітчизняним виробникам, пріоритетне кредитування аграрного сектору під низькі відсоткові ставки, державні субсидії на закупівлю обладнання та ресурсів, а також гарантований збут продукції через державні закупівлі. Важливим елементом також є підтримка наукових досліджень та впровадження інновацій, що дозволяє створювати конкурентоспроможні продукти, здатні замінити імпортні аналоги. Комплексне застосування цих механізмів сприятиме мобілізації продуктивних сил у сільському господарстві та зміцненню продовольчої самозабезпеченості країни.

Фуکیدід використовував слова «автаркія» як з точки зору політичної та економічної незалежності держави, так і самодостатності людини [50]. На наше переконання, саме в контексті продовольчої безпеки, як її передумови, потрібно розвивати самодостатню людину з високим рівнем культури споживання. Тобто відповідальне ставлення до власного здоров'я – це не тільки стійке споживання, а й стійкі інвестиції в своє здоров'я і харчування. Здійснюючи певні витрати на споживання їжі, людина повинна дотримуватися сучасних теорій харчування, власної концепції балансу – структура щоденних дієт повинна врівноважуватися макро- і мікроелементами та режимом харчування. При формуванні культури харчування людина має усвідомлювати

як сучасні теорії харчування, так і функції їжі.

Завдання держави – зробити цю інформацію доступною та зрозумілою для населення країни, для чого необхідно задіяти весь освітній ланцюжок: виховання – освіта – усвідомлення. Заходи реалізації цього завдання можуть бути: інтеграція тем продовольчої безпеки в шкільні та університетські програми, організація інформаційних кампаній через ЗМІ та соціальні мережі, підтримка просвітницьких ініціатив неурядових організацій, а також розвиток системи освіти упродовж життя – через семінари, онлайн-курси, публічні лекції, програми для пенсіонерів та сільського населення. Також доцільно створювати державні платформи або освітні хаби, де громадяни можуть отримати знання про продовольчі стратегії, сталу агрополітику та раціональне споживання. Таким чином, держава формуватиме не лише обізнаність, а й активну участь громадян у процесах забезпечення національної продовольчої безпеки.

Імперська модель продовольчого забезпечення, в основі якої – «ножиці цін», що передбачають порушення паритету між цінами на вхідні матеріально-технічні ресурси та цінами на сільськогосподарську продукцію, й досі має прояви в Україні.

Лібералізація цін виявила глибокі міжгалузеві, структурні та цінові диспропорції, які формувалися впродовж тривалого часу. У процесі демонтажу старої системи господарювання постали нові проблеми, зокрема: загальна цінова незбалансованість і нестабільність; відставання сільського господарства у динаміці цін; відсутність ефективних механізмів цінового й бюджетного регулювання; недостатній захист національних товаровиробників від іноземної конкуренції.

Штучне порушення цінових пропорцій міжгалузевого товарообміну впродовж певного історичного періоду існування радянської влади слугувало своєрідним механізмом переливу капіталу із сільського господарства в промисловість, породжуючи думку про «початкову» неефективність сільського господарства.

За своєю суттю паритет означає рівність, рівне відношення, однакове становище. Цінова еквівалентність являє собою збалансований рух промислових і сільськогосподарських цін. Для забезпечення цінової еквівалентності необхідно, щоб темп зміни закупівельних цін на продукцію сільського господарства збігався з темпом руху витрат виробництва в тій частині, що спричинена змінами цін на придбані промислові засоби виробництва і послуги. При цьому співвідношення між індексами цін на промислову і сільськогосподарську продукцію дорівнюватиме одиниці.

Диспаритет цін або «ножиці цін» – термін, що характеризує динаміку цін на окремі групи товарів, насамперед на готові вироби та паливно-сировинні товари, які продають і купують товаровиробники за певний період часу, та засвідчує розрив («ножиці») між цими цінами.

Однією з причин диспаритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію вказується монополізм підприємств першої і третьої сфер АПК. Відсутність конкуренції в них сприяє збереженню витратного підходу до формування цін на переробних і ресурсозабезпечувальних підприємствах, що призводить до зростання витрат на сільськогосподарську продукцію.

Однак і самі товаровиробники використовують також пасивний метод ціноутворення та закладають у ціни на сільськогосподарську продукцію витратний, екстенсивний рівень власного господарювання. Тому, зіставляючи ціни постачальницьких і аграрних підприємств, отримується не фактичний, а штучний диспаритет цін, у якому насамперед відображаються екстенсивні методи виробництва в тій чи іншій галузі.

Отже, щоб встановити еквівалентність обміну між сільськогосподарською та промисловою сферами, потрібно застосовувати не субсидування першої, а удосконалення підходу до формування цін на продукцію.

Попри те, що ціни на продовольчі товари формуються ринком, важливо розуміти, що продукти харчування - це не просто товар, а соціально значущий продукт, який безпосередньо впливає на рівень життя населення, соціальну

стабільність та національну безпеку. Тому держава не може залишати цей сегмент виключно в зоні дії ринкових сил і повинна здійснювати цілеспрямований вплив на цінову політику через організаційно-економічні заходи регулювання.

Серед таких варто виділити: дотації та субсидії на виробництво окремих продовольчих товарів – дозволяють зменшити собівартість продукції та, відповідно, кінцеву роздрібну ціну для споживача; державні закупівлі продовольства за фіксованими цінами – створюють стабільний попит для виробників і дають змогу формувати резерви, які використовуються для стримування цін у кризові періоди; цінові інтервенції на ринку – держава може продавати продукцію зі стратегічних запасів за нижчими цінами для збалансування попиту й пропозиції; податкові пільги та зниження ПДВ на соціально важливі продукти харчування – безпосередньо впливають на зменшення роздрібної вартості; підтримка розвитку коротких ланцюгів постачання – зменшує частку посередників, що дозволяє здешевити продукцію; регулювання торгівельної націнки на соціально значущі продукти – встановлення граничного рівня націнки в торгівельних мережах для окремих категорій товарів першої необхідності.

Таким чином, забезпечення доступності продовольства за прийнятними цінами вимагає не адміністративного втручання, а збалансованої політики державного регулювання через економічні інструменти, які дозволяють гармонізувати інтереси виробника, споживача й держави.

Монопольний вплив сфери переробки і торгівлі проявляється в порушенні пропорцій розподілу доходів від реалізації сільськогосподарської продукції між основними учасниками технологічного ланцюга. Для усунення цих негативних процесів науковцями і практиками пропонуються два шляхи. Один із них передбачає використання адміністративних методів державного регулювання, другий – економічних важелів, які більшою мірою відповідають ринковій економіці [51].

У системі забезпечення продовольчої безпеки вирізняють два основні

підходи до державного регулювання: адміністративний та економічний, кожен з яких має свої особливості та інструменти впливу.

Адміністративні методи передбачають безпосереднє втручання держави у функціонування ринку продовольства шляхом встановлення певних обмежень або обов'язкових норм. До таких методів належать: установлення фіксованих або граничних цін на соціально значущі продукти харчування; введення експортно-імпортних квот та заборон у разі дефіциту на внутрішньому ринку; нормативне регулювання якості та безпечності продукції, що обов'язкове до виконання всіма учасниками ринку; запровадження державних замовлень на виробництво певних видів продовольства.

Однак ці інструменти часто є тимчасовими й застосовуються переважно в кризові періоди, оскільки можуть викривляти ринкові сигнали й стримувати розвиток конкуренції.

Економічні методи є більш гнучкими та ефективними у довгостроковій перспективі, оскільки базуються на стимулюванні ринкових суб'єктів до певної поведінки через фінансові та податкові інструменти. До них належать: надання субсидій, дотацій, грантів виробникам продовольства, особливо вразливим секторам; податкове стимулювання; кредитна підтримка агровиробників на пільгових умовах; інвестиційні програми розвитку інфраструктури та переробних підприємств; формування державних резервів продовольства та їх використання як інструменту стабілізації цін.

Економічні важелі дозволяють не лише згладжувати ринкові коливання, а й сприяти підвищенню ефективності виробництва, конкурентоспроможності українського продовольства та підвищенню добробуту населення. Тому в умовах ринкової економіки акцент має бути зміщений саме на них, хоча й повністю відмовлятися від адміністративних заходів у періоди криз не варто.

Продовольча доступність в контексті продовольчої безпеки як елемент національної економічної безпеки передбачає поєднання внутрішнього виробництва, імпорту, експорту та запасів продовольчих товарів. Їжа визнана найважливішим і першорядним з усіх чотирьох стовпів, адже без їжі

неможливо розглядати розподіл, споживання та збереження (Дод. А.4).

Однак, поряд із продовольчими запасами, питання ефективності води також надзвичайно важливе, оскільки водні ресурси виступають критичним елементом у рослинництві та м'ясо-молочному тваринництві. Використання води у виробництві продуктів харчування має бути розумним і оптимальним, спрямованим на забезпечення поновлюваних джерел чистої прісної води для збереження здоров'я самого суспільства. Це досягається через впровадження крапельного зрошення, повторне використання очищених вод, технологій точного землеробства та екологічні стандарти у переробній галузі. Такий підхід не лише підвищує ефективність аграрного виробництва, а й безпосередньо впливає на якість питної води, стан здоров'я населення та екологічну стабільність суспільства.

Доступ до їжі означає, що домогосподарство має достатні фінансові ресурси для придбання продуктів харчування у необхідній кількості та належної якості. Доходи домогосподарств і ціни на продукти харчування слугують ключовими аспектами доступу до продуктів харчування. Якщо в більшості розвинених країн на ці параметри не надто впливають зміни окремих зовнішніх і внутрішніх факторів, то в країнах, що розвиваються, де ресурси та інструменти для стабілізації ринку і стабілізації доходів обмежені, посуха, повінь або різні політичні події можуть мати руйнівний вплив на продовольчу безпеку в найкоротші терміни. З цією метою доцільно використовувати державне замовлення, що дозволяє гарантувати збут сільськогосподарської продукції, забезпечуючи виробникам стабільний дохід і стимулюючи їх до вирощування соціально значущих культур. Воно сприяє зменшенню ризиків надвиробництва або дефіциту окремих продуктів, а також дає змогу державі формувати стратегічні запаси продовольства.

Аграрне страхування за участю держави відіграє ключову роль у мінімізації ризиків, пов'язаних із несприятливими погодними умовами, епідеміями, ринковими коливаннями цін тощо. Участь держави у фінансуванні страхових премій або створення гарантійних фондів дозволяє зробити

страхування доступним для більшості сільгоспвиробників. Це забезпечує фінансову стабільність аграрного сектору та підвищує його готовність до непередбачуваних викликів, зміцнюючи загальну систему продовольчої безпеки.

Споживання виступає третьою опорою, яка передусім передбачає забезпечення передумови для доступності їжі. Домогосподарства повинні приймати обґрунтовані та ефективні рішення й визначати, скільки і як купувати, як готувати, як розподіляти їжу між членами сім'ї. У ринкових умовах забезпечити обґрунтовані та ефективні рішення домогосподарств щодо споживання їжі можливо через поєднання інформаційної підтримки, фінансової грамотності та державної політики споживчої просвіти. Насамперед важливо впроваджувати освітні програми з харчової грамотності, які навчають планування раціону, зменшення харчових втрат, раціонального споживання та збереження продуктів. Також потрібна прозора система маркування харчових продуктів, яка дає змогу орієнтуватися у складі, якості та поживній цінності. Крім того, розвиток цифрових сервісів та мобільних застосунків для ведення сімейного бюджету й контролю витрат на харчування може допомогти домогосподарствам приймати зважені рішення. Держава, зі свого боку, повинна стимулювати відповідальне споживання через програми субсидій, податкових знижок або бонусів на здорові продукти. Також важливим є споживання їжі, пов'язане зі здатністю людського організму перетворювати її в енергію: в цьому контексті важливо дбати про здоров'я, харчову поведінку, санітарні умови, доступ до води, придатної для споживання.

Забезпечення належного рівня споживання їжі та її ефективного засвоєння організмом - це не лише особиста відповідальність громадян, а й функція держави, яка має створити відповідні умови через комплекс організаційно-економічних та соціальних заходів. Зокрема, держава повинна: гарантувати доступ до якісної питної води шляхом модернізації водопровідно-каналізаційної інфраструктури, впровадження стандартів санітарії та посиленого контролю за якістю води; забезпечити санітарно-гігієнічний нагляд

у харчовій промисловості та закладах громадського харчування через ефективну роботу Держпродспоживслужби; фінансувати та підтримувати програми профілактичної медицини, які включають моніторинг харчового статусу населення, пропаганду здорового способу життя та формування правильних харчових звичок; інтегрувати теми здорового харчування і санітарної культури в освітні програми (від дитсадків до закладів вищої освіти); створювати умови для доступу до безпечних і якісних продуктів через підтримку локального виробника, стимулювання виробництва екологічно чистої продукції та державне регулювання маркування харчових товарів.

Завдяки цим заходам держава не лише сприяє підвищенню енергетичної ефективності споживаної їжі, а й зміцнює загальне здоров'я населення та підвищує стійкість продовольчої системи.

Нарешті, стабільність, яка об'єднує всі стовпи концепції продовольчої безпеки, зосереджується на тривалості стану продовольчої безпеки з плином часу. При цьому особливо важлива якісна ідентифікація, точна оцінка та ефективне управління ризиками продовольчої безпеки.

Не можна заперечувати, що за більше ніж десятиліття існування чотирьох стовпів світова ситуація значно змінилася. Зростання темпів автоматизації та цифровізації, зміна клімату, динаміка окремих держав та погіршення геополітичної ситуації в окремих регіонах виявляли певний вплив на механізми продовольчої безпеки [53]. Відповіддю на ці зміни в науковому співтоваристві стали пропозиції щодо зміни або доповнення усталеної концепції з метою забезпечення її актуальності в умовах сучасних викликів і загроз. Агрегуючи ряд припущень про модернізацію концепції, можна виділити два елементи, які пропонується включити в поняття як п'ятий і шостий стовпи: автономність і стійкість.

У нинішніх умовах Україна поступово модифікує модель продовольчої безпеки – від моделі продовольчого суверенітету до моделі рівного доступу до якісного харчування для всіх верств населення, характерної для розвинених країн. Ця модель повинна бути заснована на агропродовольчій системі, яка не

тільки відрізняється високими технологіями, а й відповідає вимогам екологічної безпеки.

Фахівці ФАО вказують на прямий зв'язок між агропродовольчим розвитком і екологічною стійкістю та зазначають, що у найближчі десятиліття забезпечення населення світу харчуванням стане все складнішим завданням. Екологічна стійкість агропродовольчої системи перетворюється на вирішальне завдання для забезпечення не тільки продовольчої, а й національної безпеки, що особливо підтверджується необхідністю досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР) до 2030 року [54].

Нині ФАО, як найбільш авторитетна міжнародна організація в глобальній агропродовольчій політиці, підтримує розробку проєктів, які зміцнять стійкість і пом'якшать наслідки зміни клімату. Так, 12 листопада 2019 року Рада Зеленого кліматичного фонду (GCF) затвердила фінансування в розмірі 161 мільйона доларів США для реалізації проєктів із підвищення кліматичної стійкості в Чилі, Киргизстані та Непалі. Ці ініціативи мають позитивно вплинути на життя 1,5 мільйона людей і сприяти покращенню продовольчої безпеки в зазначених країнах.

Однак вказана проблема далека від вирішення, а розвиток національної продовольчої безпеки часто стає викликом екологічній стійкості та безпеці.

Низка вчених зараз відзначають нові тенденції стосовно ролі агропродовольчого сектору, що значною мірою сприяє процесу розвитку націй – від створення зайнятості та пом'якшення наслідків зміни клімату до поліпшення харчування та здоров'я. Зокрема, зростає увага до необхідності трансформації існуючих агрокультурних і харчових систем для забезпечення поживними та екологічно чистими продуктами харчування [55]. Дійсно, харчові проблеми, які включають недоїдання і переїдання (у вигляді надмірної ваги й ожиріння) є одними з найактуальніших проблем, що постали перед світом на сьогодні. Продовольча проблема перетворюватиметься на все актуальнішу, оскільки ФАО прогнозує, що попит на продовольство збільшиться орієнтовно на 60 відсотків у найближчі десятиліття, а природні

ресурси Землі, включаючи воду, землю, енергію та сировину, стають досить обмеженими. Для того, щоб нагодувати світ здоровим, справедливим і стійким способом та забезпечити стабільність у світовій агропродовольчій системі, потрібна нова зелена революція, яка відрізняється від зеленої революції 60-х років минулого століття. Як зазначає Д. Арманда, необхідні подальші інтегровані оцінки життєвого циклу агропродовольчої системи, особливо в країнах, що розвиваються, з метою запобігти підвищеному тиску на навколишнє середовище і збалансувати людей, планету та прибутки [56]. Зв'язок між продовольчою безпекою і стійкістю також відзначається в Berry E. Metal. [57].

Зелена революція ознаменувала надзвичайну епоху глобальної продовольчої безпеки. Цей період характеризувався значним нарощуванням світового виробництва і розподілу продовольства, особливо зернових культур, таких як пшениця, рис і кукурудза, за рахунок інтенсифікації сільського господарства. Інтенсифікацію було досягнуто поєднанням високошвидкісних інвестицій у дослідження сільськогосподарських культур, механізацією і широким використанням синтетичних добрив, пестицидів та генетично вдосконалених високопродуктивних сортів сільськогосподарських культур. Проте в той час, як зелена революція принесла користь споживачам в цілому через зниження цін на продукти харчування, все більше країн відчують несприятливі побічні ефекти через погіршення екосистем від деградації навколишнього середовища й втрати біорізноманіття [58]. Усе це створило передумови для пошуку нових підходів до продовольчої безпеки на глобальному та національному рівнях.

Включення соціальних аспектів у модель продовольчої безпеки пов'язано з роботами лауреата Нобелівської премії Амартії Сен, за спостереженнями якого голод викликаний не тільки падінням виробництва продуктів харчування, а й різким зниженням купівельної спроможності окремих груп. Подальша трансформація моделі продовольчої безпеки відбулася в результаті усвідомлення глобальних проблем людства, як

демографічних, так і екологічних. Не випадково питання продовольчої безпеки тісно пов'язане з показником 2.1 ЦСР. Цей показник безпосередньо стосується забезпечення загального доступу до безпечної, поживної та достатньої їжі для всіх людей упродовж року, з особливим акцентом на малозабезпечене та вразливе населення, включно з дітьми. Він включає два основні індикатори: поширеність недостатнього харчування, що вимірює частку населення, яке не отримує достатньої кількості калорій; поширеність помірної або тяжкої нестачі продовольства, визначеної за шкалою досвіду продовольчої безпеки.

Таким чином, реалізація показника 2.1 ЦСР означає створення умов, за яких кожна людина в країні має економічну, фізичну та соціальну можливість отримати якісну їжу в достатній кількості, що є основою для національної продовольчої безпеки.

Однак специфічні контури цієї модифікації на національному рівні все ще слугують предметом багатьох суперечок, ускладнених збереженням певних «міфів». У деяких політичних і дослідницьких колах про взаємозв'язок між екологічною стійкістю, продовольчою безпекою та харчуванням, Ш. Фан і Дж. Бжеська визначили шість подібних «міфів»: 1. Неминучість компромісів між екологічною стійкістю, продовольчою безпекою та харчуванням. 2. Інноваційні технології – це все, що потрібно. 3. Економічне зростання автоматично зменшить голод і недоїдання. 4. Невеликі ферми повинні підтримуватися будь-якою ціною. 5. Технології завжди гендерно нейтральні. 6. Біопаливо завжди екологічно чисте [59]. Демістифікація цих стійких вірувань може стати предметом для окремого вивчення, тому в межах дослідження варто зосередитися на деяких аспектах проблеми.

Так, ефективна агропродовольча політика, установи та інфраструктура однаково важливі для забезпечення продовольчої безпеки. Зелена революція супроводжувалася політикою підтримки малого бізнесу, що сприяє збільшенню інвестицій у дослідження й розвиток сільського господарства (R&D) та інфраструктури, забезпечує безперешкодний доступ до послуг кредитування та розширення, справедливий розподіл прав на землю і захищені

землі та тимчасові субсидії [60]. Агропродовольча політика та інституційні інновації визнано ключовими для забезпечення необхідної основи для просування технологічних інновацій у ФРА.

Таким чином, використання комплексного підходу до модернізації моделі продовольчої безпеки повинно, на наш погляд, охоплювати різні аспекти всього виробничо-технологічного процесу в агропродовольчому секторі. Слід також враховувати, що впровадження будь-яких інновацій в продовольчу безпеку не виявлятиме очікуваного впливу без своєчасного кадрового забезпечення. Необхідний рівень навичок може бути досягнутий як через найм більш кваліфікованого персоналу, так і перепідготовкою наявного персоналу.

Таким чином, інновації відіграють значну роль у виникненні нової моделі продовольчої безпеки. Трансформація профілю попиту може зумовити значні соціальні та екологічні переваги. Вплив проривних технологій на полегшення зв'язків між ланцюгами створення вартості передусім вплине на виробництво та зростання доходів фермерів, а також зменшить тиск на екосистеми.

Однак інновації в агропродовольчому секторі часто виникають і поширюються з ризиком для людей, людського суспільства та навколишнього середовища. Такі нововведення називають проблемними. До них відносяться, перш за все: використання харчових добавок, що поліпшують зовнішній вигляд продукту, знижують собівартість продукції або збільшують термін придатності продукту, що в середньостроковій або довгостроковій перспективі може завдати серйозної шкоди [61].

Споживачі очікують безпечного, якісного і доступного харчування. Безпечність харчових продуктів – це поняття, в якому «їжа не завдасть шкоди споживачеві до тих пір, поки вона готується або споживається відповідно до інструкції щодо її використання за призначенням». Тепер ми споживаємо значно безпечнішу їжу, ніж у минулому, завдяки заходам управління ризиками для запобігання небезпек (наприклад, за допомогою методів збереження, таких

як пастеризація, вищі стандарти гігієни, поліпшення умов зберігання та транспортування, нормоване використання агрохімікатів) [62].

Безпека харчових продуктів – це спільна відповідальність згідно з концепцією «від ферми до вилки»; вона спирається на зусилля всіх учасників харчового ланцюга. Виробники продуктів харчування по всьому ланцюжку поставок повинні використовувати ефективні системи управління безпечністю харчових продуктів, такі як НАССР, належна виробнича практика (GMP) або успішна сільськогосподарська практика (GAP). Це повинно підтримуватися відповідними програмами, такими як навчання персоналу, ефективне очищення й санітарія, контроль алергії, боротьба зі шкідниками, постійний моніторинг та тестування. Аудит безпеки харчових продуктів забезпечує послідовне та ефективне впровадження цієї практики. Споживачі також повинні знати і дотримуватися звичок безпеки харчових продуктів у своєму повсякденному житті.

Нинішній споживач поповнив знання про здоров'я і навколишнє середовище через підвищення харчової грамотності населення [63]. З точки зору здорового способу життя, покупці після ознайомлення з етикеткою можуть легко визначити вміст у продукті загальної енергії, вітамінів і жиру. Також їх дуже цікавить, наскільки «натуральний» продукт і чи містить він штучні добавки. Тісно пов'язане з цим бажання дізнатися, звідки береться їжа. Чим значніша відстань від виробництва їжі до споживання, тим більший внесок у глобальне потепління. Споживачі прагнуть підтримувати стійкіших виробників продуктів харчування, а також місцевих фермерів та виробників. Надання цієї інформації на етикетках харчових продуктів може бути відмінною рисою нової моделі продовольчої безпеки.

Варто зауважити, що безпека харчових продуктів майже так само важлива, як продовольча безпека. Без безпечної їжі найбільніше населення страждатиме від негативних наслідків для здоров'я, серед яких втрата особистого доходу, неможливість одержати освіту, нездатність працювати через хвороби.

Враховуючи, що продукти харчування це друга найбільш продавана група продуктів у світі, глобалізація, з одного боку, підвищила обізнаність про продукти харчування, тоді як з іншого – створила абсолютно нові ризики та загрози у згаданій сфері [64].

У практичній діяльності відомі дві основні моделі продовольчої безпеки, для яких у рамках Всесвітньої продовольчої конференції ООН із сільського господарства і продовольства (ФАО) сформовані терміни «продовольча самостійність» і «продовольча самодостатність». Ці терміни можна перекласти як «харчова самостійність» і «харчова самодостатність» відповідно [65].

У моделі продовольчої самодостатності внутрішні ресурси спрямовуються на непродовольче виробництво. Кошти, отримані за рахунок експорту цих товарів, використовуються для імпорту продуктів харчування, які конкурентоспроможніші порівняно з одержаними вітчизняними виробниками. Ця модель базується на оцінці ризиків і можливостей розвитку вітчизняного виробництва та імпорту продуктів харчування, що реалізується через контроль і регулювання внутрішнього виробництва та імпорту продуктів харчування. Стабільність останнього забезпечується економічним потенціалом країни, її торговельним балансом, структурою експорту та міжнародними резервами. Економічні чинники, крім того, внутрішні та зовнішні, а також політичні здатні відігравати значну роль у реалізації вказаної моделі.

Контроль і регулювання обсягів імпорту продуктів харчування в цій моделі здійснюється в коридорі допустимих значень. На дні цього коридору знаходиться рівень імпорту, який підвищує внутрішні роздрібні ціни. Нагорі – обсяги імпорту, що формують критичну залежність країни від імпорту продовольства, виробництво якого може бути організовано в країні.

Збільшення імпорту продовольства можливе до тих пір, поки вони не викличуть: скорочення вітчизняного виробництва аналогічної продукції; зменшення доходів вітчизняних виробників аналогічної продукції; монополізацію внутрішнього ринку цієї продукції та встановлення монопольних цін на неї іноземними виробниками.

Перевагами згаданої моделі виділяються відсутність необхідності державної підтримки вітчизняних аграріїв та низькі ціни на імпортні продукти харчування. Головний негатив – деградація вітчизняного виробництва продовольства і, як наслідок, втрата продовольчої незалежності країни. У свою чергу це перетворює країну на вразливу до зовнішнього економічного тиску з боку країн-постачальників продовольства [66].

Модель продовольчої самодостатності максимізує імпорт продовольства, а внутрішнє виробництво такої продукції забезпечується за рахунок державної підтримки вітчизняних сільгоспвиробників. Варто зауважити, що цю модель реалізує більшість економічно розвинених країн. Серед переваг вказаної моделі наступне: збільшення вітчизняного виробництва продуктів харчування; сприяння розвитку та використанню земель сільськогосподарського призначення; стимулювання розвитку суміжних галузей економіки; скорочення часу продажу продуктів харчування населенню за рахунок географічної близькості виробництва і споживання; зміцнення глобальної продовольчої безпеки через участь країни в процесі збільшення обсягів світового виробництва продовольства.

До недоліків згаданої моделі можна віднести: ризик зростання роздрібних цін на продукти харчування, де вітчизняні виробники не можуть компенсувати скорочення імпорту; ризик зростання роздрібних цін на продукти харчування через відсутність цінової конкуренції між іноземними та вітчизняними виробниками; ризик зовнішньоекономічного тиску в умовах залежності вітчизняних сільгоспвиробників від імпорту виробничих засобів (сировини, добрив, машин та обладнання тощо); ризик зовнішнього контролю на продовольчих ринках внаслідок імпорту капіталу та іноземного контролю внутрішнього виробництва.

У традиційній моделі продовольчої безпеки споживачі продуктів харчування поводити себе досить пасивно. Вони або купували продукти, доступні на ринку, або отримували державну підтримку на закупівлю продуктів харчування. По-іншому, люди не могли істотно вплинути на

продовольчу безпеку, і були змушені жити в рамках ринкової моделі продовольчої безпеки.

Проблема продовольчої безпеки в сучасному світі набула особливої гостроти внаслідок зростаючої політичної нестабільності, воєнних конфліктів, кліматичних змін і порушення глобальних ланцюгів постачання. В умовах повномасштабної війни, яку розпочато проти України у 2022 році, агропродовольчий сектор зазнав значних структурних деформацій. Знищення сільськогосподарської інфраструктури, мінування земель, обмеження доступу до ресурсів, руйнування логістичних ланцюгів, зниження експортного потенціалу – усе це створює безпрецедентні ризики для національної продовольчої безпеки. Водночас, забезпечення населення достатньою кількістю безпечної та доступної їжі є ключовим фактором соціальної стабільності, національної безпеки та економічної витривалості держави.

Україна, попри війну, залишається одним із найбільших виробників та експортерів сільськогосподарської продукції у світі. Це накладає подвійну відповідальність: з одного боку – забезпечити продовольчі потреби власного населення, з іншого – гарантувати внесок у глобальну продовольчу стабільність. Проте в умовах воєнного стану традиційні підходи до моделювання та управління продовольчою безпекою втрачають свою ефективність. Це зумовлює необхідність розроблення нових, адаптивних і стійких моделей, які враховують специфіку війни, гібридні загрози та змінні зовнішні умови.

В процесі дослідження було запропоновано модель продовольчої безпеки України в період війни, яка передбачає представлення логіко-функціональних взаємозв'язків між ключовими елементами, які забезпечують стабільне продовольче забезпечення в умовах кризового розвитку (дод.А.5.).

Модель продовольчої безпеки в період війни передбачає комплексну взаємодію чотирьох функціональних блоків: виробничо-ресурсного, логістично-інфраструктурного, соціально-економічного та інституційно-нормативного. Їх скоординована робота є запорукою ефективного забезпечення

населення продовольством у надзвичайних умовах.

Особливе значення в умовах воєнного стану мають: гнучкість виробництва; стійкість логістики; економічна доступність продуктів; оперативність державного управління.

Виявлено, що ефективність функціонування продовольчої системи в умовах війни значною мірою залежить від інституційної спроможності держави – здатності до швидкої мобілізації ресурсів, міжсекторальної координації, залучення міжнародної допомоги та прозорого управління.

У постіндустріальній моделі продовольчої безпеки люди переходять до активної самостійності для поліпшення доступу до їжі. Один із способів заощадити на їжі – купувати її разом [67]. Зазначимо, що це явище ще не набуло поширення в Україні, проте широко використовується в Європі та Америці. Йдеться про людей, які бажають отримати фінансову вигоду від покупки продуктів харчування у великих кількостях безпосередньо від постачальників. Використовуючи цю модель, люди колективно роблять замовлення продуктів харчування і отримують знижку на великі обсяги. Крім того, завдяки безпосередній співпраці з постачальниками споживачі можуть отримати доступ до продуктів харчування, які недосяжні на рівні роздрібної торгівлі в їхньому регіоні. Такі закупівлі можуть мати разовий характер, або систематичний. [68]

При цьому вигоду можна отримати двома способами: формування одного великого замовлення від кількох осіб з метою отримання на нього знижки та/або економії на доставці товару; купівля за оптовими цінами великої кількості товару в звичайному продуктовому магазині та його подальший поділ між учасниками покупки.

Завдяки спільній закупівлі продуктів харчування споживачі можуть підвищувати власну продовольчу безпеку.

Крім того, люди здатні сприяти забезпеченню продовольчої безпеки не лише для себе, а й для інших. Одним із таких інструментів є практика фудшерінгу, коли надлишки продуктів передаються тим, хто їх потребує [69].

Таким чином, споживачі можуть виступати не лише як кінцеві користувачі, а й як постачальники харчових продуктів, сприяючи зменшенню харчових втрат та допомагаючи вразливим категоріям населення.

Вирішення цієї трансформації споживачів дозволяє чіткіше управляти національною продовольчою безпекою через залучення людей до самостійно створених ланцюгів постачання продуктів харчування та перерозподілу харчових продуктів на основі фідерів.

Основними перешкодами для розробки нової моделі продовольчої безпеки на національному рівні виділяються: низька рентабельність сільського господарства; недостатнє виробництво інноваційної продукції в агропромисловому секторі; низьке технічне оснащення аграрного сектору; висока частка витрат населення на харчування; низький рівень життя населення.

Таким чином, незважаючи на значне посилення уваги уряду до цього сектору, залишатимуться актуальними як демографічні, так й економічні та екологічні сфери. Це зумовлює першочергову необхідність переоцінки пріоритетів агропродовольчої політики з точки зору екологічної стійкості.

Дослідження показало діалектичний зв'язок між агропродовольчим сектором та екологічною стійкістю. З одного боку, прагнення вирішити продовольчу проблему та нарощувати виробництво продуктів харчування спричиняє додаткові викиди парникових газів, деградацію навколишнього середовища, збільшення харчових відходів. З іншого боку, зміна клімату призводить до відсутності продовольчої безпеки.

Отже, звідси, політика, що проводиться національними урядами, повинна зосереджуватися передусім на стійкому аграрно-продовольчому розвитку, ніж на зростанні сільськогосподарського виробництва. Підвищення прозорості ланцюгів поставок продуктів харчування, а також ефективності інструментів контролю якості харчових продуктів дозволить посилити продовольчу та національну безпеку.

Сталий шлях до продовольчої безпеки і харчування повинен базуватися

на потужній структурі реформованих інститутів, політики та інфраструктури, а також досліджень та розробок в агропродовольчій сфері, що зменшить необхідність пошуку компромісів між стійкістю, продовольчою безпекою та харчуванням. Уряд може підвищити ефективність економічного зростання – з точки зору поліпшення харчування, зосередившись на зростанні в окремих регіонах, де існує продовольча проблема для бідних. Гнучка політика та інституції також необхідні для створення найефективнішого сільськогосподарського ресурсу, в країні. Нарешті, потребує посилення доказова база щодо прямого і непрямого впливу агротехнологій та інтервенцій протягом усього їхнього життєвого циклу, особливо з урахуванням гендерних та екологічних факторів. Агропродовольча система відіграє все активнішу роль в економічному та соціальному розвитку в усьому світі, особливо в країнах, що розвивається, включаючи Україну. Сучасний підхід до розвитку агропродовольчої системи, який враховує вимоги екологічної стійкості, може призвести до прискореного прогресу в досягненні глобальної продовольчої безпеки, харчування та інших цілей розвитку.

Таким чином, для забезпечення продовольчої безпеки в Україні в нинішніх умовах необхідне поєднання моделей продовольчої самостійності та продовольчої самодостатності. Політика продовольчої безпеки держави повинна бути спрямована передусім на просування вітчизняного виробництва. Однак там, де продовольство дефіцитне, необхідно ввозити продукти харчування для задоволення потреб населення. Пріоритет слід віддавати країнам-виробникам продовольства, які виступають геополітичними партнерами країни-імпортера. Це зменшить ризики встановлення продовольчої залежності між країнами-імпортерами та країнами-постачальниками, а отже, ризики зовнішнього економічного тиску з боку цих країн.

1.3. Інформаційно-аналітичне забезпечення оцінки стану продовольчої безпеки

Актуальність інформаційно-аналітичного забезпечення оцінки стану продовольчої безпеки зумовлена складністю та багатогранністю сучасних викликів, що стоять перед аграрним сектором України. У контексті глобалізації, змін клімату, геополітичних ризиків та економічної нестабільності питання своєчасного отримання достовірної, комплексної інформації стає ключовим для формування ефективної державної політики та прийняття управлінських рішень. Сучасні методики оцінки продовольчої безпеки повинні поєднувати різні аспекти - від виробничих показників і якості харчування до економічної доступності та соціальної стабільності, враховуючи внутрішні й зовнішні фактори ризику.

Інформаційно-аналітичне забезпечення виступає основою для діагностики поточного стану продовольчої системи, прогнозування її розвитку та оперативного реагування на можливі загрози. Вітчизняні наукові розробки у цій сфері намагаються інтегрувати міжнародний досвід із урахуванням національних особливостей, що підвищує їхню релевантність і практичну цінність.[70].

Водночас, існує необхідність подальшого удосконалення методичних підходів, зокрема у напрямку комплексного аналізу організаційно-економічних механізмів, які визначають ефективність системи продовольчої безпеки. Адже саме через них реалізуються ключові заходи державного регулювання, підтримки виробників та соціального захисту населення.

Інформаційна база є фундаментальним елементом системи оцінки стану продовольчої безпеки, що забезпечує повноту, достовірність і оперативність аналітичних досліджень. Комплексна характеристика продовольчої безпеки потребує широкого спектра даних, які охоплюють усі ключові аспекти - від виробничого потенціалу сільськогосподарського сектору до соціально-економічних умов доступу населення до харчових продуктів.

В Україні інформаційна база формується на основі багатьох офіційних джерел, зокрема даних Державної служби статистики України, Міністерства аграрної політики та продовольства, Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, а також відомостей органів місцевого самоврядування (дод. Б.1). Особливу важливість мають також дані санітарно-епідеміологічних служб, що дозволяють оцінити якість та безпеку харчування.

Інформація поділяється на кілька основних категорій: виробничі показники. Обсяги вирощування сільськогосподарських культур, виробництво продукції тваринництва, рівень технологічного забезпечення, урожайність, втрати продукції у процесі зберігання та транспортування; економічні показники. Цінова ситуація на агропродовольчому ринку, доходи населення, рівень зайнятості в агросекторі, обсяги імпорту та експорту продовольства, фінансові ресурси, що спрямовуються на підтримку сільського господарства; соціальні показники. Рівень продовольчої доступності для різних верств населення, показники харчування, захворюваність, соціальні програми підтримки; якість і безпека харчування. Рівень відповідності продуктів харчування нормативам безпеки, результати моніторингу санітарного стану, випадки харчових отруєнь та інші показники здоров'я населення.

Важливим напрямом формування інформаційної бази є інтеграція різних джерел, що дозволяє отримати повнішу і більш об'єктивну картину продовольчої безпеки. Застосування сучасних інформаційних технологій, зокрема геоінформаційних систем (ГІС), дистанційного зондування землі та великих даних, сприяє підвищенню точності оцінки та прогнозування ризиків [71].

Для забезпечення оперативності та ефективності аналітичної роботи формується єдина інформаційно-аналітична платформа, яка об'єднує дані різних державних відомств, наукових установ і громадських організацій. Такий підхід сприяє підвищенню прозорості процесу прийняття рішень і дозволяє вчасно реагувати на потенційні загрози продовольчій безпеці.

Водночас існують певні проблеми, пов'язані з неповнотою, несвоєчасністю або недостатньою узгодженістю даних, що вимагає подальшого удосконалення інформаційної системи та розвитку методичних підходів до збору і обробки інформації.

Таким чином, формування сучасної, комплексної та інтегрованої інформаційної бази є необхідною передумовою для якісної оцінки продовольчої безпеки України та розробки ефективних організаційно-економічних заходів з її забезпечення.

Оцінка продовольчої безпеки потребує застосування комплексного набору аналітичних інструментів, які дозволяють всебічно оцінити стан продовольчої системи, ідентифікувати наявні ризики та прогнозувати їхні можливі наслідки. Ефективність цих інструментів базується на якісній інформаційній базі, адаптації методик до національних особливостей та використанні сучасних технологій аналізу.

Основні аналітичні інструменти, що застосовуються для оцінки продовольчої безпеки, доцільно розподілити на кілька груп: індикаторні системи та композитні індекси, статистичний аналіз, моделювання та прогнозування, геоінформаційні системи (ГІС), аналіз ланцюгів створення вартості, SWOT-аналіз та сценарне планування, методи соціологічних досліджень.

З метою рейтингування областей використовуємо інтегральний показник продовольчої безпеки. Для його розрахунку нами обрано наступні показники: рівень забезпечення м'ясом, %; рівень забезпечення молоком, %; рівень самозабезпечення м'ясом; рівень самозабезпечення молоком; састка витрат на харчування у сукупних доходах домогосподарств, %; сукупні ресурси домогосподарств; купівельна спроможність, %.

Розраховані значення 7 показників по кожному регіону за 2019-2021 рр.

Обчислюємо середні значення по кожному показнику кожного регіону за три роки. Визначаємо місце(рейтинг) кожного регіону за кожним показником. 5 та 6 показники – де стимулятори – чим вищі значення, тим. рівень

продовольчої безпеки нижче. Обчислюємо суму балів і визначаємо місце регіону за 7 показниками.

Вітчизняна методика оцінки продовольчої безпеки розроблена з урахуванням світових стандартів і рекомендацій, адаптованих до специфіки національної економіки та соціально-економічних умов України. Вона базується на багатофакторному підході, який передбачає комплексну оцінку ключових компонентів продовольчої безпеки: доступності, стабільності, якості та екологічної безпеки продуктів харчування. [72]

Основною метою методики є забезпечення науково обґрунтованої, кількісної та якісної оцінки стану продовольчої безпеки країни з можливістю подальшого прогнозування та розробки управлінських рішень.

У методиці виділяють такі основні групи індикаторів, які системно характеризують різні аспекти продовольчої безпеки (дод. Б.2).

Відповідно до методичних рекомендацій, збір статистичних даних здійснюється за допомогою: офіційної статистики Державної служби статистики України; звітності Міністерства аграрної політики та продовольства; даних санітарно-епідеміологічних служб щодо якості продуктів; р моніторингових та наукових досліджень профільних установ.

Методика дає змогу: оцінити загальний рівень продовольчої безпеки на національному, регіональному та локальному рівнях; виявити слабкі місця та пріоритетні напрямки державної політики; контролювати ефективність програм розвитку аграрного сектора, підтримки виробників і регулювання цін; формувати прогнози та сценарії розвитку продовольчої системи з урахуванням зовнішніх і внутрішніх викликів.

Незважаючи на достатній рівень розробленості, вітчизняна методика потребує: поглиблення інтеграції екологічних і соціальних аспектів; розширення бази даних шляхом впровадження сучасних цифрових технологій і інформаційних систем; запровадження динамічних моделей, що враховують часові та сезонні коливання; більш гнучкого підходу до адаптації вагових коефіцієнтів у відповідь на зміну пріоритетів національної продовольчої

політики.

Оцінювання стану продовольчої безпеки в Україні здійснюється відповідно до Методики, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 року № 1379. Водночас, з огляду на сучасні виклики та трансформаційні процеси в аграрному секторі, зазначена методика потребує оновлення шляхом інтеграції сучасних методичних підходів, зокрема напрацювань Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), у тому числі із врахуванням положень Глобального індексу продовольчої безпеки (рис. 1.1 та дод. Б.3).

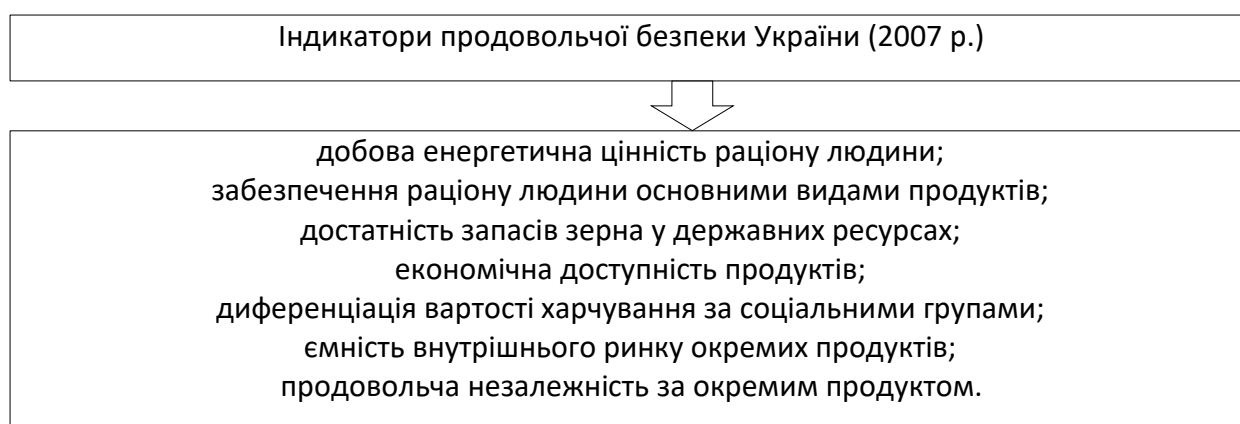

Рис. 1.1. Індикатори продовольчої безпеки за методикою, затвердженою Постановою КМУ від 05.12.2007 року № 1379 «Деякі питання продовольчої безпеки»

Джерело: [73].

Розрахунок значень індикаторів продовольчої безпеки та їх системний аналіз здійснюється низкою спеціалізованих суб'єктів, які виконують взаємодоповнювальні функції на різних рівнях державного управління та науки. Такий багаторівневий підхід забезпечує комплексність, точність і актуальність оцінки стану продовольчої безпеки в країні.

Держстат є основним оператором зі збору, обробки та публікації офіційної статистичної інформації. Ця служба: забезпечує систематичний збір даних про виробництво сільськогосподарської продукції, її споживання, обсяги імпорту і експорту продовольчих товарів; фіксує дані про рівень доходів населення, структуру споживання, інфляційні процеси та цінову динаміку;

гарантує стандартизацію та уніфікацію інформації, що є необхідною для порівняльного аналізу та формування індексів продовольчої безпеки; проводить регулярне оновлення статистичних баз і забезпечує відкритий доступ до даних для інших державних і наукових установ.

Міністерство виконує роль ключового координатора у сфері продовольчої безпеки: аналізує отримані статистичні дані з метою визначення поточного стану продовольчої безпеки та виявлення пріоритетних напрямів державної політики; розробляє стратегічні документи, програми підтримки аграрного сектору, заходи з регулювання ринку продовольства, а також механізми стимулювання вітчизняного виробництва; формує прогностичні оцінки та сценарії розвитку продовольчої системи з урахуванням зовнішніх і внутрішніх факторів, таких як кліматичні зміни, економічна кон'юнктура, геополітичні ризики; проводить моніторинг виконання державних програм та їх впливу на показники продовольчої безпеки.

Вітчизняні академічні інститути, університети та спеціалізовані дослідницькі центри здійснюють поглиблені аналітичні дослідження: розробляють і вдосконалюють методики оцінки продовольчої безпеки, враховуючи комплексний підхід до соціально-економічних, екологічних і технологічних аспектів; застосовують сучасні статистичні, економетричні та інформаційно-аналітичні інструменти для моделювання і прогнозування; вивчають вплив різних політичних та економічних чинників на продовольчу систему; проводять незалежну експертизу та консалтинг для державних органів, допомагаючи оптимізувати політику в сфері продовольчої безпеки.

Регіональні департаменти агропромислового розвитку адаптують загальнодержавні методики оцінки до специфіки місцевих умов: збирають регіональні статистичні дані, проводять моніторинг продовольчої ситуації на рівні областей; аналізують особливості попиту і пропозиції, сезонні та кліматичні фактори, логістичні аспекти; визначають регіональні пріоритети для підтримки виробництва і забезпечення продовольчої безпеки; здійснюють координацію між місцевими виробниками, постачальниками і органами влади.

Для підвищення якості аналізу та інтеграції в світові процеси оцінка продовольчої безпеки України часто здійснюється за участю міжнародних організацій: Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) надає методологічну підтримку, стандарти і допомогу у впровадженні міжнародних практик; Світовий банк, Програма розвитку ООН (UNDP), Європейський Союз та інші інституції реалізують проєкти, що включають збір та аналіз даних, навчання і модернізацію інформаційних систем; міжнародні експертні групи здійснюють порівняльний аналіз і моніторинг, що сприяє підвищенню прозорості та ефективності управління продовольчою безпекою.

Загалом, розрахунок і аналіз показників індикаторів продовольчої безпеки є складним мультидисциплінарним процесом, який вимагає тісної координації між державними структурами, науковими установами та міжнародними партнерами. Такий підхід забезпечує комплексний, системний і обґрунтований аналіз, що лежить в основі прийняття ефективних управлінських рішень та формування сталих стратегій у сфері продовольчої безпеки України.

Зарубіжний досвід збору інформації для оцінки стану продовольчої безпеки базується на комплексному підході, що поєднує використання кількісних статистичних даних, якісних соціологічних досліджень, а також сучасних технологічних інструментів. Основною метою є формування достовірної, оперативної та всебічної інформаційної бази, що дозволяє своєчасно виявляти ризики та приймати ефективні управлінські рішення. [73]

Основні напрямки та методи збору інформації за кордоном включають: офіційна статистика і державні звіти, соціологічні опитування та оцінка харчової безпеки домогосподарств, використання супутникових та геоінформаційних систем (ГІС), моніторинг ринкових цін та логістичних ланцюгів, взаємодія міжнародних організацій і національних структур.

Багато країн співпрацюють із такими організаціями, як ФАО, ВООЗ, Всесвітня продовольча програма (WFP), що забезпечують стандартизацію збору даних і надають доступ до глобальних інформаційних ресурсів.

У Сполучених Штатах для оцінки продовольчої безпеки активно використовуються дані USDA (Міністерство сільського господарства США), які інтегрують статистику виробництва, імпорту, доходів домогосподарств, а також результати соціологічних опитувань. Крім того, застосовуються сучасні моделі прогнозування, що враховують глобальні тенденції і внутрішні ринкові процеси.

В Європейському Союзі широко впроваджуються ГІС-технології для моніторингу аграрних ресурсів, а також системи індикаторів, які відстежують стійкість продовольчих систем та екологічні чинники.

Отже, зарубіжний досвід демонструє, що для ефективної оцінки стану продовольчої безпеки необхідний багаторівневий, інтегрований підхід до збору інформації, що включає як традиційні статистичні методи, так і інноваційні технології. Такий підхід забезпечує всебічний аналіз та створює надійну основу для формування державної політики та оперативного реагування на виклики.

Оцінка продовольчої безпеки на міжнародному рівні здійснюється за допомогою різноманітних методик, розроблених провідними світовими організаціями, науковими установами та аналітичними центрами. Ці методики відображають комплексний підхід до аналізу продовольчої системи, враховують соціально-економічні, політичні, екологічні та демографічні чинники. Розглянемо основні зарубіжні підходи та інструменти оцінки індикаторів продовольчої безпеки.

ФАО є одним із провідних центрів розробки стандартів і методів оцінки продовольчої безпеки у світі. В основі методики ФАО лежить комплексний індекс продовольчої безпеки, який включає такі ключові компоненти: доступність продовольства: оцінка обсягів виробництва, імпорту, запасів продовольчих товарів; доступ населення до їжі: аналіз доходів домогосподарств, цінова доступність, соціальні трансферти; використання продовольства: стан здоров'я населення, санітарно-гігієнічні умови, харчова поведінка; стійкість системи: здатність адаптуватися до зовнішніх шоків.

ФАО використовує агреговані статистичні дані, а також моделює різні сценарії розвитку продовольчої безпеки для конкретних країн і регіонів. Важливим елементом є розробка системи раннього попередження про можливі кризи. [74]

Розроблений аналітичною компанією The Economist Intelligence Unit, цей індекс оцінює країни за чотирма основними категоріями: доступність: включає показники цін, витрат на продовольство та економічної спроможності населення; якість і безпека продуктів: аналіз харчових стандартів, ризиків харчових отруєнь та поживної цінності; стійкість: здатність системи протистояти природним катаклізмам і кризам; політика та програми підтримки: державні заходи зі стимулювання виробництва і розподілу продовольства.

GFSI базується на відкритих джерелах даних і спеціальних опитуваннях експертів, що дозволяє поєднувати кількісні та якісні показники для більш глибокого аналізу.

Всесвітня продовольча програма ООН розробила системи моніторингу харчової безпеки, які використовуються у кризових ситуаціях. Основні підходи: індекс харчової невизначеності: оцінює ступінь обмеження доступу до продовольства на основі опитувань домогосподарств; індекс продовольчої доступності аналізує якість і різноманітність харчування; використання геопросторових даних: для моніторингу урожайності, кліматичних змін, ризиків посухи.

Ці інструменти орієнтовані на оперативну оцінку ситуації і є ключовими для планування гуманітарної допомоги. [75]

ЄС застосовує багатовимірні методики, що інтегрують показники економічної доступності, сталості виробництва та екологічних факторів: використання інтегрованих моделей, які поєднують статистичні дані, соціально-економічні параметри та екологічні показники; оцінка впливу політичних рішень і реформ на продовольчу безпеку; аналіз логістичних ланцюгів постачання та продовольчих втрат.

Міністерство сільського господарства США (USDA) розробляє системи моніторингу, які включають: аналіз потенціалу виробництва сільськогосподарської продукції; оцінку доходів населення і харчових витрат; соціальні та демографічні чинники, що впливають на продовольчу безпеку; врахування впливу міжнародних ринків і торгових обмежень.

Загальні особливості зарубіжних методик полягають в наступному: комплексність: оцінка включає як кількісні, так і якісні дані; багаторівневий підхід: аналіз ведеться на рівні домогосподарств, регіонів, країн і глобальної системи; прогнозність і сценарність: застосування моделей для оцінки майбутніх ризиків і розробки політик; адаптивність: можливість врахування національних і регіональних особливостей; транспарентність: використання відкритих даних і стандартизованих методів для порівняння між країнами.

Зарубіжні методики оцінки індикаторів продовольчої безпеки є важливою основою для формування національних систем моніторингу та управління продовольчою безпекою (дод. Б.4). Вони дозволяють отримати комплексну, об'єктивну і порівнянну картину стану продовольчої безпеки, що є необхідним для прийняття ефективних стратегічних рішень у контексті глобальних викликів продовольчої стабільності.

Зарубіжні методики оцінки індикаторів продовольчої безпеки відзначаються значною різноманітністю підходів, що дозволяє комплексно аналізувати проблему як на глобальному, так і на національному рівнях. Вони базуються на інтеграції статистичних, соціально-економічних, екологічних і політичних даних, що забезпечує багатогранність і глибину оцінки.

Варто підкреслити, що міжнародний досвід демонструє ефективність використання адаптивних моделей, які можуть бути кастомізовані відповідно до національних та регіональних особливостей, що особливо актуально для України з її специфікою аграрного виробництва та ринкових умов.

Застосування зарубіжних методик в українському контексті потребує системного підходу та інтеграції з вітчизняними методологіями. Особливо важливо впроваджувати інструменти раннього попередження і кризового

моніторингу, що дозволить оперативно реагувати на загрози продовольчій безпеці.

Таким чином, запозичення найкращих практик зарубіжного досвіду і адаптація їх до вітчизняних умов є одним із пріоритетних напрямів розвитку системи оцінки та управління продовольчою безпекою в Україні. Це сприятиме підвищенню ефективності державної політики, посиленню економічної стійкості аграрного сектору і забезпеченню сталого розвитку продовольчої сфери.

Оцінка стану продовольчої безпеки в умовах війни в Україні набуває особливого значення через унікальні виклики, які ставить перед суспільством військовий конфлікт. Війна суттєво змінює соціально-економічне середовище, порушує логістичні ланцюги, знижує доступність продуктів харчування, що потребує адаптації традиційних методик оцінки до нових умов (дод. Б.5).

Особливості оцінки продовольчої безпеки в умовах війни в Україні були викликані наступними чинниками: порушення виробничої бази; дестабілізація логістичних мереж; зростання економічної неспроможності населення; переміщення та зміна структури населення; недоступність збору даних у зонах бойових дій; підвищена волатильність цін та дефіцити; психологічний та фізіологічний стан населення.

Таким чином, у контексті війни в Україні необхідно розробляти комплексні, адаптивні інструменти оцінки продовольчої безпеки, які враховують нестабільність, кризові виклики і особливості поведінки населення. Це сприятиме формуванню ефективної державної політики для забезпечення сталості продовольчого забезпечення у надзвичайних умовах.

У сучасних умовах інформаційні системи відіграють ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, оскільки дозволяють своєчасно отримувати, обробляти, аналізувати та поширювати релевантну інформацію про стан аграрного виробництва, логістичні потоки, споживчий попит, рівень забезпеченості продуктами харчування та соціально-економічні ризики.

Інформаційні системи є інструментом не лише моніторингу, а й прогнозування змін у продовольчій системі. Вони забезпечують аналітичну підтримку управлінських рішень, дозволяють оперативно виявляти критичні відхилення (наприклад, ризик дефіциту певних категорій продуктів, нестабільність цін, збої в логістиці), а також оцінювати ефективність реалізованих політик і програм. [76]

Особливу роль у цьому контексті відіграють функціональні блоки інформаційних систем: збір та інтеграція даних з різних джерел; моніторинг та раннє попередження; прогнозування продовольчих ризиків; прозорість і доступність інформації; підтримка стратегічного планування.

У світовій практиці ефективними прикладами інформаційного забезпечення продовольчої безпеки є AMIS під егідою ФАО, FEWS NET - система раннього попередження щодо голоду в країнах, що розвиваються, та GIEWS. Україна також має потенціал для розбудови національної системи інформаційної підтримки, адаптованої до умов війни, з урахуванням цифрових технологій, Big Data та штучного інтелекту.

Отже, у сучасних умовах інформаційні системи стають ключовим інструментом для забезпечення продовольчої безпеки, особливо в кризових та воєнних обставинах. Їх функціональність виходить далеко за межі звичайного статистичного моніторингу - вони трансформуються у комплексні аналітичні платформи, що забезпечують збір, інтеграцію, обробку та візуалізацію даних, необхідних для обґрунтованого прийняття рішень у сфері аграрної політики, соціального захисту, економічного регулювання та продовольчої підтримки.

Інформаційні системи сприяють створенню передумов для раннього виявлення потенційних загроз продовольчій безпеці, дозволяють моделювати ефекти управлінських рішень та підтримують адаптивність агропродовольчого сектора до зовнішніх викликів. Їх застосування є особливо актуальним для формування прозорості та ефективної системи реагування на ризики, пов'язані з виробництвом, логістикою, споживанням і ціноутворенням продуктів харчування.

Таким чином, розвиток і інтеграція сучасних інформаційно-аналітичних систем, з використанням цифрових технологій, супутникового моніторингу, штучного інтелекту та інструментів Big Data, повинні стати складовою частиною національної стратегії забезпечення продовольчої безпеки. Це дозволить не лише оперативно реагувати на виклики, а й формувати довгострокову політику сталого розвитку аграрного сектору, з акцентом на доступність, якість та достатність харчових ресурсів для всіх категорій населення.

Інформаційно-аналітичне забезпечення продовольчої безпеки в Україні є критично важливим елементом державної політики, який потребує суттєвого вдосконалення з урахуванням сучасних викликів. Наразі існує низка проблем, які знижують ефективність оцінки, прогнозування та управління ризиками у сфері продовольчої безпеки [77].

Серед основних проблем слід виокремити: фрагментарність та несистемність збору даних. Інформація про стан агропродовольчого сектору збирається різними установами, що часто призводить до дублювання або втрати частини інформації, а також до несумісності баз даних; недостатній рівень автоматизації та цифровізації. Відсутність єдиної цифрової платформи ускладнює доступ до актуальних даних і обмежує можливості оперативного аналізу. Багато процесів досі здійснюються вручну або у застарілих інформаційних форматах; обмежений доступ до геопросторової інформації. Зокрема, супутниковий моніторинг, який є важливою складовою контролю за врожайністю, станом посівів, водними ресурсами, недостатньо інтегрований у національну систему моніторингу; відсутність чітко визначених аналітичних індикаторів на регіональному рівні. Хоча державна методика містить перелік індикаторів, не всі регіони адаптували їх до своїх особливостей, що ускладнює формування об'єктивної картини на місцях; обмеженість у використанні аналітичних інструментів прогнозування. Сучасні підходи, такі як машинне навчання або моделі сценарного прогнозування, використовуються рідко, а їх

впровадження стримується відсутністю підготовлених кадрів та інфраструктури.

Водночас перспективи вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення виглядають обнадійливо та можуть бути реалізовані за такими напрямками: інтеграція даних у єдину національну платформу продовольчої безпеки з урахуванням міжнародних стандартів та можливістю обміну інформацією в реальному часі між міністерствами, науковими установами, виробниками та громадськістю; розвиток геоінформаційних систем (ГІС) і використання супутникових знімків, дронів, IoT-сенсорів для оперативного моніторингу посівів, запасів води, кліматичних ризиків та логістичної інфраструктури; застосування інтелектуального аналізу даних (Data Science, AI) для побудови моделей попиту, пропозиції, впливу кліматичних факторів та ринкових коливань на продовольчу безпеку; підвищення кваліфікації кадрів шляхом навчання фахівців з аналітики, програмування, цифрових агротехнологій, що дозволить запровадити новітні методики на практиці; Удосконалення законодавчої бази щодо доступу до відкритих даних, персональних даних у сфері споживання та впровадження механізмів прозорого моніторингу.

Особливе значення має співпраця з міжнародними інституціями - FAO, WFP, OECD, Eurostat - які вже мають напрацьовані інструменти оцінки продовольчої безпеки, а також фінансові та методологічні ресурси для підтримки цифровізації та автоматизації процесів в Україні.

Таким чином, розвиток та модернізація інформаційно-аналітичного забезпечення є не лише технічною, а й стратегічною потребою державної політики продовольчої безпеки. Успішна реалізація цього завдання забезпечить обґрунтоване прийняття рішень, ефективне управління ресурсами та своєчасне реагування на загрози в умовах як воєнного, так і післявоєнного відновлення України.

В процесі проведення дисертаційного дослідження сутності, змісту та структури інформаційно-аналітичного забезпечення оцінки стану продовольчої

безпеки встановлено, що сучасні виклики суттєво посилили вимоги до якості інформації, її достовірності, оперативності та здатності забезпечити обґрунтовані управлінські рішення на всіх рівнях.

Проаналізовано, що вітчизняна система інформаційно-аналітичного забезпечення продовольчої безпеки функціонує за участі низки державних інституцій, зокрема: Міністерства аграрної політики та продовольства України, Державної служби статистики України, ННЦ «Інститут аграрної економіки», Служби безпеки України, а також місцевих органів влади. Проте така багатокомпонентність часто породжує фрагментарність, дублювання функцій та відсутність єдиної методологічної бази для оцінювання, що знижує ефективність аналітики на практиці.

Проведене дослідження вітчизняної методики оцінювання продовольчої безпеки дозволило окреслити коло індикаторів, затверджених Постановою КМУ №1379 від 05.12.2007 року, та виявити певні обмеження їх застосування. Зокрема, методика недостатньо враховує регіональну специфіку, не використовує інструменти просторової візуалізації, не передбачає сценарного моделювання, що є загальноприйнятими практиками в зарубіжних підходах. Водночас, саме вітчизняна методика є єдиною офіційною основою для здійснення моніторингу і потребує оновлення відповідно до нових реалій.

Зарубіжні методики оцінювання продовольчої безпеки, зокрема моделі FAO, Індeksi Глобальної продовольчої безпеки (GFSI), Індекс Глобального голоду (GHI), а також підходи ОЕСР і Світового банку, базуються на інтеграції великих масивів даних, мультидисциплінарному аналізі та використанні прогностичних моделей. Їхнє застосування демонструє ефективність в умовах системних криз і є орієнтиром для адаптації національних систем аналізу.

Окрему увагу приділено рольовій функції інформаційних систем, які стають ключовим інструментом у забезпеченні безперервного моніторингу, виявлення ранніх ознак загроз, інтеграції регіональної інформації у загальнодержавну систему та забезпечення прозорості й доступності даних для громадськості. В умовах воєнного стану, коли зруйнована інфраструктура,

порушене виробництво та постачання продуктів харчування, своєчасна та якісна інформація набуває стратегічного значення.

Таким чином, перспективи вдосконалення полягають у створенні єдиної цифрової екосистеми продовольчої безпеки, стандартизації показників, розширенні джерел збору даних, підвищенні якості методологій оцінки та інтеграції міжнародного досвіду з урахуванням національної специфіки. Це дозволить підвищити ефективність державної політики у сфері продовольчої безпеки, мінімізувати ризики продовольчих криз і забезпечити сталий розвиток агропродовольчого сектора в післявоєнний період.

Висновки до розділу 1

1. На основі узагальнення досліджень науковців запропоновано авторський підхід до розуміння поняття продовольчої безпеки, як стану економіки, за якого населення забезпечене якісним і доступним харчуванням, що гарантує умови для нормального рівня життя, унеможливорює гостре недоїдання в країні та стимулює розвиток продовольчих інновацій, спрямованих на внутрішнє виробництво, національну продовольчу незалежність і стабільність.

Наведений термін складається з двох основних складових: формування продовольчих резервів та забезпечення продуктами харчування населення під час воєнних дій або надзвичайних ситуацій. Друга складова пов'язана із забезпеченням системної безпеки через створення сталих потужностей для виробництва, переробки та зберігання продуктів харчування.

2. Основною метою досягнення продовольчої безпеки визнано реагування на зовнішні економічні та політичні загрози замість вирішення внутрішніх соціальних проблем. Водночас природні виклики набувають геоекологічного аспекту, коли соціогенні чинники впливають на екосистему.

Для дослідження проблем продовольчої безпеки та пошуку їх вирішення слід враховувати три ключові аспекти: забезпечення фізичної доступності

продуктів харчування; гарантування економічної доступності продуктів харчування; створення умов для споживання безпечних харчових продуктів.

3. Встановлено, що використання комплексного підходу до модернізації моделі продовольчої безпеки має охоплювати всі етапи виробничо-технологічного циклу в аграрному секторі. При цьому важливо враховувати необхідність своєчасного кадрового забезпечення. Досягти потрібного рівня компетенцій можна через залучення кваліфікованих фахівців або перепідготовку наявного персоналу.

Інновації відіграють ключову роль у формуванні нової моделі продовольчої безпеки. Водночас проривні технології удосконалюють взаємодію між ланками вартості, що сприяє підвищенню доходів фермерів, ефективності виробництва та зменшує навантаження на екосистеми.

4. Обґрунтовано, що запровадження трансформацій у поведінці споживачів дозволяє ефективніше управляти національною продовольчою безпекою. Це досягається через залучення громадян до створення самостійних ланцюгів постачання харчових продуктів (наприклад, спільними закупівлями) та перерозподілу харчів через спеціальні платформи, що підтримуються, зокрема, податковими стимулами для розвитку таких механізмів як альтернативних інструментів продовольчої безпеки.

Розробка нової моделі продовольчої безпеки на рівні держави стикається зі значними труднощами. Серед ключових із них наступні: низька рентабельність аграрного виробництва, недостатній рівень розробки та використання інновацій у сільське господарство та харчову промисловість, слабе технічне забезпечення, суб'єктів підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу, високі витрати населення на придбання продуктів харчування та загальне зниження рівня життя.

5. Доведено, що інформаційно-аналітичне забезпечення оцінки стану продовольчої безпеки є ключовим елементом у формуванні ефективної продовольчої політики держави. Воно дає змогу своєчасно виявляти ризики, прогнозувати кризові ситуації та обґрунтовувати управлінські рішення.

Надійність і повнота даних, а також використання сучасних аналітичних методів визначають якість оцінки. Для підвищення ефективності цього процесу важливо забезпечити інтеграцію різних джерел інформації, прозорість та відкритість аналітики. Встановлено, що сучасні виклики суттєво посилили вимоги до якості інформації, її достовірності, оперативності та здатності забезпечити обґрунтовані управлінські рішення на всіх рівнях.

РОЗДІЛ 2.

СУЧАСНИЙ СТАН ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

2.1. Оцінка продовольчого забезпечення населення в Україні

Україна має виняткові умови для розвитку сільського господарства, зокрема третину найродючіших ґрунтів у світі. Основними культурами, які домінують у виробничому секторі, виділяються пшениця, кукурудза та соняшник, більша частина яких орієнтована на експорт. Виробництво рослинницької продукції переважно зосереджене в середніх сільськогосподарських підприємствах, хоча деякі агрокомпанії обробляють площі до 500 тисяч гектарів. Лише нещодавно країна почала впроваджувати відкритий ринок землі.

До повномасштабної війни галузь сільського господарства демонструвала щорічне зростання на рівні 5-6%. Частка цього сектору у ВВП України становила 10%, а разом із переробкою сільськогосподарської продукції – 16%. Україна посідала важливе місце у світовому виробництві продовольства, забезпечуючи 6% глобального споживання калорій. Вона була світовим лідером з експорту соняшникової олії, посідала треті й четверті місця за обсягами експорту ріпаку та ячменю відповідно, а також експортувала низку іншої аграрної продукції. Річний дохід від торгівлі сільськогосподарськими товарами досягав орієнтовно 22 мільярди доларів США, або близько 41% загального експорту країни.

Розвиток індустріального сільського господарства дозволяв Україні успішно конкурувати на міжнародних ринках, попри менший рівень державної підтримки та дорожче кредитування порівняно із країнами Північної Америки та ЄС. Максимальне залучення сільськогосподарських угідь до обробки стало завершенням етапу екстенсивного зростання і сприяло переходу до інтенсивного розвитку. Цей перехід включав удосконалення технологій виробництва, створення продукції з високою доданою вартістю, модернізацію

технічного парку, будівництво сховищ і розширення переробних потужностей [78].

Останніми роками аграрний сектор України перетворився на «локомотив» вітчизняної економіки, особливо в умовах військової агресії РФ проти нашої держави. За 2023 рік майже 46 % валютних надходжень одержано від експорту сільськогосподарської продукції.

Сільське господарство України стало однією з ключових цілей російської агресії. На сьогодні Україна контролює орієнтовно 26,5 млн га орних земель, хоча раніше ця площа становила 32,7 млн га. Росія не лише захопила частину найродючіших сільськогосподарських територій України, а й окупувала або заблокувала головні чорноморські порти, щоб перешкодити експорту зерна. Окупанти також систематично розкрадають українську техніку та врожаї. До кінця 2023 року втрати сільського господарства України сягнули близько 80 млрд дол. США. Для повного відновлення галузі знадобиться орієнтовно 56,1 млрд дол. США, а ще 32 млрд дол. США потрібно буде витратити на розмінування. У додаток до цього, блокада експорту сільськогосподарської продукції України завдала серйозного удару по економіці країни. Разом із тим, такі ініціативи, як ЄС–«Шляхи солідарності», Чорноморська зернова ініціатива та недавнє створення Українського коридору підтримали економіку України й допомогли уникнути глобальної продовольчої кризи [79].

Унаслідок вторгнення постраждало майже 181 тисяча одиниць сільськогосподарської техніки та обладнання. Згідно з оцінками, втрати від крадіжок і знищення вже виробленої продукції досягають 1,97 млрд дол. США, від пошкодження зерносховищ – 1,8 млрд дол. США, від втрат багаторічних насаджень – 398 млрд дол. США, у тваринництві – 254 млрд дол. США, в аквакультурі та рибальстві – 35 млрд дол. США.

До прямих втрат також додаються недоотримані доходи виробників та зростання собівартості продукції, які збільшилися удвічі порівняно з попередніми оцінками – до 69,8 млрд дол. США. Загальні втрати через скорочення виробництва у рослинництві становлять 35,1 млрд дол. США, у

тваринництві – 5,6 млрд дол. США. Зниження внутрішніх цін на продукцію обійшлося у 24,1 млрд дол. США, а зростання витрат через підвищення собівартості виробництва – у 4,4 млрд дол. США.

З огляду на масштаб завданих руйнувань, на відновлення сільського господарства в Україні протягом наступного десятиліття знадобиться 56 млрд дол. США [80].

У період 2010–2021 рр. спостерігалось стале зростання обсягів валової продукції сільського господарства, особливо в галузі рослинництва (рис. 2.1). Основними чинниками цього зростання були: інтенсивне використання агротехнологій; розширення площ під високорентабельними культурами; експортна орієнтація агровиробництва та зростаючий попит на продукцію на світових ринках; інституційна підтримка у вигляді доступу до фінансування, програм часткової компенсації техніки, логістичної інфраструктури.

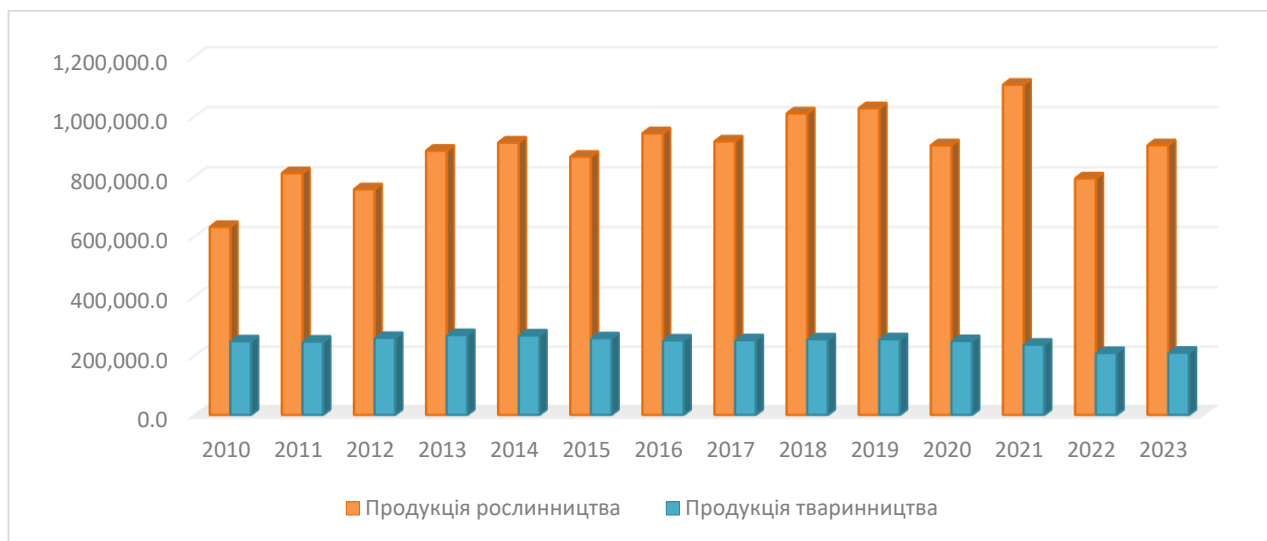

Рис. 2.1. Динаміка валової продукції рослинництва і тваринництва в порівняльних цінах 2021 р., тис. грн.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Відбулося послідовне зниження питомої ваги тваринництва у структурі валової продукції (з 39,2% у 2010 р. до близько 26% у 2023 р.). Основні причини: збитковість багатьох видів тваринництва, зокрема скотарства; зростання витрат на кормову базу та енергоносії; руйнування тваринницької інфраструктури через бойові дії; низька державна підтримка порівняно з рослинництвом.

Це створює ризики для продовольчої безпеки та балансу сільськогосподарської системи.

Аграрна галузь виявилася вразливою до політичних, економічних, логістичних та кліматичних потрясінь: У 2014–2015 рр. – втрата частини територій і ринків збуту через анексію Криму та початок війни на сході; у 2020 р. – посуха та пандемія COVID-19, які знизили обсяги виробництва; у 2022 р. – повномасштабне вторгнення, окупація територій, руйнування інфраструктури, логістичні блокади.

Ці чинники переривають виробничі ланцюги, створюють невизначеність для інвесторів, і вимагають адаптації політики підтримки.

Серед ключових організаційно-економічних чинників, що спричинили ці деформації, слід виділити: невиваженість ефективної державної аграрної політики: переважання короткострокових інструментів регулювання над стратегічними програмами розвитку; відсутність системної підтримки малих і середніх виробників, що призвело до домінування великих аграрних холдингів; фіскальна і кредитна недоступність: обмежений доступ аграріїв до пільгового кредитування; високе податкове навантаження для невеликих господарств; недостатнє стимулювання інвестицій у довгострокові проекти, зокрема в тваринництві та переробці; цінові та ринкові диспропорції: стихійна лібералізація ринку без належного захисту внутрішніх виробників; незбалансована експортна політика, яка орієнтує аграрну структуру на сировинну модель; недосконалість інституційного середовища: слабка координація між державними структурами; низький рівень впровадження інноваційних технологій та відсутність ефективного механізму трансферу знань; нерозвинена система державного моніторингу та аналітики.

Недостатній розвиток організаційних форм господарювання: відсутність ефективної кооперації, зокрема аграрних кластерів, агропродовольчих ланцюгів доданої вартості; низький рівень самоврядності сільських громад щодо аграрного планування.

У сукупності ці чинники спричинили структурну деформацію сільського господарства, яка в умовах війни лише поглибилася: порушення логістики, руйнування інфраструктури, мінування земель, втрата трудових ресурсів та каналів збуту призвели до зниження рівня продовольчої самозабезпеченості та внутрішньої стійкості аграрної системи.

Отже, для відновлення балансу у розвитку агросектору потрібна нова парадигма державного управління, що передбачає: створення ефективного організаційно-економічного механізму підтримки галузей з низькою рентабельністю, але високою соціальною значущістю; розбудову інституційної спроможності аграрних громад; стимулювання диверсифікації аграрного виробництва з урахуванням національної продовольчої безпеки.

Разом із тим, упродовж досліджуваного періоду спостерігається суттєве підвищення виробництва зернових культур та соняшнику (дод.В.1). Основними чинниками, що сприяли цьому, стали зростання посівних площ та урожайності вищезазначених сільськогосподарських культур, що слугує свідченням впровадження інноваційних технологій у їх вирощування. Крім того, варто вказати на позитивний ефект державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

У 2023 році 56% посівних площ України було відведено під зернові культури, серед яких переважають пшениця та кукурудза, із меншою часткою ячменю. Ще 32,3% використовувалися для вирощування технічних культур, зокрема соняшнику, який домінує у цій категорії, а також ріпаку та сої. Окремо слід виділити такі культури, як картопля і кормові рослини, які здебільшого вирощуються на заході країни, де кліматичні умови менш сприятливі для зернових та олійних культур.

Суттєве скорочення виробництва цукрових буряків (майже в 2,8 раза) викликано передусім скороченням посівних площ. Нині основними зонами бурякосіяння стали окремі області Центрального і Західного регіонів. При цьому їх урожайність суттєво підвищилася й досягла рівня окремих

Європейських країн, що слугує свідченням інтенсифікації виробничого процесу.

Вважаємо, що впровадження інноваційних підходів у технологічний процес вирощування картоплі, овочів та плодів сприяли суттєвому зростанню їх валового збору упродовж 1991-2023 рр. Разом із тим варто зауважити, що нині під тимчасовою окупацією РФ знаходяться основні зони з вирощування овочів та плодів багаторічних насаджень, що негативно вплинуло на величину урожаю вищезгаданих сільськогосподарських культур. Після руйнування греблі Каховської ГЕС виникли суттєві проблеми із зрошенням посівів, які знаходилися під плодово-овочевими культурами, що в зоні ризикованого ведення землеробства, якими є Миколаївська, Херсонська, Запорізька області, що також негативно вплинуло на ефективність їх вирощування. Те, що сталося, звичайно зумовить зміни зон їх вирощування.

У процесі трансформаційних змін в аграрному секторі України сформувалися спеціалізації в галузі рослинництва залежно від категорій сільськогосподарських товаровиробників. Так, суб'єкти підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу орієнтуються на виробництво менш трудомістких, експортно орієнтованих видів продукції рослинництва, якими є зернові культури, соняшник, цукровий буряк (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Структура виробництва сільськогосподарських культур підприємств
(% до загального обсягу)

Показник	Рік					2023 р., в.п., до	
	2005	2010	2021	2022	2023	2005 р.	2022 р.
Культури зернові та зернобобові	75,7	75,8	81,0	78,6	79,7	4	1,1
Буряк цукровий фабричний	78,5	92,1	95,4	95,6	96,7	18,2	1,1
Соняшник	78,8	82,5	86,7	88,2	89	10,2	0,8
Картопля	1,2	2,6	2,3	2,1	1,9	0,7	-0,2
Культури: овочеві	10,7	11,9	14,1	5,9	11,5	0,8	5,6
плодові та ягідні	11,8	16,4	20,8	17,7	19,8	8	2,1

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Найбільшу питому вагу у структурі виробництва вищезазначених сільськогосподарських культур становлять висококонцентровані, вертикально інтегровані господарства корпоративного сектору аграрної економіки холдингового типу.

У 2024 році в країні працювало 107 сільськогосподарських компаній із доходом понад мільярд гривень. Сумарний дохід цих підприємств досягнув 339 млрд грн, що свідчить про позитивну динаміку порівняно з попереднім періодом. Українські агрохолдинги переживають значні зміни, демонструючи активність у різних напрямках – від масштабних придбань до суттєвих платежів у бюджет [81].

Разом із тим, варто зауважити, що вирощування картоплі, плодів та ягід здійснюють господарства населення. При цьому, що завдяки виваженій державній підтримці, прибутковості виробництва та реалізації упродовж 2019-2023 рр. спостерігається поступове зростання частки сільськогосподарських підприємств у загальних обсягах виробництва плодів та ягід (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Виробництво сільськогосподарських культур на одну особу, кг

Показник	Рік					2023 р., %, до	
	2005	2010	2021	2022	2023	2005 р.	2022 р.
Культури зернові та зернобобові	807	856	2079	1539,0	1800,4	223,1	117,0
Буряк цукровий фабричний	328	300	262	284,1	395,5	120,6	139,2
Соняшник	100	148	396	323,7	384,3	384,3	118,7
Картопля	413	408	516	597,1	643,3	155,8	107,7
Культури: овочеві	155	177	240	223,2	259,9	167,7	116,4
плодові та ягідні	36	38	54	42,1	37,3	103,6	88,6

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Подібне відзначено і в овочівництві. Така ситуація зумовлена певною мірою і процесом диверсифікації виробничо-господарської діяльності, особливо малих і середніх господарств корпоративного сектору аграрної

економіки. При цьому виникає проблема формування відповідної логістики, зокрема обладнаних сховищ, а також модернізація потужностей переробних підприємств. Також нагально необхідно вирішити завдання стосовно формування ефективної системи водозабезпечення виробників продукції плодівництва та овочівництва.

На нашу думку, вирішити виниклі натеper проблеми можливо у післявоєнний період відродження аграрної економіки, на основі комплексної програми відродження аграрного сектору, фінансування якої здійснюватиметься на принципах державно-приватного партнерства.

Впровадження інновацій у виробництво, зокрема ґрунтозберігаючих технологій, продукції рослинництва забезпечило значне зростання виробництва на душу населення, що суттєво перевищує фізіологічні норми споживання, за виключення плодів, овочів і картоплі. Усе це свідчить про наявність профіциту на внутрішньому ринку.

При цьому варто зауважити, що на значення згаданого показника виявляє вплив і кількість населення України, стосовного якого упродовж 2020-2023 рр. спостерігається негативна тенденція до скорочення, що викликано передусім військовою агресією рф проти нашої держави. Водночас, як встановлено, при проведенні розрахунку не було враховано врожай сільськогосподарських культур, який залишився на тимчасово окупованих територіях України.

Незважаючи на суб'єктивність розрахунків аналізованого показника, за останні два роки стосовно нього відзначається позитивна тенденція, що слугує свідченням реального підходу до вирішення проблем продовольчої безпеки країни попри прояви деструктивних явищ у суспільно-політичному житті України, викликаних збройною агресією рф і зміною кліматичних умов.

Скотарство визнано однією з найскладніших і водночас найважливіших галузей, оскільки спрямоване на розведення великої рогатої худоби. Основна продукція тут молоко та м'ясо. Свинарство забезпечує населення м'ясом і салом, виділяючись високим забійним виходом і тим, що м'ясо свинини має

високий вміст необхідних білків і амінокислот. Вівчарство ж постачає вовну, яка знаходить застосування в текстильній промисловості.

Останні десятиліття характеризуються суттєвим спадом у таких напрямках тваринництва, як скотарство, свинарство та вівчарство. Це виявляється у зменшенні обсягів виробництва продукції та скороченні поголів'я основних видів худоби.

На сьогодні лідером у галузі виступає птахівництво. Його основна споживча цінність полягає у виробництві високоцінних харчових продуктів – м'яса та яєць.

Деформація розвитку аграрного сектору України призвела до ситуації, за якої рослинництву приділяється значно більшої уваги з боку приватного бізнесу та державних органів влади порівняно з тваринництвом. Тваринництво, порівняно з рослинництвом, є більш ресурсоємною та ризикованою галуззю сільського господарства, що зумовлено високими витратами на корми, ветеринарне обслуговування, утримання поголів'я, енергозабезпечення, а також значною залежністю від санітарно-епізоотичних ризиків та коливань цін на ринку кормів і продукції. У цих умовах роль держави є визначальною: вона має забезпечувати економічний протекціонізм щодо вітчизняного тваринництва шляхом впровадження субсидій, дотацій, фіскальних стимулів, цільових програм підтримки фермерських та промислових господарств.

Зокрема, державна політика повинна враховувати довготривалий період окупності інвестицій у тваринницьке виробництво, а також високий рівень технологічних і біологічних ризиків, що обумовлює потребу у впровадженні страхування галузі за участі держави, а також розвитку інфраструктури племінної справи, логістики, зберігання та переробки тваринницької продукції.

Як наслідок, за 32 роки незалежності країни так і не вдалося досягти рівня 1991 року (дод.В.2).

Незважаючи на суттєві фінансові інвестиції у вигляді програм державної підтримки в молочному скотарстві та яєчному птахівництві не було зупинено і не спостерігається нині суттєвого зростання в виробництво м'яса (в забійній

вазі). Через збитковість виробництва фактично зникло спеціалізоване м'ясне скотарство. В більшості районів південних областей України в сільськогосподарських підприємствах не утримуються корови. Певною мірою серед причин цього як неефективність методів державної підтримки, так і збитковість реалізації молока та яловичини. Негативний вплив на прояв кризових явищ у тваринництві виявила і військова агресія РФ проти нашої держави.

Унаслідок масштабної збройної агресії російської федерації проти України сектор тваринництва зазнав серйозних руйнувань і деструктивних змін. Багато підприємств були змушені повністю припинити свою діяльність, велика частина виробничих потужностей зазнала пошкоджень або була знищена, а доступ до ресурсів, сировини та ринків збуту став надзвичайно ускладненим. За даними експертів Київської школи економіки (KSE), станом на 31 грудня 2023 року загальні втрати внаслідок скорочення поголів'я оцінюються в 254 млн дол. США, не враховуючи додаткових втрат, пов'язаних зі зменшенням обсягів виробництва продукції тваринництва. Орієнтовно внаслідок цієї агресії Україна втратила близько 238 тисяч голів великої рогатої худоби, 544 тисячі свиней, 131 тисячу овець і кіз, а також майже 13 мільйонів голів птиці [82].

Низька інвестиційна привабливість скотарства призвела до того, що продовж досліджуваного періоду основним виробником стали господарства населення, для яких притаманний певний консервативний підхід стосовно впровадження інноваційних технологій у виробництва, що забезпечує ефективність і відповідну високу якість молока та яловичини (дод.В.3). Подібне проявляється і в процесі виробництва меду.

Відносно короткий період окупності вкладених капітальних інвестицій, наявність дешевих кормів, низькі вимоги щодо природоохоронної діяльності, а також значні фінансові інвестиції у вигляді державної підтримки сприяли розвитку свинарства та птахівництва в корпоративному секторі аграрної економіки.

При цьому варто зауважити, що провідну роль у виробництві свинини, м'яса птиці відграють висококонцентровані, вертикально інтегровані сільськогосподарські підприємства холдингового типу. Як показали дослідження науковців, ефективність виробництва в цих структурах суттєво вища за самостійні сільськогосподарські підприємства, за рахунок впровадження інноваційних технологій, ефекту «масштабу» та використання методів трансферного ціноутворення [78].

Проте, незважаючи на прояв кризових явищ у м'ясному тваринництві спостерігається поступове нарощування обсягів виробництва з розрахунку на одну особу. Так, упродовж досліджуваного періоду його виробництво зросло на 79,6 %. (табл. 2.3). Хоча, рівень виробництва ще відстає від науково обґрунтованих норм споживання.

Таблиця 2.3

Виробництво продукції тваринництва на одну особу

Показник	Рік					2023 р., в.п. (+,-), до	
	2005	2010	2021	2022	2023	2005 р.	2022 р.
М'ясо (у забійній вазі), кг	33,9	44,9	58,9	57,8	60,9	179,6	105,4
Молоко, кг	291,1	245,2	210,6	221,9	223,8	76,9	100,9
Яйця, шт.	277	372	340	342	341	123,1	99,7

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Криза у молочному скотарстві негативно відбилася і на його виробництві з розрахунку на одну особу. Як свідчать результати проведених досліджень, упродовж 2005-2023 рр. Спостерігається поступове зниження значення аналізованого показника.

При цьому упродовж 2022-2023 рр. відбулася відносна стабілізація. Певною мірою це зумовлено впливом на розрахунок згаданого показника двох основних чинників, таких як обсяги виробництва та кількість населення. Проте значення цього показника не відповідає науково обґрунтованим нормам споживання.

Разом із тим, виробництво яєць цілком задовольняє потребу внутрішнього ринку з урахуванням нормативних значень споживання яєць.

М'ясо традиційно залишається важливим продуктом у раціоні всіх соціальних груп, що надає його виробництву стратегічного соціально-економічного значення. До того ж, м'ясна продукція виступає перспективним напрямом для диверсифікації українського аграрного експорту.

Нещодавні зміни на ринку м'яса демонструють двоїсту ситуацію: з одного боку, спостерігається насичення пропозицій та певна стабілізація виробничих обсягів, тоді як з іншого – відзначаються структурні зміни та поява окремих негативних тенденцій.

При оцінці виробництва м'яса з позицій продовольчої безпеки, зокрема збалансованого харчування, необхідно звернути увагу на певні деформації. Галузь тваринництва в Україні зазнала значних змін протягом останніх двадцяти років, значною мірою завдяки різкому зростанню виробництва продукції птахівництва. Якщо у 2000 році свинина, яловичина та телятина становили 86 % загального обсягу м'ясного виробництва, тоді на м'ясо птиці припадало лише 11,6 %. Проте до 2022 року ситуація кардинально змінилася. Частка свинини, яловичини і телятини зменшилася до 42 %, водночас частка м'яса птиці зросла до 56,8 % від загального обсягу. Незважаючи на цей прогрес, порівняно з країнами ЄС, галузь тваринництва в Україні залишається відносно невеликою.

Так, упродовж 2000-2023 рр. спостерігається зростання частки м'яса птиці за суттєвого скорочення яловичини та незначного – свинини (рис. 2.2).

Разом із тим варто зауважити, що м'ясо великої рогатої худоби слугує сировинною для виготовлення ковбасних виробів. Крім того, яловичина являє собою цінний продукт, який містить певний комплекс корисних речовин.

Основними факторами, що сприяють розвитку ринку птахівництва в Україні, стала популярність цієї галузі тваринництва завдяки її більшій рентабельності та меншій ресурсомісткості порівняно з іншими напрямками. Також важливе зростання попиту на продукцію птахівництва як серед українського населення, так і на міжнародних ринках. Додаткову підтримку галузі забезпечує держава, зокрема через надання субсидій і податкових пільг.

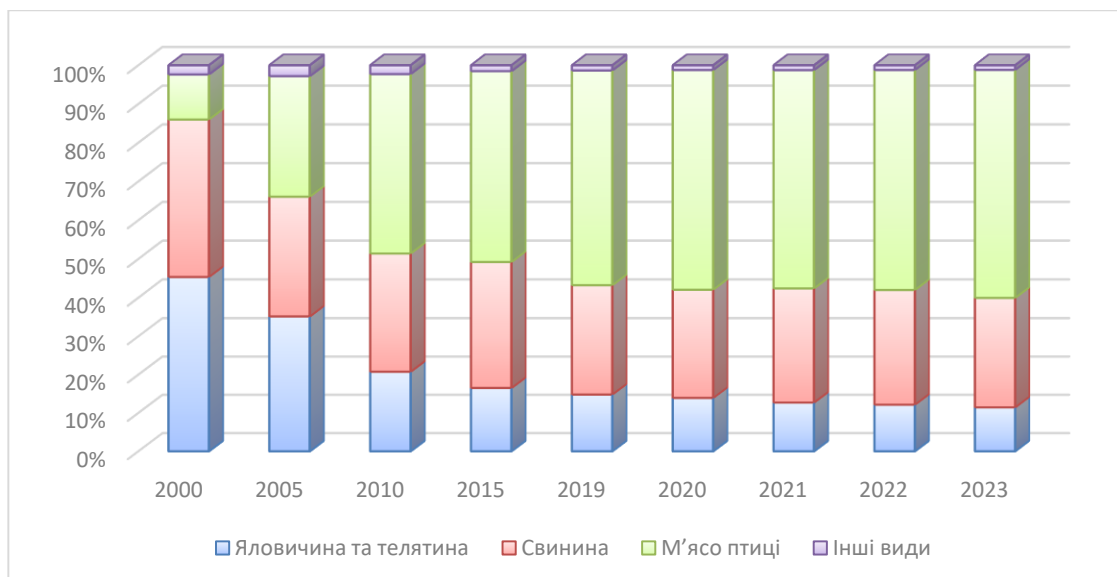

Рис. 2.2. Структура виробництва м'яса в Україні, %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Водночас розвиток ринку птахівництва обмежується низкою перешкод, серед яких недостатня кількість сировини, особливо кормів, необхідних для функціонування галузі, низький рівень розвитку переробної індустрії та недосконалість нормативно-правової бази. Важливим елементом виробництва необхідних продуктів для споживання населення виділяється його якість.

Подібні проблеми спостерігаються і в молочній галузі, яка залишається важливою складовою забезпечення населення базовими продуктами харчування. Забезпечення безперебійного надходження молока на переробні підприємства потребує ефективної логістики, стимулювання виробників до підвищення продуктивності дійного стада та впровадження сучасних стандартів якості сировини.

Як свідчать результати проведеного дослідження, упродовж 2020-2023 рр. спостерігається домінування сільськогосподарських підприємств у структурі надходження на переробку (рис. 2.3). Основний чинник – якість молока.

Так, упродовж досліджуваного періоду в структурі надходження на молокопереробні підприємства від господарств корпоративного сектору аграрної економіки домінує молоко «екстра» та вищого гатунку, що дає можливість виготовляти молокопродукти класу «преміум» та здійснювати їх

експорт (дод. В.4).

Незначну частку становить молоко І гатунку, що слугує сировиною для виготовлення вершкового масла, яке буде реалізовано на внутрішньому ринку.

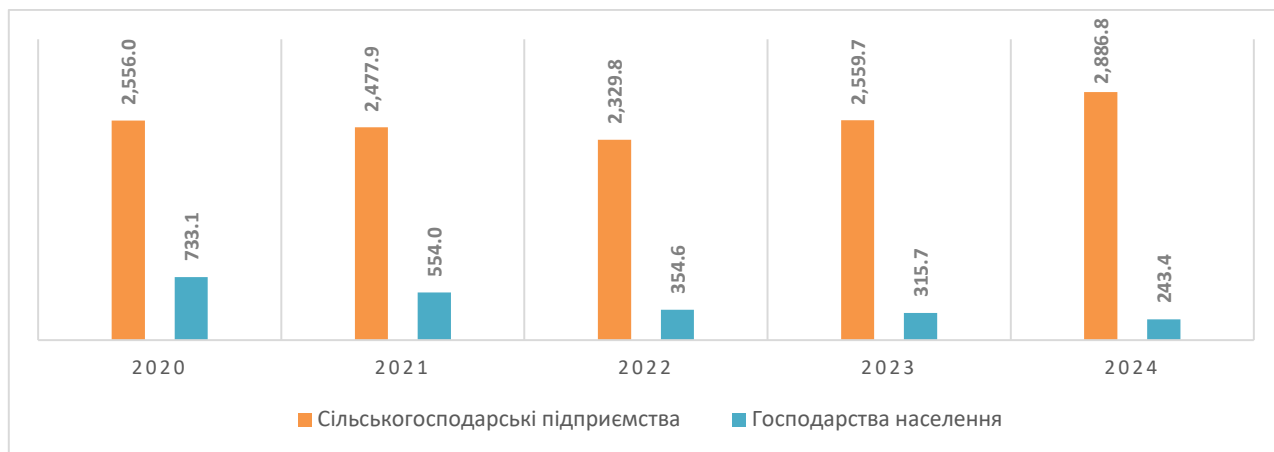

Рис. 2.3. Динаміка надходження молока на переробку від сільськогосподарських підприємств та господарств населення, тис. т
Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Водночас господарства населення реалізують переробним підприємствам молоко І та ІІ гатунків, що використовуються переважно для виготовлення молокопродуктів, які спрямовуються на кормові цілі (дод. В.5).

Разом із тим, зважаючи на брак сировини молокопереробні підприємства змушені здійснювати закупівлю молока в особистих селянських господарствах.

В Україні триває перехід харчової промисловості у галузі переробки молока на використання виключно сировини екстра гатунку, яку постачають молочно-товарні ферми. Відповідно до Наказу №118 Мінагрополітики від 12 березня 2019 року, після завершення воєнного стану молокопереробні підприємства зможуть приймати для переробки лише молоко екстра гатунку, що відповідає європейським стандартам якості [83].

Українська молочна галузь динамічно адаптується до нових реалій, вдосконалюючи нормативно-правову базу відповідно до стандартів ЄС. Цей процес позитивно сприймається учасниками ринку. Середні та малі виробники усвідомлюють важливість співпраці по всьому виробничому ланцюжку: від

заготівлі сировини до випуску кінцевого продукту. На сьогодні понад 90% молока для переробки забезпечують сільськогосподарські підприємства.

Адаптація вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників і переробників до стандартів якості ЄС є ключовою умовою для інтеграції в європейський ринок. Це передбачає модернізацію виробничих процесів, впровадження систем контролю якості (НАССР, ISO 22000), дотримання екологічних та санітарних норм. Наприклад, українські виробники молочної продукції, такі як ТОВ «Молочний альянс», успішно сертифікували свої потужності відповідно до вимог ЄС, що дозволило їм експортувати продукцію до країн Європи. В аграрному секторі компанії, як-от «Агропросперіс», активно впроваджують стандарти GLOBALG.A.P. для сертифікації продукції рослинництва. Водночас держава повинна забезпечити нормативно-правову підтримку, інформаційне супроводження та доступ до фінансових ресурсів, зокрема через програми технічної допомоги ЄС. Успішна адаптація сприятиме розширенню експортних можливостей та підвищенню конкурентоспроможності агросектору.

Процес трансформації вітчизняних стандартів якості продуктів харчування до європейських стандартів є комплексним і поетапним. Він передбачає гармонізацію українського законодавства із регламентами та директивами ЄС, насамперед у сфері безпечності харчових продуктів, гігієни виробництва, маркування, простежуваності та використання харчових добавок. Значну роль у цьому процесі відіграє впровадження системи НАССР, яка стала обов'язковою для всіх операторів ринку харчових продуктів з 2019 року. Водночас здійснюється оновлення національних стандартів (ДСТУ) на базі міжнародних (ISO, Codex Alimentarius), що дозволяє виробникам краще відповідати експортним вимогам. Практичними прикладами є адаптація вимог до залишків пестицидів, антибіотиків у м'ясі та молоці, а також обов'язкова реєстрація об'єктів виробництва й контролю з боку Держпродспоживслужби. Трансформація також потребує навчання персоналу, модернізації лабораторій і розвитку інфраструктури контролю якості.

В Україні як країні з великими можливостями щодо виробництва сільськогосподарської продукції сформувалася досить потужна і багатовекторна сфера переробки сільськогосподарської продукції.

Динаміка та обсяги виробництва у цій сфері, представлений насамперед потужностями харчової продукції, завжди формувалися залежно від стану та потреб економіки країни. Навіть у кризові роки показники діяльності харчової промисловості, по відношенню до промисловості в цілому, здебільшого були більш стійкими до впливу негативних змін. Наприклад, під час пандемії 2020 року індекс виробництва харчової продукції дорівнював 99,2% проти 95,5% в цілому по промисловості, за повномасштабної агресії російської федерації, у 2022 році – відповідно 78,4% проти 63,3%, а у 2023 р. – 106,8 до 115,6%. Подібна тенденція зберігалася і під час криз 2009 і 2014 рр. (рис. 2.4).

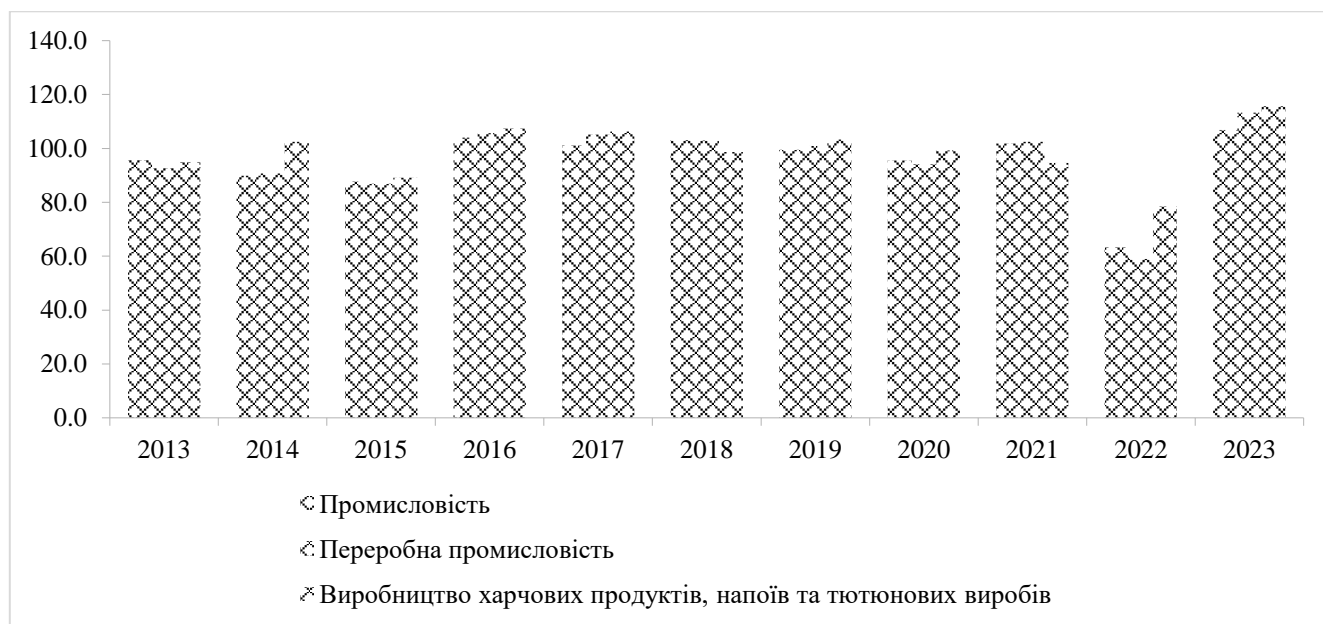

Рис. 2.4. Динаміка індексів виробництва промислової продукції та виробництва харчової продукції, %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Впродовж 2015-2023 рр. найбільшими темпами зростало виробництво цукру (більше ніж у 8 разів), переробки риби (в 5,4 рази) і м'ясної продукції (в 4,3 рази). Через війну в Україні, у 2023 р. проти 2021 р., скоротилися вартісні обсяги виробництва олії – на 9,6%, а також продукції борошномельнокруп'яної

промисловості (на 10,2%). Випереджаючими темпами за рік зросла вартість перероблення риби (майже на 76%), а також м'яса і м'ясопродуктів (58,7%).

У сфері переробки сільськогосподарської продукції в Україні накопичений значний досвід, виробничий і науковий потенціал, в сільському господарстві виробляється достатні для розширення обсягів переробки обсяги сільськогосподарської сировини.

В умовах війни та післявоєнного відновлення розвиток переробки сільськогосподарської продукції вимагає належної переорієнтації зусиль вітчизняної аграрної науки для вирішення важливих питань розвитку агропромислового виробництва відповідно до світових трендів, спрямованих на комплексне розв'язання технічних та економічних проблем продовольчого забезпечення нашої держави.

Необхідність використання можливостей вітчизняної науки для розвитку сфери переробки сільськогосподарської сировини вимагає вдосконалення системи організації та поширення напрямів досліджень на цю сферу. З цією метою доцільно забезпечити дієву координацію наукових досліджень проблем переробки, започаткування нових та розширення вже існуючих наукових напрямів у цій сфері, використання існуючої матеріальнотехнічної бази НААН для досліджень технологій переробки, розширення співпраці з іноземними науковими установами, залучення перспективних дослідників проблем переробки та ін.

Незважаючи на зростання обсягів переробки сільськогосподарської продукції в Україні та поступову модернізацію відповідної інфраструктури, внутрішні виробничі потужності все ще не повною мірою здатні задовольнити потреби як національного, так і зовнішнього ринку. Зокрема, брак інвестицій у високотехнологічні сегменти переробки, нестача сертифікованих підприємств за міжнародними стандартами та проблеми з логістикою знижують конкурентоспроможність вітчизняної продукції з доданою вартістю. У таких умовах імпорту продовольчих товарів відіграє компенсаторну роль, дозволяючи заповнювати дефіцит окремих видів продукції, забезпечувати продовольче

різноманіття та стабілізувати внутрішній ринок. Таким чином, аналіз структури та динаміки імпорту продовольства є важливою складовою дослідження продовольчої безпеки країни.

З метою покриття потреб у певних видах продуктів харчування Україна змушена здійснювати їх імпорт (дод.Д.1).

Вважаємо, що імпорт сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, за виключених тих видів, які не вирощуються в країні, для України, що характеризується сировинно-аграрною моделлю господарювання, є анахронізмом.

Як свідчать дані Державної служби статистики України після зниження імпорту в 2022 році, викликаного певною політичною та економічною невизначеністю, в 2023 році відбулося його зростання у вартісному виразі. Найбільшу частку в структурі імпорту продовольства становлять готові харчові продукти, що характеризуються високою доданою вартістю, та продукти рослинного і тваринного походження.

Подібна ситуація також свідчить про наявність суттєвих деформацій галузевого розвитку, що характерно для аграрно-сировинних країн, таких як Україна.

У 2023 році Україна імпортувала агропродукції на суму 7,1 млрд дол. США, що на майже 13% більше порівняно з 2022 роком, коли цей показник становив 6,3 млрд дол. США. Таку інформацію оприлюднив провідний науковий співробітник відділу економіки аграрного виробництва та міжнародної інтеграції, посилаючись на дані Державної митної служби України.

Країни Європейського Союзу зберегли свої позиції основного постачальника сільськогосподарської продукції до України, довівши обсяги експорту на український ринок до 3,7 млрд дол. США, що означає зростання на 9%. При цьому частка країн ЄС у вітчизняному імпорті агропродовольчої продукції вже п'ятий рік поспіль перевищує половину із показником 51,6%.

Поставки продовольства з країн Азії за підсумками року досягли 1,365 млрд дол. США (19,1%), з Латинської Америки – 511 (7,2%), з Африки – 326 млн дол. США (4,6%).

Для розуміння ролі вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника варто розглянуто імпорту продовольства по основних групах.

Незважаючи на суттєве скорочення обсягів імпорту свинини упродовж досліджуваного періоду можна констатувати їх значну кількість. Вважаємо, що імпорту 13 тис. т свинини в 2023 році для України суттєвого впливу на внутрішній ринок продукції свинарства не виявляє, проте охоплює певну нішу (дод. Д.2).

Вважаємо, що суттєве скорочення в 2023 році проти 2022-го (майже 3,7 рази) викликано як поширенням АЧС, так і певною мірою використанням методів захисту внутрішнього ринку. Крім того, внутрішні закупівельні ціни нині нижчі, ніж у країнах-експортерах, що перетворює імпорту на економічно не вигідний.

Також до парадоксів вітчизняної аграрної економіки варто віднести імпорту сала, коли в Україні традиційно вирощують сальних свиней. Цей випадок свідчить про відсутність система планування та аналізу виробництва продукції свинарства і відповідно ємності аналізованого сегмента ринку агропродовольства.

Дефіцит високоякісного молока для виробництва високогатурної молочної продукції призводить до нарощування імпорту сирів, у тому числі кисломолочних.

Окрім дефіциту молока, значну роль у зростанні обсягів імпорту відіграла асортиментна політика вітчизняних виробників молочних продуктів. Не завжди вони могли забезпечити споживачів різноманітною продукцією, особливо сирами чи свіжими молокопродуктами, які користувалися популярністю серед українців із підвищеним рівнем доходів. Відтак основою імпорту стали не сировинні товари, а продукти з вищою доданою вартістю, орієнтовані на кінцевого споживача.

Повномасштабна війна, розпочата росією у 2022 році, різко змінила ситуацію на молочному ринку України. Ці зміни безпосередньо вплинули й на імпорт. У перші місяці бойових дій більшість іноземних постачальників залишили український ринок через проблеми безпеки та нові логістичні виклики.

Крім того, зростання цін на молочну продукцію в Європі зробило імпорт до України економічно недоцільним. У 2022 році українське молоко довгий час коштувало майже на третину дешевше, ніж у сусідніх європейських країнах. Як наслідок, за підсумками року обсяги імпорту молокопродуктів скоротилися вдвічі – до приблизно 300 тисяч тонн у молочному еквіваленті [84]. У грошовому виразі падіння становило майже 40% – до 245 млн дол. США. У 2023 році імпорт молочної продукції дещо зростає, проте значного збільшення не передбачається. На середньострокову перспективу очікується поступове підвищення зовнішніх закупівель, оскільки з поверненням українців на батьківщину споживання зростає, тоді як наростити виробництво місцеві молокозаводи не зможуть через брак сировини. Головним товаром імпорту залишаються сири, широкий асортимент яких охоплює помітну частку зовнішніх поставок. Саме тут українські виробники стикаються із найбільшою конкуренцією, адже поступово поступалися своєю часткою ринку під тиском імпоротної продукції. Раніше в Україну переважно завозили елітні сорти сирів, пропозиція яких була обмеженою у внутрішньому виробництві. Однак останніми роками імпорт зростає переважно за рахунок масового виробництва. Торговельні мережі віддають перевагу таким сирами через більш вигідні закупівельні ціни порівняно з українськими аналогами. Помітну частку імпорту становлять напівтверді, а також різноманітні м'які та розсільні (так звані білі сири), які експортуються для роздрібної торгівлі (Камамбер, Брі тощо) і сегмента HoReCa (Моцарела, терті сири та ін.). Значними залишаються й обсяги постачання плавлених сирів відомих і менш популярних брендів.

На нашу думку, вирішити проблему імпортозаміщення можливе лише за умови нарощування обсягів виробництва молока в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки.

Вважаємо, що імпорт риби зумовлений передусім недостатнім рівнем виробництва аквакультури в нашій державі. В Україні фактично призупинив функціонування траулерний флот, незважаючи на наявність квот на вилов риби в океанській економічній зоні. З огляду на бойові дії, рибний промисел у 2022–2023 роках фактично було припинено. Подібна ситуація спостерігається в дельтах річок Чорноморського басейну. За результатами досліджень науковців ресурсний потенціал аквакультури в прибережній зоні через військові дії надто скоротився.

Одним із значних викликів для імпортерів стала відповідність вимогам Європейського Союзу до якості харчових продуктів, особливо враховуючи прагнення України приєднатися до ЄС. Однак ця ситуація створює і можливості: споживчий попит на якісні морепродукти завжди залишається високим незалежно від обставин. Угода про асоціацію між Україною та ЄС, яка набрала чинності у вересні 2017 року, сприяла гармонізації урядових регулятивних актів із європейськими стандартами. Українська асоціація рибної промисловості (UIFSA) разом з іншими профільними організаціями активно співпрацює з бізнесом для досягнення цих стандартів і вирішення практичних питань. Значну частину часу імпортери морепродуктів витрачають на комунікацію з державними органами, зокрема у сфері ветеринарії, адже управління швидкопсувними товарами вимагає постійної уваги.

Навіть до повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року Україна страждала від наслідків війни. Анексія Криму у 2014 році призвела до втрати щонайменше половини потужностей рибної промисловості в Чорному та Азовському морях. Якщо в 2013 році внутрішнє виробництво становило близько 250 тисяч тонн, то в період між 2014–2017 роками цей показник скоротився до 90 тисяч тонн, а останнім часом знизився до 61 тисячі тонн. Як результат, попит на імпорт морепродуктів зріс у рази. Вторгнення 24 лютого

2022 року спричинило негайний спад імпорту: протягом лютого-березня його обсяги різко скоротилися. Проте вже з квітня ситуація почала поліпшуватися – імпорт відновлювався щомісяця до листопада, після чого наприкінці року спостерігалось незначне зниження [85].

Однією з головних труднощів, спричинених війною, є проблема фізичної логістики доставки морепродуктів до України. До закриття українського чорноморського узбережжя морем доставлялося близько 35% усього імпорту морепродуктів – переважно до Києва та регіонів східніше столиці. Тоді процес був доволі спрощеним: контейнери безпосередньо перевантажували з кораблів на вантажівки в портах.

Незважаючи на розвинуте рослинництво Україна змушена імпортувати значні обсяги картоплі та овочів, тобто ті види сільськогосподарської продукції, на виробництві яких спеціалізуються господарства населення та малі суб'єкти підприємницької діяльності у сфер аграрного бізнесу (дод. Д.3).

Незважаючи на суттєве зниження імпорту картоплі в 2023 році її було ввезено близько 13 тис. т. При цьому варто зауважити, що в господарствах населення відзначалися значні запаси аналізованого виду сільськогосподарської продукції. Це парадокс неефективного управління сільським господарством України.

Дзеркальним відображенням стану розвитку вітчизняного овочівництва стало суттєве нарощування їх імпорту. Так, упродовж 2019-2023 рр. відбулося стрімке зростання їх ввезення. Як свідчить аналіз, майже 50 % імпортованих овочів – це тепличні. При цьому, як встановлено, вітчизняне тепличне овочівництво в умовах зміни клімату вимагає значно менше енергоносіїв, що суттєво знижує собівартість продукції

Зростання імпорту овочів, які традиційно вирощуються в Україні, пов'язане з тимчасовою окупацією частини південних регіонів країни, зокрема Херсонської та Запорізької областей, що спеціалізуються на овочівництві. Це унеможливило постачання продукції до інших областей, спричинивши дефіцит, який фермери з інших регіонів не змогли повністю покрити. Для

забезпечення потреб українських споживачів довелося значно збільшити обсяги імпорту.

Тенденція до зростання імпорту тепличних овочів в Україні намітилася ще до початку повномасштабної війни. У 2015 році країна втратила статус нетто-експортера свіжих огірків, а у 2016 році – свіжих помідорів. Як приклад, у 2021 році, ще до війни, Україна експортувала лише 5 тисяч тонн огірків та стільки ж тонн помідорів, тоді як імпорт становив 25 тисяч тонн огірків і 102 тисячі тонн помідорів. У 2023 році особливо відчутним стало питання забезпечення ринку цибулею, що призвело до активного її імпорту.

За одержаними результатами, упродовж досліджуваного періоду спостерігається несуттєве скорочення імпорту плодів, які не вирощують в Україні, особливо в 2022-2023 рр. На нашу думку, це викликано певною мірою і логістичними проблемами, коливанням курсу вітчизняної грошової одиниці відносно долара США (дод.Д.4).

Місцевий клімат України не сприятливий для вирощування більшості фруктів, що потребують тропічних або субтропічних умов для активного плодоношення. Через це країна змушена імпортувати манго, банани, мандарини, ківі, грейпфрути, ананаси та інші екзотичні плоди. У 2022 році на плоди та горіхи припадало 10,5% від загального обсягу імпорту сільськогосподарської продукції. Основну частину цих поставок становили цитрусові, банани, а також інші екзотичні фрукти, як-от авокадо, ананаси, хурма та ківі. Крім того, значною виявилась частка імпорту винограду і кісточкових фруктів.

Причини такої ситуації зрозумілі й очевидні. Товар часто перевозять через значні відстані, що тягне за собою високі витрати на логістику та митні процедури. Погодні умови також можуть впливати на поставки, спричиняючи затримки і нестабільність на ринку. Окрім цього, вартість продукції коригується залежно від глобальних економічних чинників, які впливають як на продавців, так і на споживачів.

Незважаючи на сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування баштанних, спостерігається стрімке зростання імпорту динь і кавунів, головним чином з Туреччини та країн Середньої Азії. Подібне свідчить про відсутність стратегічних бачень урядовців щодо захисту вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників, особливо малих, які спеціалізуються на вирощуванні кавунів.

Через насичення українського ринку недорогими імпортними продуктами харчування, одночасно зі скороченням обсягів вітчизняної продукції та зростанням цін на товари українських сільгоспвиробників, деякі місцеві харчові продукти поступово втрачають конкурентні позиції перед іноземними аналогами. Особливо це помітно у сегменті овочевого та фруктового імпорту, який включає не лише свіжу продукцію, а й консервовані товари.

Наразі полиці українських магазинів заповнені консервами, здебільшого з Польщі, які дешевші за вітчизняні аналоги. Вища собівартість української продукції пояснюється низкою економічних причин, а також тим, що аграрне виробництво європейських країн технологічно більш досконале, що дозволяє знижувати витрати. Натомість аграрне виробництво європейських країн, зокрема Польщі, є технологічно більш досконалим, що дозволяє їм суттєво знижувати виробничі витрати й забезпечувати конкурентоспроможні ціни на внутрішньому та зовнішніх ринках.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує оцінка Зведеного зовнішньоторговельного балансу агропромислового комплексу України за 2020–2022 роки (дод.Д. 5). Аналіз цього балансу дозволяє зрозуміти масштаби експорту та імпорту агропродовольчих товарів, структуру зовнішньої торгівлі, а також тенденції в зміні торговельних потоків, що формуються під впливом внутрішньоекономічної ситуації та зовнішніх викликів.

У 2020–2022 рр. зовнішньоторговельний баланс агропромислового комплексу України демонстрував стійке позитивне сальдо, зумовлене переважанням експорту над імпортом. Основу експорту традиційно складали

зернові, олійні культури та продукти їхньої переробки, які забезпечували до 40% валютних надходжень країни. У 2022 році, попри воєнні дії та блокаду портів, вдалося зберегти експортні поставки завдяки альтернативним логістичним шляхам. Проте обсяги експорту знизилися приблизно на 10–15% у порівнянні з 2021 роком. Імпорт агропродовольчої продукції у 2022 р. зріс, зокрема за рахунок поставок із країн ЄС, що частково замістили дефіцит внутрішнього виробництва. Спостерігається збільшення частки імпорту готової продукції, особливо консервів, молочних та м'ясних виробів. Структура зовнішньої торгівлі АПК залишається орієнтованою на сировину, що свідчить про обмежені можливості внутрішньої переробки. Поточна ситуація підкреслює необхідність диверсифікації експорту, розвитку переробної промисловості та імпортозаміщення.

Україна традиційно виступає одним із ключових гравців на світовому аграрному ринку, забезпечуючи значну частку глобального експорту базових сільськогосподарських культур. Завдяки наявності понад 30% світових запасів чорнозему, розвинутій агровиробничій інфраструктурі та сприятливому природно-кліматичному потенціалу, країна здатна виробляти сільськогосподарську продукцію в обсягах, що значно перевищують внутрішні потреби.

До початку повномасштабної агресії Росії у 2022 році Україна щорічно експортувала близько: 10% світового обсягу пшениці, 15% кукурудзи, до 50% соняшникової олії, входила до топ-3 світових постачальників ячменю.

За даними FAO, продукція українського АПК відігравала критичну роль у забезпеченні продовольством понад 400 мільйонів людей у світі, насамперед у країнах Близького Сходу, Північної Африки, Південної Азії.

Однак війна спричинила глибоку дестабілізацію аграрного експорту. Блокування портів Чорного моря, мінування транспортних шляхів і руйнування елеваторної та логістичної інфраструктури призвели до зменшення експорту на більше ніж 30% у 2022 р. порівняно з 2021 р. Це, своєю чергою,

спровокувало зростання цін на світових ринках на пшеницю та кукурудзу на 35–50%, а також підвищення індексу світових продовольчих цін.

У відповідь на кризу була реалізована ініціатива «зернового коридору», завдяки якій Україна з липня 2022 р. змогла експортувати понад 30 млн тонн зернових у 45 країн світу. Проте навіть попри це, за оцінками Світового банку та WFP, до 70 мільйонів людей опинилися під загрозою голоду внаслідок скорочення українського експорту.

Крім постачання сировини, Україна має великий потенціал до експорту продуктів з високою доданою вартістю, як-от борошно, олія, крупи, консерви, білкові концентрати. Це дозволить диверсифікувати світове продовольче постачання, знизити залежність країн-споживачів від постачання сировини, а Україні - зміцнити економічну стійкість.

У довгостроковій перспективі Україна може стати провідним постачальником органічної продукції, враховуючи зростання глобального попиту на якісні, безпечні та екологічно чисті продукти.

Попри всі труднощі третього року повномасштабної війни, органічний сектор України продовжує демонструвати стійкість, адаптивність та здатність знаходити нові можливості для розвитку. Гравці органічного ринку активно працюють над відновленням обсягів виробництва, просуванням продукції з доданою вартістю на внутрішньому ринку та розширенням експорту. У цьому процесі ключову роль відіграють спільні зусилля учасників галузі, державна підтримка й співпраця з міжнародними партнерами.

Згідно з оперативними даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, отриманими від іноземних сертифікаційних органів, що відповідають за сертифікацію органічного виробництва та обігу продукції, на кінець грудня 2023 року загальна площа сертифікованих сільськогосподарських земель (у тому числі земель перехідного періоду) становила 774,6 тис. га. Загальна кількість операторів досягла 152, з них 134 є сільськогосподарськими виробниками [86] (рис. 2.5).

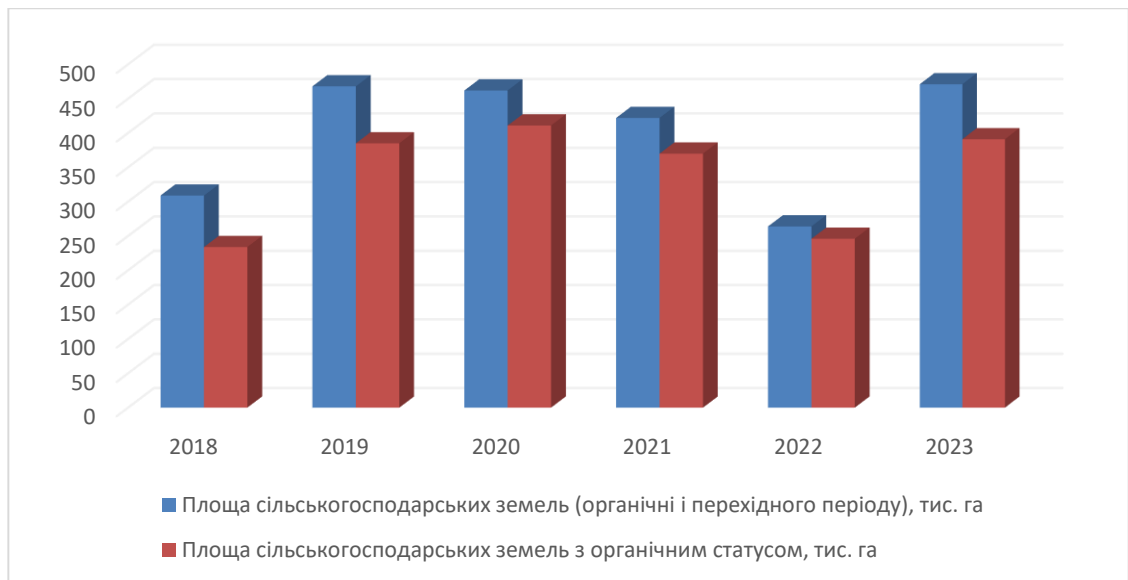

Рис. 2.5. Загальна площа сільськогосподарських земель, зайнятих під органічне виробництво, тис. га

Джерело: [86].

Крім того, площа земель, сертифікованих згідно зі стандартами, еквівалентними органічному законодавству ЄС, та за Національною органічною програмою США (NOP), склала 471176 га (дод. Ж.1). Операторами у цій категорії виступали 481 суб'єкт господарювання, з яких 383 – сільськогосподарські виробники. Площа земель, залучених до органічного виробництва у 2023 році, збільшилася і досягла 1,44% від загальної площі сільськогосподарських угідь України. Попри загальний спад, продаж продукції становив 6280 тонн на суму 627 млн грн, що все ж виявилось меншим показником порівняно з попередніми роками.

Утім, розвиток органічного сектору стикається з низкою стримуючих чинників: низька купівельна спроможність населення та недостатня готовність платити більше за екологічні продукти; слабка обізнаність споживачів про органіку та їхнє невміння відрізнити її від звичайних продуктів; висока залежність від імпортних товарів, особливо перероблених; обмежений асортимент української органічної продукції та її нерегулярна наявність на ринку; недосконала інфраструктура та логістика, що збільшує собівартість продукції.

Разом із тим, попит на безпечні та якісні продукти в Україні поступово зростає. Органічні виробники дедалі більше орієнтуються на внутрішній ринок, інвестують у переробку, фасування та брендування своєї продукції, освоюючи нові канали збуту. Також спостерігається тенденція до формування культури відповідального споживання, значною мірою серед молоді та людей із вищим рівнем доходу.

Вважаємо, що розвиток галузі тваринництва має включати створення організаційно-економічних умов, спрямованих на стимулювання діяльності всіх категорій товаровиробників. Це передбачає підпорядкування процесів виробництва продуктів тваринництва стратегічному напрямку державної підтримки. Така підтримка реалізується через поєднання державних механізмів регулювання із ринковими інструментами. Для особистих селянських і дрібнотоварних господарств, що спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва, необхідно створити сприятливі фінансово-економічні та організаційні умови. Це дасть змогу модернізувати виробничі процеси, сприяти розвитку прогресивних форм підприємницької діяльності, зокрема фермерського господарства, а також стане основою для їх трансформації в повноцінних операторів ринку. У підсумку, це забезпечить інтеграцію таких господарств у ширшу інфраструктуру аграрного ринку.

Особливу увагу слід приділити розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції. Це включає розробку національних вимог до органічного виробництва відповідно до міжнародних стандартів, вирішення питань акредитації органів сертифікації, а також налагодження процесу сертифікації та інспектування органічного виробництва.

Також пріоритетним напрямом має стати впровадження грантової підтримки для розвитку овочівництва та садівництва. Особливе значення у цьому контексті мають малі та середні сільськогосподарські підприємства, а також господарства населення, які потребують додаткових ресурсів для свого зростання та розширення.

2.2. Аналіз індикаторів продовольчої безпеки країни

Досягнення продовольчої безпеки України потребує розроблення та реалізації системи технічних, технологічних, економічних, організаційних, соціальних, екологічних, правових та інших заходів, що забезпечують стабільне функціонування агропромислового комплексу та аграрних ринків з метою задоволення потреби населення в різноманітних продуктах харчування.

Згідно з даними Глобального індексу продовольчої безпеки за 2022 рік, Україна посідає 71 місце серед 113 країн світу, тоді як у довоєнний період вона знаходилася на 58 позиції. Серед європейських країн Україна опинилася на останньому, 26 місці [87].

Україна за показником доступності продуктів харчування отримала 48,1 балів зі 100, посідаючи 93 місце у світі та останню, 26 позицію серед європейських країн. Основними перешкодами в цій категорії стали політичні й соціальні бар'єри, слабка інфраструктура постачання, недостатній розвиток аграрних досліджень та недосконала стратегія забезпечення доступу до їжі.

Найбільш проблемна сфера української продовольчої безпеки – сталість і адаптивність, із результатом 43,5 балів зі 100, що ставить країну на 94 місце у глобальному рейтингу. Ця метрика підкреслює значні труднощі у доступі до водних ресурсів, їхньому управлінні та недоліки в системах управління ризиками. Серед показників продовольчої безпеки найуспішніше Україна проявляє себе у факторі якості та безпечності їжі. У цій категорії країна отримала 71,3 балів зі 100, що відповідає 52 місцю у світовому рейтингу. Експерти зазначають, що українці споживають достатню кількість якісного білка, а продукти харчування загалом є безпечними для вживання. Водночас раціон середнього громадянина залишається досить одноманітним [88].

Попри безпрецедентні виклики і трагедії, які Україна пережила за останні два роки, Індекс голоду в країні у 2023 році становить 8,2. Хоча показник дещо погіршився порівняно з 2015 роком, коли становив 7,1, він все ще залишається значно кращим, ніж у 2000 році, коли рівень GHI досягав 13. Це дозволяє

віднести Україну до «зеленої зони» – категорії країн із показником GHI у межах 0–9,9, де загроза голоду мінімальна. Загалом у світі нараховується 50 таких благополучних країн [89].

Оцінюючи структуру харчування населення України через його енергетичну цінність, можна констатувати зниження енергетичної цінності раціону харчування, що на нашу думку викликано низкою чинників, зокрема: зміна природно-кліматичних умов, що характеризується підвищенням середньодобової температури; культура харчування, рівень доходів населення і відповідно частка витрат на харчування (рис. 2.6).

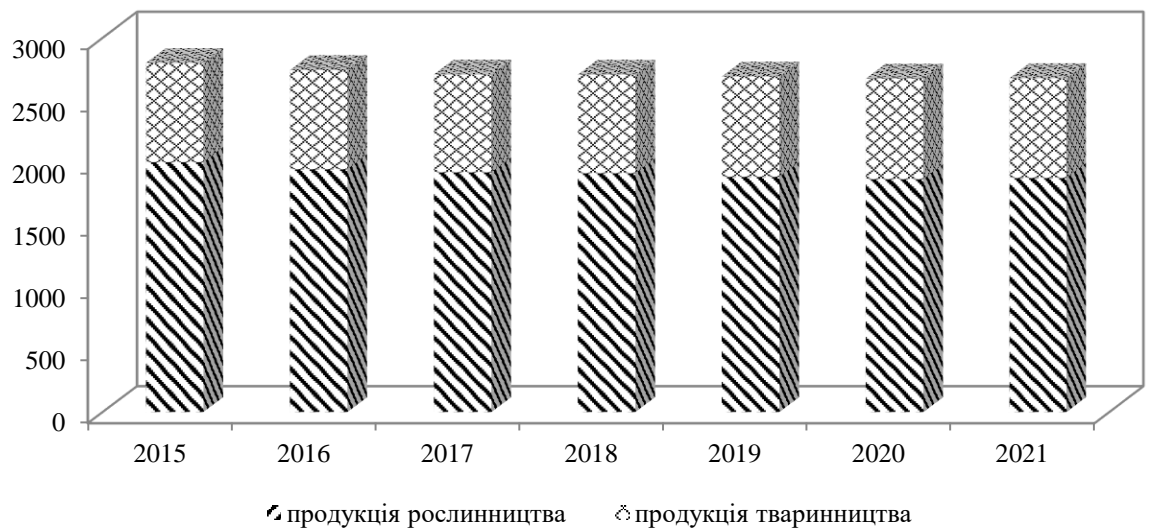

Рис. 2.6. Динаміка калорійності раціону харчування населення України, ккал

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Так, найбільшу питому вагу в структурі формування енергетичної цінності становлять продукти харчування рослинного походження, що свідчить про незбалансованість раціону харчування населення України. На нашу думку, цьому певною мірою сприяли поширення веганства, суттєва різниця в роздрібних цінах між продукцією рослинництва і тваринництва, а також інші чинники.

В Україні за останнє десятиліття середньодобова калорійність харчових продуктів небезпечно наблизилася до мінімально допустимого рівня. Якщо у 1990 році середній раціон українців забезпечував 3597 ккал на добу, то вже у

2021 році цей показник знизився до 2677 ккал. Для порівняння, у країнах Європейського Союзу середньодобова калорійність становить 3400–3500 ккал.

Розподіл калорій за видами продуктів теж змінився: лише 30% калорій надходить з продуктів тваринного походження, тоді як урядовий орієнтир складає 55%.

Очевидно, що подібний рівень харчування, у поєднанні з проблемами якості та випадками фальсифікації продуктів не сприяє формуванню здорового способу життя серед українців. У 2023 році близько 8 мільйонів осіб щомісяця відчували нестачу продовольства.

Лідером за середньодобовою калорійністю харчування виявився Ізраїль, де звичайна людина споживає 3610 ккал на добу[90].

Вважаємо, що незбалансоване харчування негативно позначається на стані здоров'я пересічного громадянина України та сприяє поширенню захворювань.

Кожна п'ята дитина в Україні має надлишкову масу тіла, про що свідчать результати першого національного дослідження з приводу проблеми дитячого ожиріння.

Цей захід проводився в рамках Європейської ініціативи ВООЗ у 2021 році серед дітей молодшого шкільного віку – від 6 до 8 років. Як показали отримані дані, 23% дітей мають надлишкову вагу. Із загальної кількості 9% страждають на ожиріння, 2,6% – на важке ожиріння.

Встановлено, що хлопчики частіше стикаються із зайвою вагою: у 25% хлопчиків виявлена надлишкова маса тіла проти 21% дівчат. Також з'ясувалося, що лише менше половини українських дітей споживають овочі та фрукти щодня. Зокрема, овочі регулярно їдять тільки 41,4% дітей, а свіжі фрукти – 55,3% [91].

Оцінюючи показники продовольчої безпеки необхідно звернути увагу на продовольчу незалежність, що показує частку імпорту основних продуктів харчування у структурі споживання, тобто відображає імпортозалежність (дод. Ж.2).

Як свідчать дані Державної служби статистики України, населення споживає в переважній більшості продукти харчування вітчизняного виробництва, за виключенням плодів, риби. Це підтверджує неможливість виробництва їх в Україні, головним чином через несприятливі природно-кліматичні умови. Висока частка споживання імпортованих рибопродуктів у довоєнний період стала наслідком не виваженої політики держави щодо функціонування рибного господарства.

Викликає занепокоєння відносно висока частка споживання імпортованих молочних та м'ясних продуктів населенням України. На нашу думку, причиною цього є також наявні проблеми з виробництвом вітчизняних аналогів імпортованої м'ясної та молочної продукції на підприємствах харчової промисловості.

Упродовж досліджуваного періоду спостерігається зростання частки імпортованої картоплі в структурі споживання населенням України. Така ситуація, вважаємо, слугує свідченням відсутності системи планування та заготівлі згаданого продукту в господарствах населення, які виступають основним його виробником. Також відсутні стимули до нарощування виробництва в сільськогосподарських підприємствах. Крім цього, нині спостерігається порушення функціонування логістичного ланцюга руху від вітчизняного виробника до кінцевого споживача.

Варто зауважити, що у 2023 році обсяг імпорту готових харчових продуктів досягнув понад 3,25 млрд дол. США, що на 23% більше порівняно з 2022 роком, але на 9,1% менше, ніж у 2021-му році. У 2022 році цей показник становив близько 2,65 млрд дол. США, тоді як у 2021 році – майже 3,58 млрд дол. США. На готові харчові продукти у загальній вартості імпорту товарів у 2023 році припадало 5,1%.

Оцінюючи показники продовольчої безпеки України необхідно розглянути ємність внутрішнього ринку, що визначається як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення (дод. Ж.3).

Як показали одержані результати, упродовж досліджуваного періоду спостерігається незначне зниження ємності ринку по продуктах харчування тваринного походження та основних видах рослинницької – хліб, картопля. При цьому відзначено підвищення ємності ринку плодово-овочевої продукції, рибопродуктів, олії та цукру. Подібне вказує на певні зміни культури споживання і відповідно попиту на основі продукти харчування. Серед інших причин – зміна доходів населення та рівень споживчих цін.

Як встановлено, поведінка споживачів найбільшою мірою визначається розміром наявних ресурсів, тоді як частка грошових витрат на продукти харчування не дає змоги адекватно оцінити стан рівня проживання членів домогосподарства у сучасних соціально-економічних умовах. Так, для сільського населення характерне збільшення частки грошових витрат на продовольство зі зростанням грошових доходів, на тлі їхньої меншої питомої ваги в загальній структурі витрат, ніж у міського.

За визначенням, 24 лютого 2022 року стало певною мірою межею, що розділило розвиток суспільства на два етапи: довоєнний і воєнний періоди розвитку країни, що відповідно відбилася і на становищі продовольчої безпеки країни.

На основі розрахункових даних варто проаналізувати показники продовольчої безпеки щодо рівня виробництва та споживання м'ясопродуктів.

Так, результати проведених досліджень показали зростання рівня самозабезпеченості м'ясопродуктами, що свідчить про наявність профіциту між виробництвом та споживанням (дод. Ж.4). Серед причин насамперед вищі темпи зниження рівня споживання порівняно з виробництвом. Також суттєвим чинником, який вплинув на подібну ситуацію та обмеженість експорту й імпорту м'яса та м'ясопродуктів, стало передусім зростання рівня підприємницьких ризиків, викликане військовою агресією РФ проти України.

При цьому зростає величина показника, що характеризує рівень фактичного споживання до норми. Проте ще суттєво далеко на нормативного значення. При цьому варто зазначити, що рівень самозабезпеченості

яловичиною, як і м'ясом птиці, перевищує 100 %, що відображає наявність профіциту балансу по вищезазначених продуктах тваринного походження. Наближається до 100 % значення і свинина.

Незважаючи на ту обставину, що свинина визнана національним продуктом харчування, рівень його споживання суттєво нижчий за науково обґрунтовану норму споживання, що викликано насамперед високим рівнем споживчих цін в умовах суттєвого зниження купівельної спроможності населення. При цьому у вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників наявні суттєві резерви для нарощування виробництва продукції свинарства і, найголовніше, знизити рівень цін на всіх етапах ланцюга товароруку від виробника до споживача.

Протягом аналізованого періоду українські виробники забезпечували понад 90% внутрішнього споживання свинини та продуктів з неї. Попри скорочення і маточного, і загального поголів'я свиней у країні, що дещо знизило внутрішню пропозицію, рівень самозабезпеченості продукцією свинарства з 2023 року залишався на рівні не нижче 92,1%. Таким чином, із кожних 10 кг свинини та м'ясопродуктів, що споживаються в Україні, менше ніж 0,8 кг припадає на імпорتنний товар.

Практично вся імпортна сировина, яка надходить на український ринок, прямує до переробних підприємств. Переробники зазвичай використовують імпортну свинину лише тоді, коли це економічно доцільно: тобто, коли різниця між внутрішніми цінами на живу вагу та цінами на свинину в ЄС дозволяє покрити витрати на імпортні операції, включно з логістикою. Для нівелювання імпорту свинини необхідно запровадити цільові дотації та компенсації на утримання поголів'я, модернізацію виробництва й закупівлю кормів, а також стимулювати розвиток сімейних та кооперативних свиноферм.

Основним конкурентом свинини на українському ринку м'яса залишається курятина, яку споживачі сприймають як дешевший і більш дієтичний продукт. Проте належна робота зі споживчими стереотипами та

поліпшення іміджу свинарської галузі серед населення можуть суттєво підвищити попит на цей вид м'яса.

Прикладом ефективного господарювання виявилось виробництво м'яса птиці, яке стало основним видом продукції тваринного походження, що споживається населенням України. При цьому варто зауважити, що в 2023 році рівень споживання перевищив науково обґрунтовані норми. На нашу думку, подібне стало можливим через низький рівень споживчих цін проти інших видів.

У 2023 році рентабельність продукції тваринництва зростає завдяки державним дотаціям на утримання ВРХ, частковій компенсації вартості кормів та здешевленим кредитам для агровиробників. Війна обмежила імпорту, що скоротило конкуренцію та стимулювало попит на вітчизняну продукцію. Додатково, державне замовлення для ЗСУ та бюджетної сфери забезпечило стабільний збут, а зменшення пропозиції на ринку сприяло зростанню цін.

Разом із тим, на зараз відбувається поступове скорочення імпорту м'яса і м'ясопродуктів, що відображається в показнику ступінь незалежності.

Незважаючи на кризовий стан, у молочному скотарстві спостерігається високий рівень самозабезпеченості населення вітчизняною молочною продукцією (табл. 2.4). При цьому відзначається відносно високе значення показника самозабезпечення молоком та молочними продуктами, що слугує свідченням надання населенням переваги молочної продукції вітчизняного виробництва.

Таблиця 2.4

Динаміка показників продовольчої безпеки по молочних продуктах

Показник	Рік				2023 р., %, до	
	2020	2021	2022	2023	2020 р.	2022 р.
Рівень самозабезпечення, %	99,1	95,2	101,6	99,7	0,6 в.п.	-1,9 в.п.
Споживання на одну особу, кг	201,9	201,5	195,6	201,4	99,8	103
Виробництво на одну особу, кг	221,9	210,6	221,9	223,8	100,9	100,9
Ступінь незалежності, %	8,2	9,4	5,7	6,0	-2,2 в.п.	0,3 в.п.
Відношення до норми, %	53,1	53,0	51,5	53,0	-0,1 в.п.	1,5 в.п.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Проте їх висока вартість спричиняє суттєве недоспоживання порівняно з науково обґрунтованою нормою споживання.

Повномасштабна військова агресія росії спричинила серйозні наслідки для України, зокрема суттєво вплинула на молочну галузь. Руйнація ферм, втрата поголів'я худоби, порушення логістичних ланцюгів, знищення запасів кормів і пошкодження майна виробників призвели до значного скорочення обсягів виробництва сирого молока в країні. У 2023 році галузь пережила серйозний стрес через загальну оптимізацію годівлі та скорочення кількості доїнь корів на добу.

Основними чинниками таких негативних змін стали демографічні наслідки війни та окупації українських територій. Вагомий вплив також мала економічна ситуація: зниження купівельної спроможності населення та висока інфляція. Проте, що цікаво, інфляція водночас підтримувала продажі молочної продукції порівняно з іншими товарами. Аналіз показує, що річне зростання гуртових цін на свіжі молочні продукти було значно меншим за рівень загальної споживчої інфляції в Україні.

Міграційні процеси й економічний спад призвели до скорочення внутрішнього споживання молока й молочних продуктів (у перерахунку на сире молоко) орієнтовно на 27% у 2022 році, або на 2,5 млн тонн. Водночас обсяги переробки сировини зменшилися на 17%. Зниження попиту виявилось більш відчутним, ніж падіння пропозиції.

Наприкінці 2024 року намітилася певна стабілізація ситуації зі споживанням молочної продукції. Це може бути свідченням повернення частини українців із вимушеної міграції. Загалом, результати року показують поступове відновлення ринку, проте він ще залишається далеким від довоєнного рівня.

Рівень самозабезпеченості молочного ринку в 2023 року становить близько 100%, яке свідчить, що в умовах нинішніх викликів необхідно підтримувати галузь шляхом обмеження імпорту та сприяння можливостям експорту для її учасників.

Рівень самозабезпечення плодів наближається до 100 %, що виділяється позитивним ефектом від запровадження заходів державної підтримки садівництва в довоєнний період та надання грантів на закладку садів упродовж 2022-2023 рр. (табл. 2.5). Нині населення України в переважній більшості споживає вітчизняну продукцію садівництва.

Таблиця 2.5

Динаміка показників продовольчої безпеки стосовно плодоовочевої продукції, %

Показник	Рік				2023 р., в. п. (+,-), до	
	2020	2021	2022	2023	2020 р.	2022 р.
Плоди						
Рівень самозабезпечення	75,9	79,3	91,6	88,7	12,8	-2,9
Ступінь незалежності	48,8	48,5	40,5	41,1	-7,7	0,6
Відношення до норми	67,3	70,2	62,0	70,1	2,8	8,1
Овочі						
Рівень самозабезпечення	104,6	106,1	97,7	102,7	-1,9	5
Ступінь незалежності	4,3	5,0	10,5	8,7	4,4	-1,8
Відношення до норми	103,8	105,0	95,8	105,0	1,2	9,2

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

У 2023 році підвищенню рентабельності продукції садівництва сприяла реалізація державної програми підтримки галузі, що включала часткову компенсацію вартості саджанців, зрошувального обладнання, техніки для збирання та зберігання врожаю. Організаційно-економічні засади підтримки передбачали також здешевлення кредитів і грантову підтримку створення плодосховищ і кооперативних господарств. У результаті зросли обсяги виробництва і якість продукції, що дало змогу збільшити експорт, скоротити імпортозалежність та підвищити доходи виробників. Такий підхід довів ефективність поєднання фінансової підтримки з розвитком виробничої інфраструктури.

Тут спостерігається високий рівень незалежності, незважаючи на перешкоди, спричинені наявністю певних непорозумінь щодо імпорту цитрусових.

Незважаючи на ту обставину, що особисті селянські господарства виступають основними виробниками овочів спостерігається високий рівень

забезпеченості та відношення фактичного споживання до норми. При цьому надходження здійснюється головним чином через мережу оптового ринку сільськогосподарської продукції та роздрібних продовольчих ринків. Варто вказати і на ефективне функціонування неформальних зв'язків щодо розподілу овочевої продукції між сільськими та міськими домогосподарствами. Особливо яскраво це проявилось в перші місяці війни, коли тимчасово переселені особи забезпечувалися основними продуктами харчування саме на безоплатній основі.

До війни Україна не стикалася з дефіцитом овочів власного виробництва, а ціни на них зазвичай суттєво знижувалися в теплу пору року. Проте у 2022 році, після початку повномасштабного російського вторгнення та тимчасової окупації частини територій, ситуація значно погіршилася. Після підриву Каховської ГЕС окупантами, що залишило сільськогосподарські землі півдня України без зрошення, прогнозується ще більший дефіцит українських овочів. Торік через бойові дії, окупацію значної частини аграрних територій та евакуацію великої кількості власників домашніх господарств, на які припадає близько 90% виробництва овочів, рівень самозабезпеченості цією продукцією помітно знизився. Нині ситуація може ускладнитися ще більше: у короткостроковій перспективі нестача води призведе до зростання собівартості вирощування овочів, а в середньостроковій – стане суттєвим викликом для аграрної галузі в південних регіонах. Відсутність води в меліоративних каналах означатиме, що Херсонська й Запорізька області не зможуть вирощувати овочі в належних обсягах, спричиняючи значне скорочення виробництва вже до другої половини року.

Через війну третина українців може стикнутися з проблемами забезпечення достатньою кількістю продовольства. У зв'язку з цим в Україні запроваджено ініціативу «Сади Перемоги», яка спрямована на підтримку територіальних громад і домашніх господарств у питаннях вирощування, зберігання й переробки овочів та фруктів.

Водночас в Україні відзначаються високі показники післязбиральних втрат плодоовочевої продукції, що можуть становити від 40% до 60%. Основна причина – брак спеціалізованих сховищ. Ця проблема залишається одним із найбільших викликів для українського сектору свіжих овочів і фруктів. Її вирішення може стати важливим чинником у відновленні економіки та розвитку сільської місцевості.

Проте розвиток аграрного сектору стримують низка інших факторів: недостатній рівень механізації порівняно з ЄС, нестача сховищ, відсутність сертифікації для експорту до Європи у дрібних і середніх господарств, а також обмежений доступ до ринків збуту. Негативний вплив посилює повномасштабна агресія росії, яка знищила третину запасів прісної води в Україні та перетворила значну частину територій на небезпечні через замінування, особливо в регіонах, традиційно орієнтованих на вирощування овочевих культур.

На нашу думку, імпортозаміщення фруктів із високим потенціалом вирощування в Україні на сьогодні виступає важливим стимулом для активізації їх промислового виробництва. Це сприятиме підвищенню рівня забезпеченості населення місцевою продукцією та дозволить наповнити державний бюджет.

Варто зауважити, що нестабільна економічна ситуація в країні, зокрема дефіцит бюджету, скорочення державного фінансування аграрного сектору, зростання цін на енергоносії та продукти харчування, а також низький рівень фінансової спроможності населення, ускладнюють розвиток промислового садівництва. Крім того, обмеженість фінансових ресурсів навіть для підтримання багаторічних насаджень на мінімально необхідному рівні виділяється ще одним вагомим фактором уповільнення цього процесу.

Соціальна рівність – це основа розвинутого суспільства. Проте, як показують результати проведених досліджень, простежується суттєва диференціація у витратах на харчування між домогосподарствами з високим і низьким рівнями доходів, в переважній більшості пенсіонерів (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Динаміка індикатор диференціації вартості харчування
домогосподарств**

Показник	Рік					2021 р., %, до	
	2017	2018	2019	2020	2021	2017 р.	2020 р.
Усі домогосподарства							
20% домогосподарств із найменшими доходами, грн	2743	3091	3325	3267	3784	138,0	115,8
20% домогосподарств із найбільшими доходами, грн	4207	4929	5557	5474	6118	145,4	111,8
Співвідношення, %	1,53	1,59	1,67	1,68	1,62	0,09 в. п.	-0,6
У тому числі у сільській місцевості							
20% домогосподарств із найменшими доходами, грн	2793	3190	3549	3655	4043	144,8	110,6
20% домогосподарств із найбільшими доходами, грн	4301	5016	5442	5618	6102	141,9	108,6
Співвідношення, %	1,54	1,57	1,53	1,54	1,51	-0,3 в. п.	-0,3 в. п.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Як встановлено, упродовж досліджуваного періоду спостерігається негативна тенденція зростання аналізованого співвідношення. Подібне свідчить про посилення процесу розшарування суспільства на заможних та бідних, для яких існує проблема недоїдання.

Разом із тим, у сільській місцевості відзначається зниження аналізованого співвідношення. На нашу думку, це відбувається і стало можливим за надходження переважної більшості продуктів харчування передусім з особистих селянських господарств. Тобто переважна більшість сільських домогосподарств ведуть напівнатуральний спосіб забезпечення продуктами харчування.

Суттєва різниця в доходах серед українців підкреслює важливість питання економічної доступності до повноцінного харчування. Це явище визначається співвідношенням між цінами на продукти харчування та купівельною спроможністю домогосподарств, а також оцінюється часткою витрат на продукти у загальній структурі сукупних витрат. Тобто цей показник відображає рівень економічної доступності до продуктів харчування і, найголовніше, модель економічного розвитку країни.

У країнах із сировинною та аграрно-сировинною моделлю економіки переважає значна частка витрат на продукти харчування, що викликано передусім низькими заробітними платами, високим рівнем безробіття, особливо в сільській місцевості та, відповідно, низьким рівнем пенсійного забезпечення людей похилого віку. При цьому спостерігається високий рівень споживних цін на основні продукти харчування, тоді як темпи зростання доходів нижчі від рівня продуктової інфляції. Такі риси аграрно-сировинної моделі економіки характерні і для України (дод. Ж.5).

Так, упродовж досліджуваного періоду спостерігається зростання витрат на харчування в домогосподарствах у цілому та сільських зокрема. На нашу думку, це сталося внаслідок негативного впливу продуктової інфляції, що має місце в економіці нашої держави та яка загострилася в період запровадження воєнного стану в країні.

За даними Державної служби статистики України упродовж досліджуваного періоду суттєвих коливань частки витрат на харчування не відбувалося. Майже 50 % усіх сукупних ресурсів домогосподарства спрямовують на придбання продуктів харчування. При цьому в населення зовсім не залишається коштів на дозвілля, навчання, бо також значні суми витрачаються на оплату комунальних послуг.

Як зазначають експерти, середньорічні витрати українців на харчі та безалкогольні напої стабільно зростають. Якщо у 2019 році на одну особу припадало 874 дол. США, то у 2020-му сума збільшилася до 964 дол. США, а у 2021 році досягла 1242 дол. США. Паралельно збільшувалася і частка таких витрат у загальному бюджеті домогосподарств: від 39,7% у 2019 році до 41,6% у 2021-му. Цю тенденцію підтверджує і статистика USDA для 104 країн. Середня світова частка витрат на харчування виросла від 24,6% у 2019 році до піку в 25,8% у 2020-му, залишаючись на рівні 25,5% у 2021 році, що свідчить про зростання майже на 1% за два роки пандемії [91].

Однак особливо примітним стало підвищення абсолютних сум витрат: середній мешканець планети витрачав на продукти харчування 1387 дол. США

у 2019 році, 1428 дол. США у 2020 році та вже 1686 дол. США у 2021 році. Незважаючи на значну варіативність між країнами, незалежно від рівня добробуту чи впливу COVID-19, зростання витрат на продовольство зафіксовано як у розвинених країнах, так і в тих, де доходи населення залишаються низькими [92].

Наприклад, у США, які посіли перше місце в рейтингу 2021 року, витрати на харчі зросли від 6,2% із доходів у 2019 році до 6,7% у 2021-му, а в абсолютному вираженні – від 2357 до 3070 дол. США на особу. У Німеччині, яка знаходиться на дев'ятому місці, частка витрат збільшилася від 10,8% до 12%, тоді як середні витрати на людину виросли від 2268 до 2897 дол. США. Подібне зростання зафіксовано також у країнах із різними економічними статусами: Угорщина (35 місце): частка витрат збільшилася від 17,3% (1171 дол. США/особу) до 18% (1597 дол. США/особу); Індія (77 місце): від 27,2% (338 дол. США/особу) до 32,1% (446 дол. США/особу); Ангола (99 місце): від 48,6% (451 дол. США/особу) до 49,7% (658 дол. США/особу). За даними USDA за підсумками 2021 року Україна посіла 92 місце в рейтингу, опинившись між Ефіопією (41,3% і 245 дол. США/особу) та Камбоджею (42,7% і 546 дол. США/особу). Це підтверджує, що частка витрат на продукти харчування в нашій країні залишається однією з найвищих [93].

Водночас ситуація значно ускладнилася у 2022 році після повномасштабного вторгнення росії. Війна спричинила серйозні виклики для внутрішнього продовольчого ринку України та вплинула на глобальне підвищення цін. Згідно з даними Індексу продовольчих цін ФАО, значення індексу за 2022 рік досягло історичного максимуму – 143,7 пункти, що на 14% перевищує показник попереднього року. В Україні ж індекс споживчих цін на продукти харчування та безалкогольні напої сягнув рекордних 126,6%, демонструючи майже дворазове подорожчання.

Попри те, що даних щодо витрат на продовольство за 2022 рік ще немає, можна припустити, спираючись на поточні тенденції, що ціни продовжуватимуть зростати, тоді як купівельна спроможність населення

залишатиметься обмеженою. Таким чином, частка витрат на продукти харчування в нашій країні, ймовірно, знаходитиметься на високому рівні.

М'ясо і м'ясопродукти залишаються найбільшою статтею витрат українців на харчування, досягаючи 24,6%, або 1032 грн на місяць. Значну частину бюджету становлять витрати на хліб і хлібопродукти – 17,1%, або 716 грн. На молочні продукти, зокрема молоко, сир і яйця, спрямовується 14,0%, або 584 грн щомісяця.

Соняшникова олія та інші жири відбирають 8,5% від витрат (357 грн), зокрема на сало припадає 2,0%, або 84 грн. Фрукти обходяться у 6,4% – 268 грн щомісяця. Витрати на овочі, включно з картоплею, становлять 6,2% або 261 грн. На цукор, кондитерські вироби, джеми, мед, сиропи та шоколад спрямовується ще 6,2%, або орієнтовно 258 грн.

На харчування поза домом українці витрачають 2,6%, або відповідно 109 грн на місяць.

До лютого 2022 року більшість українців харчувалася незбалансовано, що значною мірою було зумовлено обмеженим економічним доступом до високоякісних продуктів, таких як м'ясо, молочні вироби, риба та яйця. Ця ситуація посилювалася через загальне погіршення економічного стану країни після початку конфлікту на сході у 2014 році. Витрати домогосподарств на продукти харчування були доволі високими і в середньому становили 54,6% від загальних витрат домогосподарств. Це свідчить, що навіть до лютого 2022 року значна частина населення стикалася з труднощами у забезпеченні різноманітності раціону.

У 2022 році більшість опитаних домогосподарств мали споживчі витрати нижчі за мінімальний поріг (мінімальний споживчий кошик), що вказує на неспроможність задовольнити базові потреби. Майже кожне п'яте опитане домогосподарство повідомило про витрати, які навіть не досягали рівня мінімального споживчого кошика для виживання, що підтверджує серйозну економічну депривацію. Найуразливішими групами стали внутрішньо переміщені особи, домогосподарства, очолювані жінками, неповні сім'ї та

домогосподарства з особами з інвалідністю, в яких витрати частіше були нижчі за мінімальні стандарти забезпечення.

Із 1 жовтня 2022 року мінімальна заробітна плата в Україні становить 6700 грн. При цьому вартість мінімально повноцінного харчування для працездатного українця протягом місяця залежить від торговельної мережі, де здійснюються покупки. Зокрема, ця сума складає 50% від мінімальної зарплати в магазині Auchan та 57% у Metro.

У 2017–2021 роках роздрібний товарооборот продовольчих товарів в Україні відігравав ключову роль у забезпеченні доступу населення до продуктів харчування, що є важливою складовою продовольчої безпеки. Аналіз його динаміки дозволяє оцінити рівень споживчої активності, стабільність постачання та здатність торговельної інфраструктури реагувати на економічні та соціальні виклики (дод. К.1).

У період 2017–2021 років роздрібний товарооборот підприємств торгівлі продовольчими товарами в Україні демонстрував стабільне зростання, збільшившись орієнтовно на 31%. Основними чинниками цього зростання були інфляційні процеси, підвищення мінімальної заробітної плати та зростання попиту на продукти харчування. Помітний вплив мав і COVID-19, що сприяв переорієнтації споживання з громадського харчування на роздрібну торгівлю. У структурі продажів переважали базові продукти - м'ясо, хліб, молочна продукція, овочі та цукор. Зростала роль торговельних мереж і електронної комерції, що свідчить про зміну споживчих звичок. Водночас зберігались регіональні диспропорції у доступності продовольства, що має важливе значення в контексті забезпечення продовольчої безпеки.

Аналітики ЄББ, скориставшись даними Євростату про розмір мінімальних заробітних плат у країнах Європи, оцінили, яку частку мінімального доходу громадян цих країн становить місячний раціон українців. У результаті виявили, що в Угорщині та Болгарії на харчування доведеться витратити близько третини мінімального доходу, у Румунії – п'яту частину, у

Польщі, Португалії та Іспанії – 10-15%, а у Франції, Німеччині та Нідерландах – менше 10% [94].

Незважаючи на значні витрати на придбання продуктів харчування рівень їх споживання не досягає наукового обґрунтованих норм споживання. На нашу думку, серед іншого тут насамперед слід виділити низьку купівельну спроможність населення України.

Про низьку купівельну спроможність населення свідчать результати самооцінки домогосподарств, проведені експертами UNICEF. Згідно з даними за 2023 рік, на тлі військових дій, частка витрат на продукти харчування у загальних споживчих витратах перевищила 52%.

За період з 2021-го по 2023 рік частка населення України, що не могла забезпечити достатнього рівня харчування, зросла у 3,6 раза – від 3,4% до 12,2%. Також понад 33% опитаних регулярно відмовлялися собі навіть у найнеобхіднішому, за винятком їжі. При цьому частка людей, в яких була змога не лише покривати базові потреби, а й створювати заощадження, залишалася стабільно низькою і становила лише 13%.

На тлі воєнних дій не менш важливим питанням стає фізична доступність харчових продуктів для населення.

Як показує аналіз рівня споживання основних продуктів харчування, упродовж досліджуваного періоду не відбувалося суттєвих коливань (дод. К.2).

Варто зауважити, що значення показників споживання яєць, хлібних виробів та картоплі перевищують науково обґрунтовані норми споживання. Це слугує свідченням, що вони перетворилися на основні продукти харчування в раціоні населення України. І зумовлена така ситуація насамперед високим рівнем самозабезпечення за рахунок особистих селянських господарств (картопля, овочі, яйця) та низьким рівнем цін на хлібобулочні продукти.

Фактичний рівень споживання основних харчових продуктів серед українців залишається нижчим за раціональні норми, затверджені Міністерством охорони здоров'я України. Найбільший розрив спостерігається у вживанні молока та молочних продуктів – середній показник становить 201,5

кг на людину за рік проти рекомендованих 380 кг (53,0% від норми). Для інших продуктів цей показник коливається в межах від 65,6 % до 93,8 % [95].

Отже, вирішальним чинником, що впливає на основні показники продовольчої безпеки, є рівень споживчих цін на базові продукти харчування.

За даними Державної служби статистики України, упродовж досліджуваного періоду спостерігається строкатість значень індексу споживчих цін у цілому і на продукти харчування та безалкогольні напої зокрема (дод.К.3).

Зважаючи на наявну інформацію, на основі інтегрально показника оцінки стану продовольчої безпеки складено рейтинг областей щодо рівня цінової спроможності. За аналізом результатів досліджень перше місце посіла Київська область.

За даними Державної служби статистики України, у 2024 році ціни на продукти харчування та безалкогольні напої зросли на 14,1%. Це означає, що річна інфляція на цю категорію товарів перевищила загальний рівень інфляції майже на 2%. Найсуттєвіше зростання відзначено в сегменті овочів і вершкового масла, де подорожчання становило 48,3% і 33,9% відповідно. Алкогольні напої та тютюнові вироби також подорожчали, проте менш відчутно – на 13,2%.

На динаміку цін вплинув ряд чинників, серед яких важливу роль відіграло зростання собівартості продукції, що залежить від витрат на робочу силу та погодних умов. Примітно, що спека і несприятливий урожай стали ключовими факторами здорожчання багатьох продуктів.

Очікується, що ціни в Україні досягли такого рівня, який обмежує подальше значне зростання через низьку купівельну спроможність населення. Це змушує виробників і продавців стримувати темпи збільшення вартості товарів. Однак значного зниження цін у найближчій перспективі також не передбачається. Натомість трейдери можуть активніше пропонувати акції та знижки для стимулювання продажів.

Цінова політика на харчові продукти у магазинах і на ринках може суттєво варіювати – в межах 10-20%. Крім того, їх остаточна вартість залежить від місця продажу і таких чинників, як демографічна ситуація, логістичні витрати та фінансова спроможність жителів конкретного регіону чи міста.

При цьому як виявляється Антимонопольний комітет України навряд чи здатний вплинути на суттєве зниження цін на курячі яйця, оскільки ринок в Україні нині досить конкурентний, а розкид у вартості залишається помітним. На думку експертів, ціни на яйця традиційно знижуються на початку року, однак до Великодня знову можуть підвищитися [96].

Крім несприятливих врожаїв, на підвищення цін також вплинули інші фактори: проблеми зі зберіганням сільськогосподарської продукції, зростання цін на енергію, збільшення витрат на транспортні послуги, оплата комунальних рахунків і за роботу працівників.

Ще одним ключовим чинником стали інфляційні очікування, які зросли через вищезазначені причини. Це спричинило підвищення цін на продукцію врожаю наступного року, оскільки виробники намагалися врахувати можливі ризики. Зростання номінальних заробітних плат також мало на меті збільшити купівельну спроможність громадян, щоб вони могли витратити більше коштів на товари. Проте цей ефект виявився обмеженим, оскільки доходи населення розподілені нерівномірно. Ціни на енергоносії, зокрема паливо та електроенергію, значно вплинули на вартість товарів і послуг. Додаткове підвищення акцизів і податків також сприяло зростанню цін. Водночас у 2024 році відзначено здешевлення деяких продуктів: свинина (-4,6%), пшоно (-4,4%) та сало (-4,2%).

Стосовно м'ясної продукції, то за даними професійних асоціацій, попри зростання вартості кормів, виробникам свинини та сала довелося трохи знижувати ціни через скорочення внутрішнього попиту. Крім того, можливості для експорту цієї продукції залишаються обмеженими, що відрізняє її від курятини.

У свою чергу, фундаментальними проінфляційними чинниками для більшості споживчих товарів і послуг залишалися підвищення витрат на енергоресурси, оплату праці та наслідки ослаблення курсу гривні. Сукупність цих факторів у 2024 році призвела до прискорення загального рівня інфляції: від 5,1% наприкінці 2023 року до 12% наприкінці 2024-го. Для окремих категорій товарів, зокрема борщового набору, зафіксовано навіть галопуюче зростання цін [98].

Після проведення комплексної оцінки основних показників продовольчої безпеки на національному рівні, доцільним є здійснення поглибленого регіонального аналізу. Це дозволяє виявити територіальні диспропорції у рівні забезпеченості населення продуктами харчування, доступності продовольства, його якості та стабільності постачання. З метою комплексного порівняння стану продовольчої безпеки в різних областях України, здійснюється ранжування регіонів за інтегральним показником оцінки продовольчої безпеки.

Такий підхід дає змогу не лише визначити лідерів і аутсайдерів у сфері продовольчої безпеки, але й виявити ключові проблемні зони, які потребують першочергового втручання державної політики, інвестиційної підтримки або адаптаційних заходів в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

На основі інтегрального індексу продовольчої безпеки за даними 2021 року здійснено ранжування областей (дод.К.4). За результатами дослідження, першу п'ятірку областей очолили Київська, Вінницька, Дніпропетровська, Львівська та Волинська.

Згадані регіони характеризуються розвинутим, багатогалузевим сільським господарством, розвинутою аграрною логістикою, що забезпечує мінімізацію трансакційних витрат, а також значною кількістю населення з високим рівнем доходу, що забезпечує платоспроможний попит на основні види продуктів харчування (за винятком Волинської області).

У кінці рейтингу знаходяться Харківська, Херсонська, Миколаївська, Запорізька та Луганська області, які виділяються вузькоспеціалізованим сільським господарством, головним чином зернові, низьким рівнем доходів

населення тощо. При цьому варто відзначити, що Луганська область знаходиться в зоні військових дії з відповідними наслідками щодо виробництва й переробки сільськогосподарської продукції та забезпеченням продуктами харчування населення регіону, а також наявності платоспроможного попиту.

Попри те, що національний рівень забезпечення продовольством залишається стабільним, економічні труднощі стали головною причиною продовольчої незахищеності в Україні від початку війни. Багато домогосподарств не мають можливості задовольнити власні базові потреби. Основними способами адаптації до цих викликів виявилось скорочення витрат через придбання дешевших продуктів, використання заощаджень і зменшення витрат на такі критичні сфери, як охорона здоров'я.

Хоча економічні фактори найзначніше впливають на рівень продовольчої безпеки загалом, домогосподарства поблизу лінії фронту стикаються з додатковими проблемами. Ці труднощі зумовлені бойовими діями, які спричиняють небезпечні умови, руйнування інфраструктури, обмеження доступу до основних послуг, порушення у роботі ринків та, як наслідок, фізичну недосяжність продовольства.

Вважаємо, що з метою поліпшення рівня продовольчої безпеки необхідні наступні кроки: розробити і впровадити програми продовольчого субсидування населення, до яких входитимуть адресні дотації для малозабезпечених верств, створення мережі соціальних їдальнь для забезпечення раціонального харчування найбільш вразливих категорій громадян, а також організація харчування дітей раннього, дошкільного та шкільного віку через державні контракти на поставку продуктів харчування. У цьому контексті доцільно інтегрувати методику Євгена Клопотенка, яка вже довела свою ефективність у реформуванні системи шкільного харчування в Україні. Її впровадження передбачає: використання здорових, збалансованих і поживних рецептів; відмову від шкідливих продуктів, надлишку солі, цукру та оброблених напівфабрикатів; впровадження різноманітного меню, що містить овочі, крупи, бобові, рибу, м'ясо, молочні продукти; освітню компоненту, яка формує

культуру харчування в дітей; можливість масштабування рецептур та технологічних карт для використання в дошкільних і соціальних установах; сприяти розвитку інфраструктури для зберігання й транспортування сільськогосподарської продукції, включаючи заготівельні пункти, зерносклади, елеватори та логістичні центри. Це передбачає інвентаризацію наявних і недобудованих об'єктів, оцінку необхідного фінансування для їх завершення, а також будівництво нових об'єктів. У тому числі, використовувати механізм «єдиного вікна» для пришвидшення дозвільних процедур, особливо при землевідведенні та розробці техніко-економічного обґрунтування будівельних проєктів; підтримувати розвиток місцевих сільськогосподарських ринків і ярмарків, оснащуючи їх сучасними лабораторіями для перевірки якості продукції та контролю за умовами функціонування відповідно до стандартів ЄС. Забезпечити необхідну інфраструктуру для зберігання, обробки і пакування сільськогосподарської продукції, а також ефективні механізми контролю її якості; створення економічних умов для заохочення інноваційної діяльності в сільськогосподарській галузі, що передбачає розвиток освіти і науки, організацію перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, стимулювання фундаментальних досліджень у пріоритетних напрямках, сприяння маркетингу інновацій, а також формування територіальних агротехнічних парків. Ці парки стають інструментами для інтеграції наукового, освітнього, інформаційного, фінансового та виробничого потенціалу регіонів, що утворюють єдиний інноваційний комплекс.

2.3. Оцінка впливу державної політики на стан продовольчої безпеки країни

У сучасних умовах основною метою аграрної політики стає продовольча безпека країни, де вихідними критеріями в ухваленні рішень виступають показники забезпечення і самозабезпечення продовольством. Це відповідає

довгостроковим інтересам соціально-економічного розвитку сільського господарства України, оскільки інвестиції у власну економіку дають змогу виробляти достатню кількість продовольства, що зумовлює тривалий мультиплікативний ефект, пов'язаний з використанням виробничого потенціалу, забезпеченням зайнятості сільського населення.

Система забезпечення національної продовольчої безпеки передбачає проведення єдиної державної політики у цій сфері; розроблення та реалізацію державних продуктових програм, їхнє фінансове та ресурсне забезпечення; управління державним продовольчим резервом, його використання, збереження та поповнення; організацію системного моніторингу продовольчого постачання населення, прогноз оцінок розвитку ситуації у країні; координацію діяльності органів виконавчої влади, що забезпечують продовольчу безпеку; забезпечення продовольства; забезпечення продовольчої безпеки.

Усе це зумовлює економічну та соціальну значущість аграрного сектору України. Насамперед ідеться про забезпечення продовольчої незалежності країни як важливого чинника активної зовнішньої політики держави. Орієнтація сільського господарства США на міжнародний ринок зведена в ранг державної економічної політики, особливо після розробки доктрини «продовольчої війни». Інтерв'ю з міністром сільського господарства США в американському журналі «US News and World report» вийшло під заголовком: «Продовольство – могутня зброя США», де Е. Батц заявив: «У сучасному світі є тільки два справжніх види влади: влада нафти і продовольства. Причому влада продовольства ще більш могутня, ніж влада нафти. Саме тому найважливішим засобом нашого спілкування з двома третинами населення планети стане продовольство» [97]. Така ж думка висловлюється і в західноєвропейській пресі. Так, французький тижневик «Пуен» назвав свою статтю «Абсолютна зброя – пшениця», де ставить зерно в один ряд з атомною зброєю і нафтою [98].

У сучасних умовах без державного втручання «вільний ринок» перетворюється на арену реалізації спекулятивних та інших приватновласницьких інтересів «на основі ідеології ринкового екстремізму». В усіх розвинених країнах існують закони про продовольчу безпеку, в яких чітко розписано, що таке продовольча криза і як має поводитися влада для її недопущення [99].

В аграрній політиці держави, незалежно від її політичного устрою, стратегічною метою об'єктивно формуються організаційно-економічні засади розв'язання проблеми стабільного забезпечення населення високоякісним продовольством відповідно до особливостей його розвитку. Так, Л. Ерхард, творець «німецького економічного дива», зазначав: «Забезпечення населення, яке трудиться, споживчими товарами і достатнім харчуванням означає в нашій ситуації лише особливий різновид виробничих капіталовкладень» [100].

В умовах воєнного стану питання забезпечення продовольчої безпеки набуває важливого стратегічного значення для держави. Згідно з положеннями Конституції України та нормами міжнародного права, держава несе зобов'язання гарантувати громадянам доступ до достатньої кількості якісних продуктів харчування.

Законодавча база України охоплює широкий спектр нормативно-правових актів, які регулюють сферу продовольчої безпеки. Ключовими документами в цьому напрямі стали: Конституція України: стаття 48 закріплює право кожної людини на достатній життєвий рівень, що включає належне харчування; Закон України «Про продовольчу безпеку»: визначає основні принципи державної політики у сфері продовольчої забезпеченості; Закон України «Про основні засади забезпечення продовольчої безпеки України»: регулює механізми стабільного постачання продовольства, підтримку вітчизняних виробників і контроль якості харчових продуктів.

Під час війни ці закони доповнюються спеціальними нормативними актами, які враховують особливі умови воєнного стану. Це, зокрема, постанови Кабінету Міністрів України, укази Президента і рішення місцевих органів

влади, спрямовані на оперативну підтримку продовольчої безпеки в областях країни.

На основі створеного інституціонального порядку розроблено організаційно-економічні засади досягнення продовольчої безпеки країни, які відображено Стратегії продовольчої безпеки України до 2027 року разом з операційним планом її реалізації. Ця стратегія зосереджена на трьох ключових цілях:

1. «Наповнення ринку сільськогосподарською продукцією та продовольством»: підтримка місцевих виробників, зокрема органічної продукції, поступове заміщення імпорту та відновлення підприємств харчової промисловості.

2. «Забезпечення доступності їжі для всіх категорій населення»: зменшення частки витрат на харчування в структурі доходів українців.

3. «Посилення загальної продовольчої безпеки»: створення державних резервів продовольства, моніторинг ситуації в агросекторі, пріоритетне розмінування сільськогосподарських земель та адаптація до змін клімату.

Виконання положень вищезазначеного нормативного акта поділяється на два етапи:

Перший етап (2024-2026 роки): реалізація заходів підтримки агропромислового комплексу, включаючи виробництво органічної продукції.

Другий етап (2027 рік): відновлення підприємств харчової промисловості як на рівні громад і регіонів, так і в масштабах держави.

Реалізація цих заходів має на меті створення надійної системи продовольчої безпеки, досягнення продовольчої незалежності і забезпечення сталого розвитку аграрного сектору. Також в рамках стратегії планується поліпшення логістики, гармонізація аграрного законодавства із стандартами ЄС та впровадження заходів для протидії змінам клімату [101].

Для фінансового забезпечення реалізації стратегії передбачає виділення 4,9 млрд грн щорічно до 2027 року. Усі витрати розподілено за такими статтями: 3 млрд грн – на розмінування сільськогосподарських земель, 700 млн

грн – на боротьбу з хворобами тварин, 1 млрд грн – на компенсацію вартості сільгосптехніки і 200 млн грн – на підтримку сільськогосподарським товаровиробникам. Проте аналіз нинішнього стану економіки країни ставить під сумнів виконання фінансової складової Стратегії продовольчої безпеки країни.

Розроблена стратегія та організаційно – економічні засади її реалізації спрямовані на те, щоб вітчизняний аграрний сектор став одним із найпривабливіших напрямів для інвестування вже найближчим часом, з потенційною оцінкою 57 млрд дол. США. Серед ключових напрямів виділено іригацію, будівництво елеваторів, розвиток біогазових технологій, виробництво готової продукції, підтримку насінництва, виробництво сільськогосподарської техніки та продуктів глибокої переробки. Військова агресія РФ проти нашої держави зумовила до трансформацій системи управління галузями народного господарства, зокрема сільським господарством.

Так, 25 лютого 2022 року Кабінет Міністрів України затвердив план заходів із забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Цей комплекс заходів включає три основні напрями: моніторинг стану продовольчої безпеки та сільськогосподарської інфраструктури, надання державної підтримки національним виробникам продуктів харчування і адресна допомога соціально незахищеним громадянам. Особливу увагу приділятимуть моніторингу та регулюванню цін на продукти харчування.

Зважаючи на існуючі виклики, 24 березня 2022 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану». Метою цього закону стало оперативне залучення сільськогосподарських земель у виробництво продукції в умовах війни. Основним принципом закладено пріоритет державних інтересів над приватними, що цілком виправдано на тлі російської агресії. У зв'язку з цим дію окремих правових механізмів, що захищали приватні інтереси, тимчасово

призупинено. Натомість закон вводить норми, які віддають перевагу забезпеченню продовольчої стабільності шляхом невідкладного використання земель під виробництво. У певних випадках інтереси власників та користувачів земель можуть не враховуватись. Удосконалення інституціонального порядку в екстремальних умовах забезпечення продовольчої безпеки передбачає посилення координації між центральними органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, аграрними суб'єктами та системою державного резерву. Важливим є створення оперативних антикризових штабів, цифрових платформ для моніторингу продовольчих ресурсів і забезпечення логістичної взаємодії між регіонами. Необхідне також нормативне оновлення механізмів держзамовлення, експортного контролю та розподілу критично важливих ресурсів. Таке інституційне зміцнення дозволяє ефективно реагувати на загрози, мінімізувати ризики продовольчого дефіциту й зберігати функціональність агросектору в умовах війни.

В умовах війни уряд України також змінив правила експорту низки стратегічно важливих сільськогосподарських товарів. З метою уникнення гуманітарної кризи, стабілізації внутрішнього ринку та забезпечення населення базовими продуктами харчування впроваджено заборону на експорт таких товарів, як овес, просо, гречка, цукор, сіль, жито, велика рогата худоба (жива), м'ясо та субпродукти з ВРХ, а також розсільні вироби.

Стосовно інших важливих продуктів харчування, в умовах воєнного стану запроваджено обов'язкове декларування їх експорту з отриманням безоплатної ліцензії протягом доби, що дозволяє державі оперативно реагувати на можливі ризики дефіциту. До цієї групи товарів віднесено стратегічно важливі позиції, зокрема пшеницю, кукурудзу, м'ясо курчат, яйця курячі та соняшникову олію, які є базовими компонентами продовольчої безпеки країни. Такий підхід дозволяє забезпечити контроль за обсягами вивезення критично важливої продукції, зберігаючи баланс між потребами внутрішнього ринку та зовнішніми зобов'язаннями. У той же час, експорт товарів, не включених до переліку регульованих, здійснюється за стандартною процедурою, що сприяє

підтримці експортної активності підприємств і надходженню валютної виручки. Це гнучке поєднання адміністративного регулювання та ринкових механізмів дозволяє державі ефективно контролювати зовнішню торгівлю сільськогосподарською продукцією в кризовий період.

У сучасних умовах відповідальність за продовольчу безпеку більше не вважається виключно питанням центральної влади. Децентралізація значно посилила роль місцевого самоврядування, яке тепер відповідає за реалізацію заходів боротьби з продовольчими викликами на рівні громад. Так, розпорядження Кабінету Міністрів України № 327-р від 29 квітня 2022 року «Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» дозволяє органам місцевого самоврядування у 2022–2023 роках розробляти та впроваджувати програми самозабезпечення продуктами харчування [102]. Саме до цих органів звертаються люди зі своїми потребами щодо продовольчої безпеки. Тому питання самозабезпечення мають стати невід’ємною складовою порядку денного громад для зменшення негативного впливу війни на мешканців.

Програма самозабезпечення громади харчовими продуктами належить до місцевих цільових програм і повинна розроблятися згідно із Законом України «Про державні цільові програми» № 1621-IV від 18.03.2004 року та Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» № 106 від 31.01.2007 року. Також слід враховувати місцевий порядок розробки та ухвалення таких програм (за його наявності). Ці нормативно-правові акти встановлюють вимоги до структури та особливостей усіх місцевих цільових програм, тоді як методичні рекомендації визначають нюанси лише окремих змістових розділів Програми.

Під час затвердження заходів у межах Програми важливо оцінити можливість їх фінансування за рахунок коштів місцевого бюджету з урахуванням чинних норм, зазначених у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною

казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану» № 590 від 9 червня 2021 року [103].

Програму рекомендується розробляти на середньострокову перспективу, щорічно коригуючи заходи та обсяги фінансування під час схвалення або внесення змін до рішення про місцевий бюджет. Крім того, робоча група може переглядати Програму на основі моніторингу продовольчої безпеки громади, особливо за умови суттєвих змін у її поточному стані.

Самозабезпечення харчовими продуктами значною мірою залежить від діяльності підприємств, які здійснюють їх виробництво і постачання. На основі проведеного аналізу громада може розробити план заходів для підтримки й розвитку місцевого харчового бізнесу.

Особливу проблему для аграрного сектору становить доступність земель для обробітку. У військовий час ця можливість може бути обмеженою через низку чинників, таких як забруднення територій вибухонебезпечними предметами, деградація ґрунтів чи водойм, що перетворює їх на непридатні для вирощування сільськогосподарських культур або використання для зрошення.

Громадам важливо мати детальні дані про площі, забруднені вибухівкою, та їхнє розташування для проведення робіт із розмінування. Крім цього, необхідно здійснити аналіз стану ґрунтів і води та, за можливості, розробити плани їх очищення. У повоєнний період відновлення родючості ґрунтів потребує чіткої координації дій між центральними державними інституціями (Мінагрополітики, Міндовкілля, Держгеокадастр) та місцевими органами самоврядування. Серед основних заходів: створення єдиної національної програми оцінки стану деградованих земель, проведення масштабного агрохімічного обстеження та картографування пошкоджених територій. Необхідне узгодження дій щодо рекультивації, фітосанітарного очищення, внесення органічних і мінеральних добрив, а також відновлення протиерозійних структур. Держава має забезпечити фінансування через субвенції місцевим бюджетам, міжнародні донорські програми та державно-приватне партнерство. Важливим є також створення регіональних штабів або

координаційних центрів, які опікуватимуться виконанням робіт із залученням агрономічної, екологічної та експертної підтримки. Така комплексна модель дозволить забезпечити ефективне та довготривале відновлення ґрунтового потенціалу агросфери.

Оцінка проблем із наявністю продовольства допоможе визначити пріоритети у вирощуванні та переробці харчових продуктів на території громади, організувати співпрацю з місцевими виробниками або знайти альтернативних постачальників поза її межами. У разі очікуваного дефіциту певних видів овочів з інших регіонів громада може ініціювати локальне вирощування цих продуктів.

У межах програми «Сади перемоги» її розробниками пропонується створення продовольчого резерву для забезпечення громадян під час надзвичайних ситуацій.

Правова база для організації та функціонування такого резерву включає Кодекс цивільного захисту України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативні акти. Зокрема, порядок створення і використання резервів визначено у «Методичних рекомендаціях щодо створення та використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій» Державної служби України з надзвичайних ситуацій. У цих рекомендаціях також представлено зразки документів для належного функціонування резерву. Організація місцевого резерву визнано одним із завдань органів місцевого самоврядування.

Обсяг продуктів у продовольчому резерві розраховується на основі норм накопичення, затверджених Міністерством економічного розвитку і торгівлі України наказом від 28 грудня 2018 року № 2003, а також рекомендацій Міністерства охорони здоров'я України щодо здорового харчування дорослих. Мінімальний резерв має забезпечувати потреби громади на 7 днів, рекомендований обсяг – на 30–90 днів.

Сільське господарство залишається однією з найбільш постраждалих сфер економіки. Втрата окупованих територій з високою агропромисловою

активністю, бойові дії, логістичні труднощі та загальна невизначеність призвели не лише до різкого скорочення врожаїв, а й до суттєвих втрат виробничих потужностей. За даними Державної служби статистики України, посівні площі озимих культур під урожай 2024 року становили понад 6,19 млн га. Це на 1,1% менше, ніж у 2023 році (6,26 млн га) та на 31,9% менше порівняно з 2022 роком (9,09 млн га) [104].

Крім того, дефіцит робочої сили, підвищення цін на добрива й паливо, блокада чорноморських портів і скорочення експорту значно ускладнюють ситуацію в аграрному секторі. У таких умовах фінансова підтримка від держави та міжнародних донорів набуває критичного значення.

Зважаючи на складні умови, 16 серпня 2022 року затверджено Порядок використання бюджетних коштів для підтримки фермерських господарств та інших виробників сільськогосподарської продукції, що передбачає надання субсидій і дотацій за кількома напрямками: фінансова допомога на обробіток земель, дотації на утримання великої рогатої худоби, овець і кіз, а також спеціальні субсидії для господарств у регіонах, де завершилися бойові дії. Основна мета – забезпечення продовольчої безпеки, стабільність агросектору та розвиток малих і середніх господарств корпоративного сектору аграрної економіки.

Для забезпечення державної підтримки господарств різних категорій у Законі «Про державний бюджет» щорічно закладається певний обсяг коштів, розподілених за окремими бюджетними програмами. Реалізація цих програм відбувається відповідно до Порядків використання коштів, затверджених постановами Кабінету Міністрів України.

Утім, через повномасштабне вторгнення РФ у лютому 2022 року, фінансування державного бюджету зосередили переважно на забезпеченні потреб у секторі безпеки та оборони. Незважаючи на це, стимулювання економічної активності залишилося одним із пріоритетів уряду України. У зв'язку з цим впроваджено низку заходів для підтримки бізнесу, зокрема й в аграрному секторі. Також тимчасові фіскальні послаблення дозволили

суб'єктам підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу успішно провести весняно-польові роботи навіть в умовах воєнного стану.

Одночасно бойові дії й тимчасова окупація значно ускладнили діяльність багатьох органів місцевого самоврядування, що позбавило їх можливості повноцінно виконувати власні функції та ефективно використовувати кошти місцевих бюджетів.

У період 2022–2024 років система державної підтримки сільського господарства України зазнала суттєвих трансформацій, зумовлених як внутрішніми реформами, так і зовнішніми викликами, зокрема повномасштабною війною. Незважаючи на обмежені бюджетні ресурси та дестабілізоване економічне середовище, держава зберегла курс на підтримку аграрного сектору як одного з ключових для економіки та продовольчої безпеки.

Основними завданнями державної аграрної політики в зазначений період стали: збереження виробничого потенціалу, підтримка малих та середніх фермерських господарств, стимулювання інвестицій у переробку та інфраструктуру, а також цифровізація інструментів державної допомоги. Особлива увага приділялася адаптивним механізмам - пільговому кредитуванню, грантовим програмам, відшкодуванню вартості техніки та насаджень (дод. К.5).

Як свідчать наведені дані, що загальний обсяг фінансування поступово зростав із 2022 року, що свідчить про прагнення держави підтримувати аграріїв у складних умовах. При цьому зростання не є суттєвим, оскільки значна частина державного бюджету була спрямована на оборону.

Дотації на тваринництво та часткове відшкодування вартості техніки залишалися стабільними напрямками підтримки, спрямованими на забезпечення сталого виробництва та оновлення основних засобів аграрних підприємств.

Кредитування набуло особливого значення, зокрема завдяки програмі «Доступні кредити 5–7–9%» та окремим механізмам субсидування відсоткових ставок, що дозволяло малим і середнім агровиробникам залучати обігові кошти

в умовах нестабільного ринку. В Україні однією з ключових проблем розвитку аграрного сектору, особливо малого та середнього фермерства, залишається обмежений доступ до фінансових ресурсів. Комерційні банки неохоче кредитують аграріїв через високі ризики, відсутність ліквідної застави та нестабільне правове середовище. Враховуючи зарубіжний досвід - зокрема Швейцарії, Німеччини, Франції - ефективною моделлю може стати створення спеціалізованого Аграрного банку, де держава виступає гарантом кредитних зобов'язань або забезпечує часткову компенсацію відсоткових ставок.

Крім того, можна запровадити механізм гарантійних фондів, які покривають частину ризиків невиконання зобов'язань за кредитами, що дозволить банкам знизити вимоги до забезпечення. Окремо слід передбачити довгострокові пільгові кредити на інвестиції в інфраструктуру, технічне оновлення, переробку та перехід до сталих форм господарювання. Держава також повинна сприяти навчанню фермерів фінансовому плануванню і залученню інструментів кредитної кооперації, як це успішно працює в аграрному секторі Італії чи Нідерландів.

Запровадження таких організаційно-економічних заходів створить передумови для реального розширення фінансування агросектору, зменшення залежності від короткострокових і дорогих позик, та формування довіри до системи аграрного кредитування.

Грантові програми, що реалізовувались через ініціативу «єРобота» (теплиці, сади, переробка), стали новим важливим джерелом підтримки. Вони дозволяли не лише зберігати робочі місця, а й стимулювати розвиток внутрішньої переробки агропродукції.

Агροстрахування у 2022 році не реалізовувалося через надзвичайні обставини, але вже в 2023–2024 роках було започатковано пілотні програми для захисту врожаю зернових культур, зокрема за підтримки міжнародних партнерів.

Підтримка меліорації була започаткована в 2023 році як довгостроковий крок у відповідь на зміну клімату та потребу в ефективнішому управлінні водними ресурсами.

Таким чином, наведена інформація відображає як еволюцію інструментів державної підтримки, так і тенденцію до їх адаптації під нові виклики. Загалом, акценти змістилися з прямого субсидування на підтримку ефективних, цільових, конкурентних механізмів розвитку аграрного сектора.

Основним джерелом фінансування програм підтримки стали надходження в межах міжнародних грантів. Запити від суб'єктів господарювання подавалися та оброблялися через платформу ДАР. За оперативними даними станом на 18 січня 2024 року в системі зареєстровано 112546 суб'єктів, серед яких 73570 фізичних осіб, 12653 фізичні особи-підприємці та 26323 юридичні особи.

Нині головними розпорядниками коштів для підтримки аграрного сектору визнано Міністерство аграрної політики та продовольства України спільно з Міністерством економіки України. Відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік», на цільову підтримку сільськогосподарських товаровиробників передбачено виділення 1081 млн грн.

Зокрема, через програму КПКВК 2801580 «Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників» із загального фонду бюджету виділено 205 млн грн. Ці кошти заплановано використати для: доплати сімейним фермерським господарствам за єдиний соціальний внесок; підтримки сільськогосподарських товаровиробників, які працюють на меліорованих землях, а також організацій водокористувачів.

За програмою КПКВК 2801500 «Підтримка фермерських господарств та інших виробників сільськогосподарської продукції» передбачено 796 млн грн. Ці кошти буде спрямовано на виплату субсидій малим сільськогосподарським підприємствам за кожен гектар угідь (до 120 га), виключно на територіях, де завершилися бойові дії та припинена тимчасова окупація.

Окремо за програмою КПКВК 2801460 «Надання кредитів фермерським господарствам» заплановано виділити 80 млн грн із спеціального фонду бюджету, що буде розподілено через Український державний фонд підтримки фермерських господарств для надання безвідсоткових кредитів [105].

У межах Грантової угоди Мультидонорського трастового фонду допомоги, відновлення, реконструкції та реформування України реалізується «Екстрений проєкт надання інклюзивної підтримки для відновлення сільського господарства України (ARISE)». Один із його ключових напрямів – Компонент 2, який передбачає фінансування малих сільськогосподарських виробників через гранти.

З огляду на вищезазначене Міністерство аграрної політики та продовольства України звернулося до Міністерства фінансів України щодо внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік». Зокрема, було запропоновано збільшення видатків спеціального фонду держбюджету за програмою КПКВК 2801500 «Підтримка фермерських господарств та інших виробників сільськогосподарської продукції» на суму 1,865 млрд грн. Ці кошти планується спрямувати на підтримку виробників аграрної продукції в Україні (за виключенням тимчасово окупованих територій), які володіють чи орендують до 120 га землі, а також утримують до 100 корів, 500 кіз чи овець. Однією з суттєвих проблем у реалізації державної підтримки через грантові програми є низький рівень обізнаності та слабо сформовані управлінські й фінансові компетенції серед широкого кола агровиробників, особливо малих і сімейних фермерських господарств. Багато потенційних учасників не мають досвіду підготовки бізнес-планів, не розуміють процедур подання заявок і не можуть грамотно оформити звітність. Це обмежує доступність фінансування та знижує ефективність реалізації програм.

У цьому контексті ключову роль повинні відігравати державні інституції, зокрема через розвиток системи аграрної дорадчої служби, створення регіональних консультаційних центрів, а також реалізацію освітніх програм з практичним навчанням. Необхідно запровадити типові пакети документів,

онлайн-інструкції, гарячі лінії й інструменти супроводу заявників на всіх етапах отримання грантів. Такий підхід дозволить розширити охоплення державної підтримки, зробити її інклюзивною та результативною для всієї системи агровиробництва.

Також власну діяльність розпочав Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві. Його мета – підтримка мікро-, малих та середніх суб'єктів підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу із земельними ділянками до 500 га. У разі форс-мажорних обставин Фонд забезпечуватиме повернення частини кредитних коштів, отриманих аграріями.

Однак важливо зазначити, що на 2024 рік окремої бюджетної програми для цих цілей не передбачено. Водночас виділяються кошти за іншими бюджетними напрямками, що можуть використовуватися виробниками сільськогосподарської продукції. Так, через урядову програму «єРобота» (КПКВК 1201350 «Надання грантів для створення або розвитку бізнесу») передбачено 1,37 млрд грн, що спрямовується на підтримку проєктів з будівництва теплиць, розвитку садівництва, виноградарства тощо, включаючи компонент «Грант для ветеранів».

Ще одна важлива програма – «Доступні кредити 5-7-9%», фінансування якої здійснюється через Фонд розвитку підприємництва за наявності 18 млрд грн на компенсацію відсоткових ставок банківських кредитів. У її межах сільськогосподарські товаровиробники можуть отримувати кредити на інвестиційні потреби чи поповнення оборотного капіталу з максимальною сумою до 90 млн грн під ставку 5–9% річних залежно від типу кредитування.

За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України протягом 2024 року за цією програмою фінансування отримали 8750 господарств на загальну суму 46,9 млрд грн, що становить частину загальних 104,5 млрд грн банківських кредитів для агросектору.

Найбільше кредитів суб'єктам підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу за Програмою 5-7-9% надали банки: «ПриватБанк», «Укргазбанк», «Ощадбанк», «Укресімбанк», «Креді Агріколь Банк», «ПУМБ»,

«ОТП» та «ПроКредит Банк». У переліку банків, які активно кредитують аграріїв, також значаться «Банк Кредит Дніпро» та «Південний» [106].

У 2024 році відновлено бюджетну програму КПКВК 1201310 «Часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва». Загалом на цей напрям передбачено 1000,0 млн грн із спеціального фонду державного бюджету. Ці кошти будуть спрямовані на компенсацію аграріям 25% вартості техніки та обладнання.

Крім того, у 2024 році запроваджено нову програму за КПКВК 1201340 «Державне стимулювання створення індустріальних парків». На її реалізацію також виділено 1000,0 млн грн зі спеціального фонду. Фінансування спрямовуватиметься на облаштування та забезпечення функціонування індустріальних парків.

За бюджетною програмою КПКВК 1201420 «Компенсація витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення» заплановано 3000,0 млн грн, зокрема: 1000,0 млн грн виділяється із загального фонду, 2000,0 млн грн – із спеціального фонду державного бюджету. Частину цих коштів буде використано для підтримки сільськогосподарських підприємств, які залучатимуть послуги з розмінування через аукціони.

Окрім зазначеного, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України за програмою КПКВК 3101430 отримало 30,7 млн грн для пільгового кредитування індивідуальних забудовників на селі в межах програми «Власний дім». Це фінансування спрямоване на довгострокові пільгові кредити для будівництва чи реконструкції житла в сільській місцевості.

У 2024 році тривала робота над розробкою паспортів бюджетних програм, розподілом коштів та удосконаленням умов їхнього використання. При цьому обсяги фінансування можуть змінюватися залежно від рівня їх освоєння протягом бюджетного року. Інформацію про умови й доступні програми розміщено на офіційних сайтах відповідних установ.

Регіональні органи влади також активно впроваджують програми підтримки бізнесу в умовах воєнного стану. Так, Львівська ОВА успішно реалізує Комплексну програму підтримки та розвитку сільського господарства Львівської області на 2021–2025 роки. Суворовська громада Одеської області затвердила власну програму розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції на 2023–2025 роки.

Також спостерігається активність територіальних громад, які долучаються до реалізації локальних проєктів і раціональніше використовують доступні матеріальні й фінансові ресурси. За даними Програми U-LEAD з Європою, у 2023 році близько 430 територіальних громад реалізували локальні проєкти у сфері сільського господарства.

Понад 60% з них стосувалися розвитку агропереробки, створення місцевих логістичних центрів або підтримки сімейного фермерства. Бюджетне співфінансування таких ініціатив з боку громад склало понад 250 млн грн, що є свідченням активної участі ОТГ у формуванні сталих агросистем. Загальна кількість реалізованих проєктів – 430 одиниць.

Додатково можливості для підтримки сільськогосподарських товаровиробників відкриваються завдяки міжнародним програмам технічної допомоги.

Програма USAID з аграрного та сільського розвитку – АГРО, яка впроваджується за підтримки уряду США, систематично надає підтримку виробникам сільськогосподарської продукції, зареєстрованим у Державному аграрному реєстрі (ДАР). Додатково різні міжнародні проєкти технічної допомоги періодично оголошують гранти для розвитку бізнесу та посилення інституційної спроможності малих і середніх агровиробників.

Завдяки державній підтримці сільськогосподарські підприємства мають змогу не лише зберігати стабільність в умовах війни, а й розвиватися. Щоб допомогти підприємцям аграрного сектору відстежувати ринкові тренди та впроваджувати сучасні практики сталого розвитку, галузева група «Агросектор» компанії BDO в Україні проводить аналітичну роботу.

Водночас активний пошук додаткових фінансових можливостей через участь у національних і міжнародних програмах дозволить сільськогосподарським підприємствам розширювати власну діяльність та підвищувати ефективність. З огляду на діючі ініціативи та тенденції, увагу варто приділити актуальним державним й донорським програмам підтримки агросектору.

Окрім постійно діючих ініціатив, уряд спільно з міжнародними організаціями запускає грантові конкурси та програми для вирішення сезонних потреб фермерів. Так, ФАО, підтримана ЄС у співпраці з Міністерством аграрної політики та продовольства України, спрямована на стимуляцію агрегаційних моделей у ягідництві та овочівництві. Ця ініціатива надає можливість малим і середнім підприємствам поліпшувати зберігання, переробку продукції та вихід на нові ринки. Бюджет становить 150 тис. дол. США, а заявки приймаються до 17 березня 2025 року. Пріоритет отримують фермери із західних областей України, які застосовують екологічно стійкі практики. Учасникам пропонуються технічна підтримка, експертні консультації та навчальні програми.

Іншою важливою ініціативою стала програма ФАО із забезпечення малих суб'єктів підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу зерновим насінням. Її фінансують уряди Німеччини та Франції, а учасники отримують ваучери на 1000 доларів для закупівлі якісного насіння. Програма орієнтована на малі господарства корпоративного сектору аграрної економіки із найбільш постраждалих від війни регіонів і має на меті допомогти керівникам сільськогосподарським підприємствам, зокрема жінкам та представникам громад поблизу лінії фронту.

Ще однією актуальною ініціативою була програма надання рукавів для тимчасового зберігання зерна обсягом 200 тонн кожен. Вона реалізувалася за підтримки урядів Канади, Японії, США та австралійської організації Mindereroo Foundation через USAID. Націлена допомога на суб'єктів підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу із земельними ділянками від 50 до 10

тисяч гектарів у різних регіонах України. Такі заходи покликані задовольнити сезонні потреби сільськогосподарських товаровиробників та забезпечити збереженість врожаю.

Міжнародна гуманітарна організація Mercy Corps у співпраці з Фондом Говарда Г. Баффета запустила програму фінансової підтримки домогосподарств, що ведуть сільське господарство, та малих сільськогосподарських підприємств. Метою цієї ініціативи стала допомога місцевим родинам і внутрішньо переміщеним особам, які постраждали від війни, у відновленні їхньої діяльності. Програма доступна для осіб, зареєстрованих у регіонах, які постраждали від бойових дій та проживають на підконтрольних Україні територіях. Виключення становлять території з активними бойовими діями або високим рівнем ризику. Середній розмір допомоги становить 3000 доларів США у гривневому еквіваленті за актуальним курсом НБУ, із можливістю коригування суми залежно від потреб домогосподарств.

Ще одна програма Mercy Corps передбачає фінансову підтримку малого та середнього бізнесу у сфері сільського господарства. Вона орієнтована на подолання наслідків війни та відновлення виробничо-господарської діяльності для сільськогосподарських підприємств, які співпрацюють або планують співпрацю з дрібними фермерами чи особистими селянськими господарствами. Середній розмір фінансування становить 75000 доларів США, проте сума може бути відкоригована відповідно до індивідуальних потреб бізнесу.

Організація «Карітас України» продовжує активно підтримувати населення через власні програми продовольчої допомоги та економічного відновлення. Від початку війни вона вже надала близько 2,4 мільйона послуг. До основних напрямів роботи з продовольчої безпеки входять забезпечення гарячим харчуванням у центрах для внутрішньо переміщених осіб, розподіл продуктових наборів для індивідуальних сімей, а також постачання спеціального дитячого харчування.

Економічне відновлення реалізується через підтримку працевлаштування, навчання та перенавчання, розвиток підприємництва й аграрного сектору. Організація сприяє створенню робочих місць через бізнес-гранти, тренінги з підприємництва та соціальні проєкти. Зокрема, «Карітас» надав 131 бізнес-грант малим сільськогосподарським підприємствам по 180 тисяч гривень кожен [107].

Отже, у період повномасштабної війни продовольча безпека України стала не лише соціальним, а й національно-стратегічним пріоритетом. З огляду на ризики дестабілізації аграрного виробництва, порушення логістичних ланцюгів, тимчасову окупацію сільськогосподарських територій та міграцію населення, держава змушена була адаптувати політику продовольчої безпеки до нових воєнних реалій.

У цих умовах роль державної підтримки зросла, зокрема як гаранта базового постачання продовольства, стабілізатора цінових коливань та координатора гуманітарної допомоги. Держава стала активним гравцем у забезпеченні функціонування агропродовольчого сектору, компенсуючи частину ринкових втрат за рахунок бюджетного ресурсу, міжнародної технічної допомоги та інституційного втручання (дод.Л.1).

Умови повномасштабної війни стали серйозним викликом для аграрного сектору України, який традиційно відіграє одну з ключових ролей у забезпеченні продовольчої безпеки не лише на національному, а й на глобальному рівні. В таких умовах державна підтримка набуває не лише економічного, а й безпекового виміру, оскільки від її ефективності залежить стійкість суспільства, соціальна стабільність і рівень довіри до інституцій.

Аналізуючи наявні програми, можна зробити висновок, що уряд України демонструє адаптивність та інституційну гнучкість, намагаючись поєднати прямі фінансові інтервенції з регуляторними, гуманітарними й інфраструктурними інструментами. Це дозволило пом'якшити шоківі ефекти війни, частково компенсувати втрати агровиробників, стабілізувати ціни на

базові продукти харчування та зберегти експортний потенціал у нових логістичних умовах.

Особливо важливим досягненням стало налагодження ефективної координації між державними інституціями та міжнародними донорами, що забезпечило доступ до критично важливих ресурсів (насіння, техніка, гуманітарні продукти) та дозволило розширити географію підтримки. Такі кроки посилили резилієнтність продовольчої системи - її здатність адаптуватися до деструктивних впливів без повного руйнування функціональних ланок.

Разом з тим, програми державної підтримки потребують глибшої інституціоналізації та стратегічного планування. Наразі існує фрагментарність, нерівномірність і різна ефективність реалізації окремих ініціатив, що зумовлено як об'єктивними умовами, так і суб'єктивними чинниками. Без переходу до системної моделі управління продовольчою безпекою та створення сталих інституційних рамок ці заходи ризикують залишитися короткотерміновою реакцією на кризу, а не інструментом довгострокової продовольчої стабільності.

У цьому контексті актуальним є формування національної доктрини продовольчої безпеки, що базуватиметься на принципах сталого розвитку, ризик-орієнтованого управління та економічної справедливості. Вона має інтегрувати досвід воєнного періоду, враховувати глобальні зміни в продовольчих ланцюгах та забезпечувати стійкість до майбутніх шоків.

З метою оцінки ефективності заходів державної підтримки на стан продовольчої безпеки проведемо SWOT-аналіз програм державної підтримки продовольчої безпеки України в умовах війни (дод.Л. 2).

Позитивним підсумком аналізу є підтвердження того, що державна політика у сфері продовольчої безпеки демонструє високу адаптивність. Зокрема, уряд зумів оперативно мобілізувати внутрішні ресурси, залучити міжнародну допомогу й розробити нові інструменти підтримки для аграрного

сектору. Це дозволило запобігти продовольчій катастрофі в найгостріший період війни.

Водночас, SWOT-аналіз виявив, що державна підтримка має переважно тактичний, реактивний характер. Більшість програм спрямовані на вирішення нагальних проблем і не мають сталого механізму продовження. Відсутність інтегрованої стратегії продовольчої безпеки обмежує можливість комплексного управління ризиками й прогнозування майбутніх загроз.

Фактором стійкості системи виступає залучення міжнародної технічної та гуманітарної допомоги, яка компенсує обмеженість бюджетних можливостей держави. Проте така залежність може стати вразливістю у разі зміни політичного клімату чи скорочення зовнішнього фінансування.

Аналіз підтверджує, що логістичні рішення стали новим ядром політики продовольчої безпеки. Від ефективності транспорту, роботи портів, залізничного сполучення, прикордонної інфраструктури безпосередньо залежить не лише експорт, а й внутрішній розподіл харчових ресурсів. Це зумовлює потребу в інфраструктурному плануванні як елементі продбезпеки.

SWOT-аналіз акцентує на тому, що наявні сильні сторони державної підтримки потребують інституційного закріплення. Створення національного центру моніторингу продовольчої безпеки, впровадження ризик-менеджменту, цифрових платформ обліку та прогнозування має стати пріоритетом на наступному етапі.

Аграрний сектор України залишається фундаментальним для економіки країни та глобальної харчової безпеки, особливо в контексті викликів війни. Держава активно підтримує галузь через програми фінансової допомоги, пільгового кредитування та інфраструктурних проєктів.

Важливо більше уваги приділяти вивченню доступних програм і активно долучатися до них. Це відкриває не лише шанси для розвитку бізнесу, а й дає змогу підтримати працівників та їхні родини, які продовжують працювати в агропромисловому секторі, вкладаючи свій внесок у зміцнення української економіки.

Об'єднані зусилля держави та міжнародної спільноти сприяють посиленню аграрного сектору, забезпечуючи продовольчу безпеку та стабільність економіки країни.

Висновки до розділу 2

1. Доведено, що протягом досліджуваного періоду відбулося значне зростання виробництва зернових культур та соняшнику. Основними факторами, що сприяли цьому, стало збільшення посівних площ і урожайності зазначених сільськогосподарських культур, що свідчить про активне впровадження інноваційних технологій у їх вирощування. Також варто відзначити позитивний вплив державної підтримки, спрямованої на допомогу аграрним товаровиробникам.

Встановлено, що застосування сучасних підходів у технологічному процесі вирощування картоплі, овочів і плодів сприяло значному збільшенню їх валового збору в період з 1991-го по 2023 рік. Однак потрібно зауважити, що наразі основні регіони вирощування овочів та багаторічних плодових насаджень перебувають під тимчасовою окупацією рф, що негативно вплинуло на обсяг урожаю зазначених культур. Додаткові труднощі виникли після руйнування греблі Каховської ГЕС, зокрема проблеми із забезпеченням зрошення полів, відведених під плодові та овочеві культури.

2. Останні десятиліття характеризуються помітним спадом у таких напрямках тваринництва, як скотарство, свинарство та вівчарство. Це проявляється у зменшенні обсягів виробництва продукції та скороченні чисельності поголів'я основних видів худоби. На сьогодні провідною галуззю у тваринництві стало птахівництво, яке має ключову цінність завдяки виробництву високоцінних харчових продуктів – м'яса та яєць.

Дисбаланс у розвитку аграрного сектору України призвів до зростання зацікавленості та більшої підтримки з боку приватного бізнесу та державних органів саме рослинництва, а не тваринництва. Незважаючи на потужні

фінансові вливання через програми державної підтримки, не вдалося стабілізувати ситуацію в молочному скотарстві та яєчному птахівництві. Також не спостерігається суттєвого приросту у виробництві м'яса (у забійній вазі). Через збитковість виробництва фактично зникла така спеціалізована галузь, як м'ясне скотарство.

3. Попри всі виклики третього року повномасштабної війни, органічний сектор України продовжує виявляти стійкість, здатність адаптуватися та шукати нові можливості для розвитку. Учасники органічного ринку активно працюють над відновленням обсягів виробництва, просуванням продукції з доданою вартістю на внутрішньому ринку та розширенням експортних можливостей. У цьому важливу роль відіграють спільні зусилля представників галузі, підтримка від держави та співпраця з міжнародними партнерами.

Особливу увагу слід акцентувати на розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції. Це передбачає створення національних стандартів для органічного виробництва на основі міжнародних норм, вирішення питань акредитації сертифікаційних органів, а також забезпечення ефективного функціонування процесів сертифікації та інспектування органічного сектору.

4. Встановлено, що національний рівень забезпечення продовольством залишається стабільним, однак економічні труднощі від початку війни стали основною причиною погіршення продовольчої безпеки в Україні. Багато сімей не можуть задовольнити навіть базові потреби.

Основними стратегіями адаптації до цих викликів стали зниження витрат через придбання доступніших продуктів, використання заощаджень і скорочення коштів на критично важливі сфери, такі як медичні послуги. Хоча саме економічні чинники найзначніше впливають на продовольчу безпеку загалом, домогосподарства, розташовані поруч із лінією фронту, стикаються з додатковими випробуваннями. Ці проблеми спричинені активними бойовими діями, які створюють небезпечні умови, руйнують інфраструктуру, обмежують

доступ до базових послуг і порушують функціонування ринків. Як наслідок, виникає фізична недосяжність продовольства для таких громад.

5. Головною причиною недотримання раціональних норм споживання залишається низький рівень доходів населення. Для вирішення цієї проблеми необхідно не лише збільшити обсяги виробництва харчових продуктів, а й насамперед підвищити купівельну спроможність громадян. Крім того, ключовим чинником, що впливає на рівень основних показників продовольчої безпеки, виділяється вартість основних продуктів харчування.

6. Аграрний сектор України залишається ключовою основою як для національної економіки, так і для забезпечення глобальної продовольчої безпеки, особливо в умовах викликів, спричинених війною. Уряд активно підтримує цю галузь через фінансові програми, пільгове кредитування та реалізацію інфраструктурних проєктів.

Вагомою складовою таких зусиль стала урядова ініціатива «Сади Перемоги», яку пропонували для впровадження також й іншим державам. Основна увага спрямована на вирішення питань продовольчої безпеки, створення стратегічних резервів продуктів харчування та їх ефективний перерозподіл серед громад, які цього потребують.

Водночас пріоритет надається розвитку культури взаємодопомоги, підтримці малих і середніх аграрних підприємств, а також активному залученню громадян до цих процесів. Такі ініціативи, що включають фінансову допомогу, пільгове кредитування та інфраструктурну підтримку, забезпечують змогу сільськогосподарським виробникам працювати навіть у надзвичайно важких умовах. Додатково вагомий внесок у розвиток українського агробізнесу здійснюють міжнародні партнери, які інвестують у сектор та сприяють його інтеграції у світові ринки.

РОЗДІЛ 3.

СТРАТЕГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

3.1. Пріоритетні напрями забезпечення індикаторів продовольчої безпеки населення України в умовах глобалізації

Післявоєнне відродження економіки України є вирішальним етапом у зміцненні національної безпеки та соціальної стабільності. Особливу роль у цьому процесі відіграє агропромисловий комплекс, який здатен забезпечити базові потреби населення, сформувати експортний потенціал і стати драйвером економічного зростання. У період після масштабних руйнувань, втрати виробничих потужностей та зміни логістичних маршрутів, важливо забезпечити ефективне планування та реалізацію продовольчої політики, орієнтованої на відновлення самозабезпечення, підвищення доступності харчових продуктів та розвиток внутрішнього виробництва [108].

Продовольча безпека є ключовим елементом національної безпеки кожної держави, а в умовах глобалізації та геополітичних викликів вона набуває особливої актуальності [109]. Для України, як однієї з провідних аграрних країн світу, забезпечення стабільного постачання якісних та безпечних продуктів харчування для населення є як стратегічним завданням, так і важливим чинником соціальної стабільності. У сучасному світі, де глобальні ринки тісно переплетені, а харчова система залежить від багатьох зовнішніх факторів, національна продовольча стратегія повинна поєднувати внутрішню самозабезпеченість і участь у міжнародній торгівлі.

Особливої уваги потребує здатність України реагувати на ризики глобального характеру - від змін клімату й коливань цін на світових ринках до військових конфліктів і порушення логістики [110]. Внутрішні ресурси країни, зокрема розвинене сільське господарство, потужний експортний потенціал і досвід кризового управління, створюють передумови для побудови стійкої системи продовольчої безпеки. Разом із тим, необхідно вдосконалювати

механізми моніторингу індикаторів безпеки, запроваджувати ефективні організаційно-економічні рішення та зміцнювати міжнародне співробітництво.

З огляду на складні трансформаційні процеси у світовій економіці, а також вплив військових дій, Україна змушена адаптувати свою політику продовольчої безпеки до нових умов.

У процесі інтеграції до глобального аграрного та продовольчого простору Україна має орієнтуватися не лише на забезпечення внутрішнього споживача, але й на збереження конкурентоспроможності на світових ринках. Умови глобалізації, з одного боку, відкривають нові можливості для торгівлі, інновацій та інвестицій, а з іншого - посилюють вразливість національної продовольчої системи до зовнішніх шоків, зокрема воєнних, економічних, екологічних та інфляційних. У цьому контексті визначальними стають індикатори продовольчої безпеки, серед яких ключовими є: фізична й економічна доступність продовольства, стабільність постачання, якість і безпечність продуктів харчування.

Для забезпечення стійкого рівня продовольчої безпеки в умовах глобалізації доцільно виділити такі пріоритетні напрями: гармонізація національної продовольчої політики з міжнародними стандартами; підвищення внутрішньої продовольчої резилієнтності; цифровізація продовольчих ланцюгів і аналітики; сприяння економічній доступності харчування; безпечність і якість продуктів у глобальних ланцюгах постачання; розвиток продовольчої дипломатії та зовнішньоекономічних зв'язків; екологічна та кліматична стійкість агровиробництва

У дод.Л.3 відображено 7 ключових напрямів, які охоплюють основні аспекти продовольчої безпеки: нормативно-інституційний, інфраструктурний, цифровий, соціальний, санітарно-гігієнічний, зовнішньоекономічний та еколого-кліматичний. Такий підхід забезпечує системне охоплення всіх ланок продовольчого ланцюга - від виробництва до споживання.

Більшість загроз мають зовнішній або системний характер: інфляція, торговельні обмеження, руйнування інфраструктури, зміни клімату,

кіберзагрози. Це свідчить про високий ступінь залежності України від глобального середовища, а також актуалізує потребу в власній адаптивній моделі продовольчої безпеки.

Третій напрям - цифровізація - має трансформаційний потенціал для решти пріоритетів. Сучасні ІТ-рішення дозволяють моделювати ризики, моніторити динаміку цін, контролювати запаси і прогнозувати споживчі потреби, що особливо критично в умовах війни та поствоєнної відбудови.

Підвищення економічної доступності харчових продуктів (напрямок 4) є центральним із погляду впливу на добробут населення. Очікувані ефекти цього напрямку прямо пов'язані з реалізацією права на харчування та підтримкою найбільш вразливих категорій громадян.

Практично кожен із пріоритетів передбачає участь різних державних інституцій, бізнесу, наукових центрів та міжнародних організацій. Це вимагає створення єдиної системи стратегічного управління продовольчою безпекою, з відповідальними координаторами по кожному з напрямів.

Ефективна політика продовольчої безпеки в Україні має бути багатофакторною, багаторівневою та інтегрованою. Особливу увагу слід приділяти зміцненню інституційної спроможності, впровадженню цифрових інструментів і забезпеченню економічної справедливості в умовах глобальних викликів та локальних загроз.

Реалізація стратегічних напрямів забезпечення продовольчої безпеки населення України в повоєнний період на першому етапі передбачає задоволення мінімальних потреб середньостатистичного жителя країни у добовій нормі кілокалорій за умови покращення співвідношення білків і вуглеводів за рахунок нарощування власного виробництва основних видів продуктів харчування, головним чином, тваринного походження як мінімум до рівня продовольчої незалежності. Необхідно використати наявні умови для формування правової бази землекористування в умовах функціонування відкритого ринку земель сільськогосподарського призначення. Серед першочергових завдань – вирішення проблеми цінового паритету, особливо у

сфері тваринництва; використання методів державного регулювання цін на соціально значимі продукти харчування включають встановлення граничних торговельних надбавок, обов'язкове декларування цін, державні дотації виробникам, інтервенції з держрезервів і адресну підтримку споживачів; розроблення дієвого механізму закупівлі продовольства до державних і регіональних резервів, а також удосконалення систем кооперації та інтеграції в ланцюгах виробництва, переробки та збуту сільськогосподарської продукції.

На другому етапі реалізації стратегічних напрямів забезпечення продовольчої безпеки необхідно повністю вирішити проблеми продовольства за рахунок нарощування вітчизняного виробництва, забезпечуючи добове споживання кілокалорій на рівні оптимального співвідношення в харчовому раціоні білків і вуглеводів. Держава має опанувати механізм продуктової інтервенції, скуповуючи безпосередньо у виробників без посередників надлишки продукції, досягаючи тим самим системи автоматичного регулювання цін та забезпечуючи доступність основних видів продуктів харчування для населення. Забезпечення реальної доступності продовольства всім соціальним прошаркам населення в Україні має припинити депопуляцію населення.

Другий етап розвитку, за умови виконання першого етапу, спрямований на формування виробничого потенціалу аграрної сектору. Пріоритетним є відновлення сільськогосподарського машинобудування. Необхідно створити мережу машинно-технічних станцій і суб'єктів підприємницької діяльності в сфері лізингових операцій, а також технічну базу для переробки всієї виробленої сільськогосподарської продукції. Кооперація щодо використання сільськогосподарської техніки дозволяє дрібним і середнім виробникам об'єднувати ресурси для спільного користування дорогою технікою, що знижує витрати на виробництво.

Сільське господарство до кінця другого етапу трансформації має забезпечити повне відновлення природної родючості ґрунтів шляхом упровадження біологічних методів, таких як сидерація, органічне удобрення та

використання біопрепаратів. Вирішення соціальних проблем сільських поселень шляхом підвищення рівня заробітної плати стане найважливішим чинником у підвищенні мотивації праці в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки. Тільки на цьому тлі й можливий перехід до стійкої стадії економічного зростання.

Третій етап розвитку має характеризуватися переходом на сучасний індустріально-інформаційний тип розвитку аграрного сектору, поглиблення міжгалузевої кооперації та вихід на міждержавну інтеграцію. На цьому етапі Україні необхідно завершити відновлення природної родючості сільськогосподарських угідь, комплексну меліорацію і механізацію сільськогосподарського виробництва, і, за рахунок нарощування обсягів виробництва, країна зможе стати одним з найбільших у світі експортерів екологічно чистої продукції.

Виходячи з темпів приросту населення та екологічного забруднення планети, ціни на екологічно чисте продовольство протягом 10 років будуть високими. Необхідно зазначити, що загальний обсяг експорту української органічної продукції у 2023 році склав 189 тис. т, а вартість перевищила 139 млн дол. США. Україна експортувала органічну продукцію до 29 країн світу, а частка експорту до країн ЄС сягнула 92 [111]. Проте, необхідно і стимулювати попит на внутрішньому ринку органічної продукції, використовуючи методи державного стимулювання. Вони включають впровадження інформаційних кампаній для підвищення обізнаності споживачів, надання субсидій і податкових пільг виробникам органічної продукції, а також створення системи сертифікації і маркування для підвищення довіри до якості товарів. Держава також може підтримувати розвиток мереж роздрібної торгівлі та онлайн-платформ, що спеціалізуються на органічних продуктах, а також стимулювати закупівлі органічної продукції в державних закладах освіти та охорони здоров'я.

Таким чином, стратегічні напрями продовольчої безпеки на найближчі роки мають базуватися на інституціональних перетвореннях, що передбачають

формування ефективної ринкової інфраструктури, розвиток інвестиційної та інноваційної складових, що сприятиме впровадженню передових технологій; створення дієвої системи кредитування, яка функціонує узгоджено з механізмами оподаткування та страхування. Реалізація довгострокової стратегії спирається на вітчизняне виробництво технічних засобів, мінеральних добрив і умови, що забезпечують задоволення попиту та ефективну інвестиційну політику держави. Важливим фактором є створення сприятливих умов для задоволення внутрішнього попиту на сільськогосподарську продукцію через збалансовану політику ціноутворення та доступність ресурсів. Ефективна інвестиційна політика держави, яка включає пільгове кредитування, гранти та податкові стимули, стимулює модернізацію виробничих потужностей і впровадження інновацій. Крім того, розвиток локальних виробництв знижує залежність від імпорту і підвищує економічну безпеку країни. Такий комплексний підхід сприяє формуванню конкурентоспроможного та екологічно стійкого аграрного сектора.

Забезпечення продовольчої безпеки на сучасному етапі розвитку стало проблемою, що визначає економічний і політичний розвиток України. В умовах, що склалися, одним з основних напрямів підвищення рівня продовольчої безпеки країни є розвиток скотарства, що сприяє збільшенню обсягів виробництва вітчизняної яловичини та усуненню існуючої залежності вітчизняного споживача від імпоротної продукції.

Останнім часом у політичній та економічній сферах нашої країни доволі часто постає питання про проблему продовольчого забезпечення населення та продовольчої безпеки країни.

Серед фахівців немає єдиної думки щодо цієї проблеми. Одні вважають, що зниження обсягів виробництва вітчизняної продукції є ознакою загрози продовольчій безпеці і вимагають посилити заходи підтримки українських сільгоспвиробників, ускладнивши при цьому можливості імпортних поставок [112]. Інші вважають, що продовольча безпека полягає у підтриманні постачання продовольства на рівні, достатньому для забезпечення

повноцінного харчування населення, і при цьому не має значення, яку частку займає вітчизняна продукція [113]. Хоча така точка зору має право на існування, вона є надто спрощеною і не враховує стратегічного значення продовольчої самодостатності. На мою думку, продовольча безпека не може зводитися лише до фізичної наявності продуктів на полицях - незалежно від їхнього походження. В умовах глобальних криз, війни чи розриву логістичних ланцюгів надмірна залежність від імпорту становить загрозу національній безпеці. Вітчизняне виробництво є не лише джерелом продовольства, а й важливим елементом економічної стійкості, зайнятості сільського населення, стабільності сільськогосподарських територій. Крім того, локальна продукція краще адаптована до традиційного раціону, є свіжішою, екологічнішою та більш контрольованою за якістю. Тому справжня продовольча безпека повинна включати не лише доступність, а й гарантії внутрішнього виробництва основних продуктів харчування.

Вважаємо, що здатність держави організувати функціонування продовольчої сфери життєзабезпечення населення – необхідна умова національної та економічної безпеки країни. У цьому контексті особливої ваги набуває питання збалансованого харчування, яке передбачає належне співвідношення продуктів рослинного та тваринного походження у раціоні. Одним із ключових аспектів забезпечення продовольчої безпеки є розрахунок потреб у продукції тваринництва, що дозволяє визначити оптимальні обсяги її виробництва з урахуванням калорійної цінності, фізіологічних норм споживання та демографічних характеристик населення. Такий підхід дозволяє не лише планувати виробництво, а й формувати ефективну політику продовольчого забезпечення, орієнтовану на досягнення повної збалансованості споживання за калорійністю.

Проведене моделювання дозволило визначити динаміку потреби населення України в основних продуктах тваринного походження (м'ясо, молоко, яйця) на період 2023–2033 років. Результати засновані на змінних, що

відображають демографічну ситуацію, зміну норм споживання, структуру харчування, ціни на продукцію та доходи населення. (дод. Л.4).

У результаті прогнозу встановлено, що загальна потреба в продуктах тваринного походження в абсолютному вираженні (тис. тонн на рік) має тенденцію до зниження. Зокрема: потреба в м'ясі зменшується з 1525 тис. тонн у 2023 році до 1215 тис. тонн у 2033 році (–20,3%); потреба в молоці – з 3486 до 2935 тис. тонн (–15,8%); потреба в яйцях – з 1307 до 1151 тис. тонн (–11,9%).

Це пов'язано, в першу чергу, з прогнозованим скороченням чисельності населення, яке є основним фактором зниження агрегованого попиту. Водночас на індивідуальному рівні добові норми споживання залишаються майже незмінними, хоча за окремими продуктами спостерігається певне коригування у бік зменшення (для м'яса - з 110 г/день до 95 г/день у 2033 р.).

Результати моделі свідчать про зміщення структури раціону у бік більшого споживання яєць як джерела тваринного білка з високою біологічною цінністю і порівняно нижчою вартістю. Це є ознакою адаптації споживання до економічних реалій та спроб зберегти калорійність при зниженні витрат на харчування.

Також простежується поступове скорочення частки молока в раціоні, що може свідчити про зміну споживчих пріоритетів, зменшення доступності якісної молочної продукції, а також про вплив цінових чинників.

У моделі закладено, що залишкова частина незабезпеченої внутрішнім виробництвом потреби покривається імпортом. Проте в умовах глобальної нестабільності та ризиків логістичних обмежень надмірна залежність від імпорту може стати загрозою.

Особливо це стосується продукції молочного сегменту, де імпордне покриття може сягати 20–25% потреби у кризових умовах. Така ситуація вимагає активної політики продовольчого протекціонізму й усунення бар'єрів для внутрішнього виробництва.

На сьогодні критичним з точки зору продовольчої безпеки України є саме забезпечення населення м'ясом, особливо яловичиною. Необхідно відзначити, що наявне в Україні поголів'я молочного стада здатне забезпечити населення молоком, але не може забезпечити навіть мінімальні потреби в яловичині. Тому важливо розвивати м'ясне скотарство, що підтверджується зарубіжним досвідом вирішення цієї проблеми. Виробництво високоякісної яловичини у США, Канаді, Італії та Франції забезпечується за рахунок високоінтенсивного м'ясного скотарства. Так, у США поголів'я великої рогатої худоби м'ясних порід становить 78 %, у Канаді – 67 %, а у Франції – близько 50 %. В Україні частка спеціалізованих м'ясних порід у загальному поголів'ї великої рогатої худоби становить лише 1,5 % і при цьому щорічно знижується [114].

Безперечно, проблему поповнення дефіциту вітчизняної яловичини можна вирішити за рахунок завезення імпоротної сировини. Але навіть у ситуації, коли зростання внутрішнього виробництва яловичини не встигає за зростанням внутрішнього споживання, заміщення дефіциту м'яса за рахунок імпорتنих поставок – не найкращий вихід із ситуації. Імпорт м'яса в Україну неприпустимо великий і це загрожує продовольчій безпеці країни, частка імпорту перевищує в середньому 20 %, а у великих містах – 80 [115]. Підраховано, що кожен третій кілограм яловичини, який з'їдають українці, завозиться з-за кордону, зокрема з країн Латинської Америки, Європи, Австралії та Нової Зеландії.

До цього часу не склалося єдиної думки щодо частки імпорту, за якої настає загроза національній продовольчій безпеці. У різних джерелах зазначаються різні величини – від 15 % до 30 %. У США цей показник становить 17–19 %, а в Україні, за останніми оцінками, – 30 % [116]. Для стимулювання виробництва яловичини в Україні необхідно впровадити комплекс організаційно-економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності та рентабельності галузі. Важливо розширити державну підтримку у вигляді субсидій і пільгового кредитування для фермерських

господарств, що займаються вирощуванням великої рогатої худоби. Також слід розвивати інфраструктуру, зокрема переробні підприємства та логістичні центри, для забезпечення збуту та збереження якості продукції. Впровадження сучасних технологій годівлі, селекції та ветеринарного обслуговування сприятиме підвищенню продуктивності стада. Окрім того, державна підтримка має включати програми навчання та консультування виробників для підвищення їх компетенцій. Такі заходи допоможуть збільшити обсяги виробництва яловичини, знизити імпорتنу залежність і забезпечити внутрішній ринок якісним м'ясом.

Проте продовольчу безпеку не можна розглядати лише з позиції забезпечення населення продуктами харчування. В умовах глобалізації наслідки втрати продовольчої безпеки необхідно оцінювати комплексно, тобто з позиції економіки та політики, соціальної і моральної складової загалом життєзабезпечення населення.

Дж. Кейнс зазначав, що якщо імпорт перевищує 20 %, вже припиняється ефект кумуляції, тобто галузь не спроможна впливати на іншу економіку у бік підтримки її зростання. Отже, 20 % – це важливий економічний поріг, що визначає стагнацію [117].

Імпорт продовольчих товарів, як і раніше, залишається каналом витоку валюти за кордон шляхом маніпуляцій з контрактними цінами, фіктивними авансовими переказами грошей, оплатою різних послуг, що підриває економічну систему держави.

Масовий та слабоконтрольований імпорт продовольства посилює небезпеку надходження на вітчизняний ринок незатребуваних у країнах-експортерах неякісних, та нерідко шкідливих для здоров'я, продуктів харчування. Ці факти свідчать про об'єктивну необхідність термінового вжиття кардинальних заходів, спрямованих на розвиток м'ясного скотарства. І якщо це не відбудеться найближчим часом, Україна надовго потрапить у продовольчу залежність від західноєвропейських країн та США.

Поряд із цим, негативний вплив на розвиток галузі, як і раніше, надає диспаритет цін на аграрну продукцію та промислові ресурси.

На основі використовуючи трендовий метод, що базується на степеневій функції було спрогнозовано рівень споживання яловичини до 2035 року (дод. Л.5).

Як свідчать результати проведених досліджень, спостерігається негативна тенденція до зниження рівня споживання яловичини населенням України в розрахунку на одну особу. Ця обставина викликана високим рівнем цін на м'ясо ВРХ і практично відсутністю спеціалізованого м'ясного скотарства в нашій державі, що викликано такими чинниками: неприпустимо низька частка м'ясної худоби від загального поголів'я великої рогатої худоби та обсягів виробництва яловичини на рівні 1,5–2,0 % означає необхідність фактично заново створювати цю галузь; низький рівень генетичного потенціалу продуктивності худоби м'ясних порід у племінних та товарних стадах; низький рівень інтенсивності використання відгодівельного поголів'я великої рогатої худоби в Україні свідчить про те, що, за експертними оцінками, на відгодівлю до оптимальних вагових кондицій спрямовується не більше 30–35 % надремонтних бичків, тоді як близько 65–70 % бичків здаються на забій невідгодованими, у віці до одного місяця; висока зношеність, технічна і технологічна відсталість матеріально-технічної бази у м'ясному скотарстві і, особливо, у відгодівельних підприємствах корпоративного сектору аграрної економіки; низька продуктивність природних кормових угідь і слабка база виробництва основних кормів. Природні кормові угіддя в усіх регіонах мають низьку врожайність. Без систематичного догляду та корінного поліпшення вони заростають чагарником і травами, які не поїдаються; відсутність економічної мотивації є головною перешкодою реалізації можливостей прискореного розвитку м'ясного скотарства в Україні.

На нашу думку, організаційно-економічні заходи підвищення ефективності в м'ясному скотарстві включають впровадження системи кооперації між дрібними та середніми виробниками для спільного

використання техніки, ветеринарних та генетичних ресурсів. Держава має стимулювати модернізацію фермерських господарств через пільгове кредитування, гранти та податкові преференції, що дозволить впроваджувати інноваційні технології годівлі та селекції. Важливо також розвивати навчальні програми та консультативну підтримку для підвищення кваліфікації працівників галузі. Підтримка створення переробних підприємств і логістичних центрів сприятиме зменшенню втрат продукції та поліпшенню збуту. Комплекс таких заходів сприятиме зростанню продуктивності, зниженню собівартості та підвищенню конкурентоспроможності м'ясного скотарства.

Необхідно зазначити, що протягом 2010–2023 рр. вирощування та відгодівля великої рогатої худоби було низькорентабельним чи збитковим.

Стримуючими факторами розв'язання проблеми рентабельності м'ясного скотарства є: неврегульованість економічних відносин у ланцюжку «сільськогосподарський виробник – м'ясопереробна промисловість – оптова та роздрібна торгівля», внаслідок чого частка сільськогосподарських підприємств-виробників яловичини становить лише 20–25,5 % від роздрібною ціни, тоді як у країнах ЄС цей показник сягає 45–50 %; низький рівень державної підтримки м'ясного скотарства, що складає лише 3–5 % від виробничих витрат, порівняно з 30–90 % у країнах ЄС.

Необхідно відзначити, що сьогодні відбуваються трансформації в культурі харчування переважної більшості населення України під впливом перебування в країнах ЄС та США, де в структурі споживання м'ясних продуктів чільне місце займає яловичина. Але спожити аргентинський чи американський стейк у закладах громадського харчування через його високу вартість вітчизняний споживач не завжди може. При цьому стейки українського виробництва можуть бути доступними за ціною та відмінної якості, витісняючи імпортні продукти.

Крім того, сільськогосподарські угіддя, які знаходилися в зонах бойових дій, а також площа колишнього Каховського водосховища можуть стати відмінними пасовищами для великої рогатої худоби.

Збалансована годівля молодняку ВРХ є ключовим чинником для забезпечення якісної відгодівлі та максимального росту тварин, що безпосередньо впливає на підвищення продуктивності м'ясного виробництва. Такий підхід сприяє підвищенню ефективності виробництва яловичини в господарствах усіх категорій, забезпечуючи оптимальне співвідношення кормів та мікроелементів для здоров'я і розвитку тварин.

Використовуючи методи імітаційного моделювання, було здійснено прогнозування рівня споживання яловичини і, відповідно, потребу в поголів'ї великої рогатої худоби, в переважній більшості спеціалізованих м'ясних порід за формулою:

$$C_t = N_t \cdot d_0 \cdot (1 + \Delta d_t) \cdot (1 + \Delta N_t) \cdot 365 \div 1000 \quad (3.1)$$

Де: d_0 – базове добове споживання (максимальне, мінімальне); Δd_t – темп зміни добового споживання; ΔN_t – темп зміни чисельності населення (%)

При проведенні розрахунків ми користувалися наступною гіпотезою, що норма споживання яловичини становить 14–28 кг на особу на рік. За фактичного рівня у 7 кг, досягнення цієї межі можливе протягом 10 років: при середньорічному прирості 6–6,5% - до нижньої межі, та 13,3–13,8% - до верхньої. Враховуючи прогнозну чисельність населення (31,6 млн у 2030 р. та 31,5 млн у 2035 р.), фонд споживання у 2025 році має становити від 417 тис. т (нижня межа) до 866 тис. т (верхня) у забійній масі. За прогнозованої середньої маси однієї голови ВРХ - 332 кг, потрібно відповідно 2,1 млн і 4,4 млн голів для покриття потреб. Результати розрахунків відображенні в дод. М.1.

Як свідчать результати проведених досліджень, за нижньою межею рівень споживання яловичини зростає в 3,6 рази, фонд споживання – в 3,4 рази. Для забезпечення розрахованої потреби необхідно реалізувати на забій 4,3 млн голів ВРХ.

Верхнею межею відображає дещо нижчі результати: споживання буде становити у 2035 р. –13,7 кг/особу (+83,9 % проти 2025 року), фонд споживання – 403 тис.т (+73,7 %), для цього потрібно реалізувати на забій ВРХ живою масою 683 тис. т чи майже 2 млн голів.

Враховуючи реальні справи в економіці країни, у скотарстві зокрема, існують реальні передумови досягти прогнозних значень за песимістичним сценарієм рівня споживання яловичини населення України, за умови фінансування програм державної підтримки скотарства.

Вважаємо, що інтенсивний розвиток м'ясного скотарства буде сприяти збільшенню виробництва яловичини та усуненню залежності України від імпорту м'яса та м'ясопродуктів. Однак без державної підтримки та економічного регулювання цін на м'ясо відновлення та розвиток галузі буде неможливим навіть при використанні високоефективних технологій.

Аналіз світового досвіду свідчить, що задоволення платоспроможного попиту яловичини у повному обсязі неможливе без прискореного розвитку спеціалізованого м'ясного скотарства. У західних країнах молочне скотарство набагато раніше, ніж в Україні, перейшло на інтенсивний шлях розвитку і тому одночасно зі скороченням поголів'я молочних корів збільшували кількість м'ясних, у пропорції за одну молочну 1,1–1,2 м'ясних коров.

У результаті в загальному поголів'ї великої рогатої худоби на спеціалізовану м'ясну худобу припадає: у країнах ЄС – 40-50%, в Австралії – 85 %, у США та Канаді – 70-75 % [118].

Об'єктивна необхідність участі держави у розвитку м'ясного скотарства та виробництва яловичини обумовлена: біологічними особливостями великої рогатої худоби порівняно, наприклад, зі скоростиглими галузями, внаслідок яких виробничий цикл отримання теляти та його відгодівлі до високих вагових кондицій становить майже три роки; необхідністю кредитування створення нових тваринницьких комплексів та збільшення поголів'я у існуючих господарствах протягом не менше трьох років до надходження першої товарної продукції.

Водночас, враховуючи стратегічну необхідність достатнього рівня самозабезпечення яловичиною та важливість її для повноцінного харчування населення, держава має послідовно розвивати політику захисту вітчизняного виробника. Для цього може бути використаний досвід країн Західної Європи або Японії, де рис і молоко визнані стратегічними продуктами для країни, імпорту рису практично заборонено, незважаючи на те, що держава купує та продає її всередині країни за цінами, що перевищують світові у 6–8 разів.

М'ясному скотарству необхідна державна підтримка, і не просто формальна розробка пропозицій, програм та концепцій, а реальна та адресна допомога. З метою розвитку м'ясного скотарства та підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності вітчизняної яловичини необхідно наступне: виділення дотацій та субсидій на підтримку племінного скотарства; надання пільгових умов страхування та оподаткування; спрощення умов лізингу; запровадження системи стандартів на м'ясо; проведення закупівельних та товарних інтервенцій.

До того ж, доки не буде вирішене питання врегулювання зовнішньої торгівлі та захисту вітчизняного виробника яловичини на світовому ринку, вступ України до СОТ може лише посилити кризове становище галузі. У цьому питанні важливо не ігнорувати існуючі проблеми у сільському господарстві, а негайно вирішувати їх з метою недопущення подальшого переростання руйнівних явищ у незворотний процес.

Продовольча безпека є одним з головних напрямів забезпечення національної безпеки країни в довгостроковому періоді, фактором збереження її державності та суверенітету, найважливішою складовою соціально-економічної політики, а також необхідною умовою реалізації стратегічного національного пріоритету – підвищення якості життя громадян шляхом гарантування високих стандартів життєзабезпечення. Стратегічною метою забезпечення продовольчої безпеки є забезпечення населення країни безпечною, якісною і доступною сільськогосподарською продукцією, сировиною і продовольством в обсягах, що забезпечують раціональні норми

споживання харчової продукції. Забезпечення продовольчої безпеки в умовах зростаючих кліматичних ризиків можливе завдяки впровадженню адаптивних технологій у сільському господарстві, зокрема вирощуванню посухостійких сортів культур, запровадженню систем точного землеробства та зрошення. Важливу роль відіграє створення ефективної системи моніторингу кліматичних загроз та прогнозування врожаїв. Крім того, розширення страхування аграрних ризиків і державна підтримка фермерів у разі втрат від стихійних лих є критичними для зменшення вразливості виробництва. Формування стратегічних продовольчих резервів та диверсифікація аграрного виробництва також підвищують стійкість продовольчої системи країни.

Для визначення взаємозв'язку продовольчої безпеки та кліматичних змін проведемо використаємо метод SWOT-аналізу (дод. М.2).

Одним з основних завдань, що вирішується з метою забезпечення продовольчої безпеки країни, є сталий розвиток виробництва сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, достатній для забезпечення продовольчої незалежності на основі принципів науково обґрунтованого планування.

У сільському господарстві земля є не тільки просторовим базисом і основним природним ресурсом, а й головним засобом виробництва, раціональне використання якого визначає ефективність галузі та стан навколишнього природного середовища. Землевпорядкування має бути головним механізмом здійснення аграрної політики держави, основним чинником підвищення конкурентоспроможності сільського господарства і вбудовуватися в загальну систему управління економікою.

В «Огляді з управління земельними ресурсами світу», підготовленому Європейською економічною комісією ООН, вказувалося, що «... рівень цивілізації суспільства визначається рівнем розвитку землеустрою та використання землі [119].

Оцінка та планування врожайності сільськогосподарських культур на основі внутрішньопольової організації території є найважливішою складовою проєктів адаптивно-ландшафтного землеустрою.

Методи оцінки та планування врожайності сільськогосподарських культур, що застосовуються сьогодні, базуються на аналізі стану посівів, що проводиться на підставі даних аерокосмічних спостережень з урахуванням прогнозу погодних умов та врахування можливостей своєчасного проведення різних видів та обсягів польових робіт з обробки посівів, внесення добрив, збирання врожаю тощо.

Вони забезпечують певну точність (понад 75 %), проте виходять із існуючої ситуації, що характеризує не завжди оптимальне розміщення посівів та їх структуру щодо якості ґрунтів за ознаками придатності для вирощування культур та розташування господарських центрів. Це не дозволяє отримувати великі врожаї, орієнтовані на максимально можливе та раціональне використання ресурсів ріллі і належним чином керувати процесами отримання високих та гарантованих урожаїв.

Для вирішення цієї проблеми доцільно використовувати методи оцінки та планування врожайності сільськогосподарських культур на основі багатофакторного аналізу геопросторової інформації в розрізі полів сівозмін з урахуванням їх внутрішньопольової організації та поділу на агротехнічно та технологічно однорідні робочі ділянки, що окремо обробляються.

Це дозволить вирішити такі питання: підвищити точність оцінки та прогнозу врожайності сільськогосподарських культур з ймовірністю до 95 %; збільшити врожайність на 25–30 % лише за рахунок оптимізації розміщення посівів на оптимальних земельних ділянках; знизити виробничі витрати на обробіток культур до 15–20 % за рахунок обліку технологічних властивостей та розташування земельних ділянок; прив'язати технології вирощування сільськогосподарських культур до конкретних ділянок орних земель; намітити систему протиерозійних та природоохоронних заходів у межах полів та робочих ділянок.

Використовуючи кореляційно-регресійний аналіз, було впроваджено оцінку впливу природно-кліматичних чинників (кількість опадів, середньобові температури в січні та липні) на урожайність озимої пшениці зони Степу, де знаходяться області України, які спеціалізуються на вирощуванні зазначеної сільськогосподарської культури.

Як свідчать результати проведених досліджень про високий ступінь впливу на результуючий чинник – урожайність озимої пшениці (дод. М.3).

Зазначимо, що за останні 24 роки відзначається добре виражене зростання температури повітря, яке в нашому випадку призвело до того, що вегетаційний період озимої пшениці збільшився в зоні Степу (дод. М.4).

Веgetаційний період у зоні Степу, з середньодобовими температурами повітря 5 °C і більше, триває близько 220–245 днів. Він зазвичай розпочинається в другій декаді березня і завершується в першій декаді листопада. За цей час сума позитивних температур повітря, що перевищують 5 °C, варіюється від 3370–3770 °C на півночі регіону до 3810–3955 °C – у його південній частині [120].

Останні роки в Україні спостерігаються зміни в атмосферній циркуляції: вологий кліматичний цикл поступився місцем сухому. Це призвело до посилення впливу місцевих циклонів, зокрема чорноморських і середземноморських повітряних мас, на тлі зменшення впливу атлантичних потоків. Відбувається підвищення нерівномірності та інтенсивності опадів, зростає тривалість бездошових періодів, а також частішають агрономічно несприятливі атмосферні явища, зокрема посухи, суховії, урагани, пилові бурі тощо. Такі зміни клімату спричиняють зменшення кількості опадів у період вегетації озимої пшениці. У критичні фази розвитку рослин фіксується зниження відносної вологості повітря, підвищення середньодобової температури, що призводить до порушень у процесі запилення й, відповідно, до зменшення врожайності. Зростає і кількість днів із суховійними явищами. Навіть у випадку випадіння атмосферних опадів вони, як правило, мають зливовий характер, що знижує їхню ефективність або навіть негативно впливає

на ріст і розвиток рослин. Щодо опадів вегетаційного періоду, то за цей період вони як збільшувалися, так і зменшувалися (дод. М.5).

Найбільшу загрозу для аграрного виробництва Степу становлять посухи, які вирізняються високою частотою повторення.

Вважаємо, що організаційно-економічні заходи протистояння змінам клімату з метою забезпечення продовольчої безпеки включають впровадження адаптивних агротехнологій, таких як точне землеробство, крапельне зрошення та агролісомеліорація. Необхідне стимулювання переходу до вирощування кліматично адаптованих сортів сільськогосподарських культур і розвитку органічного землеробства, що зменшує деградацію ґрунтів. Важливо також посилити державну підтримку агрострахування для компенсації втрат від екстремальних погодних умов. Інвестиції в наукові дослідження та інновації в галузі кліматостійкого агровиробництва мають супроводжуватися інформаційною та освітньою підтримкою аграріїв. Крім того, створення систем раннього попередження та стратегічного резерву продовольства підвищить загальну стійкість агросектору до кліматичних викликів.

До інших несприятливих явищ погоди, характерних для вегетаційного періоду, належать град, сильні дощі, зливи, шквальний вітер та пилові бурі. Середня річна кількість опадів у регіоні становить 400–500 мм, а в посушливі роки цей показник знижується до 230–260 мм. Приблизно 70 % від загального обсягу опадів припадає на теплу пору року [121].

Отже, у контексті глобальних кліматичних змін аграрний сектор України стикається з дедалі більшими ризиками, пов'язаними з підвищенням температур, зменшенням обсягів опадів, посухами, деградацією ґрунтів та поширенням хвороб і шкідників. Ці фактори безпосередньо впливають на врожайність ключових сільськогосподарських культур та економічну стабільність аграрного виробництва (табл. 3.1).

Прогнозна модель, представлена у цьому документі, має на меті оцінити обсяг неотриманої продукції до 2050 року за умов відсутності адаптаційних заходів. В основі моделі – сценарій інтенсивних кліматичних змін (RCP 8.5),

який передбачає зростання середньої температури повітря на 2–2,5°C, зменшення опадів у критичні фази вегетації та зростання кліматичних ризиків, особливо у південних регіонах України.

В основі моделі – сценарій інтенсивних кліматичних змін RCP 8.5, що вважається одним із найбільш песимістичних. Він передбачає незмінно високий рівень викидів парникових газів, що зумовлює підвищення середньої глобальної температури на 2–2,5°C до середини століття. Такий сценарій характеризується посиленням екстремальних погодних явищ, включаючи тривалі посухи, хвилі спеки, зменшення кількості опадів у ключові фази вегетаційного періоду, особливо в регіонах із традиційно недостатнім зволоженням [120].

Таблиця 3.1

Орієнтовні втрати продукції рослинництва в Україні через зміну клімату до 2050 р.

Культура	Середній обсяг виробництва 2020 р., млн т	Очікуване зниження врожайності до 2050 р., %	Прогнозна втрата, млн т	Грошовий еквівалент втрат, млрд \$
Пшениця	28	18	5,04	1,01
Кукурудза	35	22	7,7	1,54
Соняшник	15	20	3	1,2
Ріпак	3,5	15	0,525	0,16
Овочі	9	25	2,25	0,68
Разом			18,475	4,59

Джерело: власна розробка автора.

Для аграрного сектору України, зокрема її південних областей, це означає значне зростання кліматичних ризиків, таких як деградація ґрунтів, зниження врожайності культур, скорочення періодів вегетації та зростання потреби в зрошенні. Наслідком є необхідність адаптації аграрного виробництва до нових кліматичних умов шляхом упровадження стійких до посухи сортів, підвищення водозберігаючої ефективності, зміни сівозміни та розвитку агрометеомоніторингу. Отже, модель відображає не лише прямі кліматичні зміни, а й економіко-агрономічні виклики, що вимагають стратегічного планування та впровадження адаптаційних механізмів на державному рівні.

Розрахунок здійснювався за наступної формулою:

$$Y_t = Y_0 \times (1 + \Delta T \cdot \beta_T + \Delta P \cdot \beta_P + R \cdot \beta_R) \quad (3.2)$$

де: Y_t – прогнозована врожайність у році t (ц/га); Y_0 – базова врожайність (середнє значення за останні 5 років); ΔT – зміна середньої температури ($^{\circ}\text{C}$) відносно базового періоду; ΔP – зміна кількості опадів (%) у критичні фази вегетації; R – індекс кліматичного ризику (від 0 до 1; оцінюється за частоту посух, пилових бур тощо); β_T – коефіцієнт чутливості врожайності до зміни температури; β_P – коефіцієнт чутливості врожайності до зміни кількості опадів; β_R – коефіцієнт впливу кліматичного ризику на врожайність.

Модель базується на відкритих статистичних та наукових джерелах (FAO, IPCC, Держстат України) та враховує такі ключові параметри: базовий рівень виробництва основних культур (2020 р.); відсоток зниження врожайності за негативного сценарію; *прогнозні обсяги втрат* у натуральному вираженні (млн тонн); економічна оцінка втрат у доларах США.

Вважаємо, що без впровадження ефективних адаптаційних заходів (втрати будуть системними та зростатимуть з роками).

Досвід діяльності господарств корпоративного сектору аграрної економіки свідчить, що досягнення технологічного прориву у виробництві сільськогосподарської продукції на базі цифрової трансформації можливе лише при створенні оптимальних ґрунтово-агротехнічних та організаційно-територіальних умов, що забезпечують на всьому життєвому циклі виробництва суттєве підвищення продуктивності на основі її планування та програмування, виходу продукції на одного працівника, зниження матеріальних витрат плати праці та інші види витрат.

Сучасні цифрові технології дозволяють оптимізацію всіх ключових параметрів сільськогосподарських культур, що впливають на врожайність, а саме: родючість ґрунтів; їх технологічні властивості; місце розташування та структура земельних угідь.

Для широкого впровадження цифрових технологій в аграрному секторі потрібна підготовка кваліфікованих кадрів. Пропонується створити єдину онлайн-платформу «Відкрита аграрна освіта», яка має стати частиною єдиної

національної системи онлайн-освіти та бути пов'язана з інформаційними системами міністерств аграрної політики та продовольства України, економіки, фінансів, громад та територій України, Державної служби статистики, НААН України та інших урядових структур.

В основі цифровізації сільського господарства має лежати рішення головного завдання – створення «розумного землекористування», яке досягається методами «розумного землеустрою».

Цей безперечний факт пояснюється такими причинами:

1. Основні питання розвитку галузі («розумне» поле, «розумна» ферма, «розумний» сад тощо) повинні розглядатися не ізольовано, а у загальній системі функціонування сільськогосподарського підприємства.

2. Усі основні галузі суб'єкта підприємницької діяльності в сфері аграрного бізнесу об'єднані єдиною територією в її межах і пов'язані елементами виробничої та соціальної інфраструктури, що потребує взаємопов'язаного вирішення таких питань: упорядкування земельно-майнових відносин, що не дозволяє здійснювати планомірне використання та обіг земель сільськогосподарського призначення; налагодження обліку та оцінки якісного стану земель з метою найкращої прив'язки розміщення галузей сільського господарства до території шляхом обліку продуктивних і територіальних властивостей земель; проєктування єдиної взаємопов'язаної системи меліоративних, протиерозійних та природоохоронних заходів, межі здійснення яких збігаються з водозбірними площами, басейнами малих річок, районами вітрової ерозії тощо.

При цьому «розумний землеустрій» має бути як засобом отримання інформації та її обробки, так і механізмом прийняття адекватних управлінських рішень у сфері регулювання землекористування, підвищення родючості та охорони ґрунтів, забезпечення продовольчої безпеки країни з урахуванням сучасних тенденцій кліматичних змін.

Необхідно наголосити, що основні принципи Європейського зеленого курсу включають екологічно стійкий розвиток, збереження біорізноманіття,

покращення якості води та ґрунту, зменшення забруднення повітря, енергетичний перехід до відновлюваних джерел енергії, підвищення енергоефективності, інновації, циклічну економіку та розширення природоохоронних територій. Мета – досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року завдяки змінам в енергетиці, транспорті, промисловості та сільському господарстві.

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України планує розробити програму адаптації агросектору до кліматичної політики до 2030 року. План передбачає оцінку ризиків, фінансові стимули та співробітництво з міжнародними організаціями для впровадження екологічних практик.

Відповідно до цього плану, у 2025 році завершиться дослідження оцінки ризиків сільського господарства до зміни клімату, а до 2026 року буде розроблено програмний документ щодо адаптації суб'єктів підприємницької діяльності в сфері аграрного бізнесу [122].

Вважаємо, що реалізація основних засад кліматичної політики України в сфері виробництва сільськогосподарської продукції може передбачати фінансові стимули, такі як субсидії на екологічні практики, гранти на дослідження та податкові пільги, що допомагає зменшити витрати на розробку та впровадження екологічно чистих технологій та сприяти інвестиціям у сталий розвиток.

На нашу думку, важливість впровадження кліматичної політики в аграрному секторі країни буде проявлятися в наступному.

Розробка та впровадження на основі державно-приватного партнерства в технологічний процес господарств корпоративного сектору аграрної економіки кліматостійких технологій та сортів сільськогосподарських культур.

Підвищення ефективності використання ресурсів при виробництві сільськогосподарської продукції шляхом стимулювання розробки та практичного застосування інноваційних технологій, які будуть орієнтовані на зменшення споживання води, енергії тощо.

3. Фінансова підтримка та стимули, що передбачає надання субсидії, гранти та податкові пільги для розробки та впровадження екологічних практик у діяльність сільськогосподарських підприємств, а також залучення коштів міжнародних фінансових донорів для реалізації заходів природоохоронної діяльності.

Реалізація принципів клітичної політики допоможе суб'єктам підприємницької діяльності в сфері виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції покращити свій репутаційний імідж, демонструючи відповідальність за збереження навколишнього середовища.

Отже, наслідки зміни клімату суттєво впливають на сільське господарство, яке значною мірою залежить від погодних і кліматичних умов, і, відповідно, на продовольчу безпеку країни.

На основі узагальнення вітчизняного та світового досвіду нами запропоновані напрями реалізації Програми адаптації суб'єктів підприємницької діяльності в сфері аграрного бізнесу до зміни клімату, що передбачає наступне:

1. Покращення землекористування шляхом впровадження інноваційних технологій, які спрямовані на забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств до зміни клімату, що буде передбачати таке: створення сортів сільськогосподарських культур, стійких до спеки, посухи та засолення ґрунту. Оптимізація систем раціонального землекористування, у тому числі перехід від системи «урожайність із гектара землі» до системи «врожай на краплю води»; розвиток потенціалу науково-дослідних установ та освітніх закладів аграрного спрямування щодо планування та впровадження агроекологічних моделей сільських господарств з урахуванням змін умов господарювання; розширення практики раціонального землекористування з метою збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва, відновлення родючості ґрунту, збереження біорізноманіття та скорочення ареалу шкідників; покращення якості прикладних досліджень, надання консультативних та інформаційних послуг з питань зниження ризиків і адаптації до кліматичних змін сільського

господарства; використання геоінформаційної системи (ГІС) для покращення спостереження за системами землекористування та виявлення ознак деградації земель сільськогосподарського призначення, спричиненої зміною клімату та діяльністю людини; забезпечення надання доступу до сортів насіння, стійких до кліматичних змін, які можуть зберігатися у насіннєвих банках *in situ*; створення на рівні територіальних громад резервів насіння, продовольства та кормів, на випадок прояву екстремальних погодних явищ; забезпечення доступу до «зелених ринків» та створення стимулів для вирощування і реалізації сільськогосподарської продукції, стійкої до кліматичних змін.

2. Покращення водопостачання та підвищення ефективності використання води для виробництва і переробки сільськогосподарської продукції господарствами корпоративного сектору аграрної економіки: аналіз систем використання та розподілу води з метою створення систем раціонального виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, а також створення замкнутих систем використання водних ресурсів; використання комплексної системи управління водними ресурсами з метою збереження та покращення раціонального функціонування водозборів; комбіноване регулювання водостоку та планування систем землекористування, стійких до змін клімату, інфраструктури, сумісної з кліматичними умовами, повторного використання води та використання дощових стоків; регулювання стоку та водозбору для забезпечення комплексного планування об'єктів інфраструктурного забезпечення, адаптованих до кліматичних умов; впровадження методів ефективних методів збирання вод поверхневого стоку як спосіб запасів підземних вод, використання ефективних системи зрошення та системи збирання дощового стоку загального користування.

3. Розвиток потенціалу суб'єктів підприємницької діяльності в сфері аграрного бізнесу для зниження коротко- та довгострокових ризиків і скорочення втрат, спричинених погодними катаклізмами: оцінка ризиків стійкості систем життєдіяльності сільськогосподарських підприємств та розробка заходів, спрямованих на зниження впливу кліматичних ризиків;

забезпечення доступу сільськогосподарських товаровиробників до інформації про погоду та клімат з метою відстеження і реагування на наслідки зміни клімату; посилення готовності до прояву стихійних лих на місцевому рівні, посилення механізмів реагування та організації відновлювальних робіт; оцінка дієвості стратегій зниження кліматичних ризиків за рахунок ринкової діяльності, що ґрунтується на фінансових активах; розробка присторіїв та технологій для користування базами даних і систем координування діяльності всіх інституцій з метою зниження ймовірності проявів кліматичних ризиків у всіх галузях народного господарства та на рівні держави, області, району, громади; формування економічного підґруття політики адаптації сільськогосподарських товаровиробників до змін клімату; покращення нормативного забезпечення щодо створення стимулів для планування адаптаційних заходів і системи раціонального землекористування з урахуванням кліматичних змін; забезпечення прозорості у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, які відповідають за питання скорочення прояву кліматичних ризиків.

4. Зміцнення стійкості об'єктів інфраструктурного забезпечення сільських поселень до кліматичних змін: оцінка впливу зміни клімату на функціонування основних об'єктів інфраструктури з метою їх модернізації; зміцнення систем забезпечення продовольчої безпеки за рахунок підвищення надійності об'єктів зберігання та збуту продовольчої продукції.

5. Документування та поширення знань і досвіду діяльності суб'єктів аграрного бізнесу, адаптованих до кліматичних змін: документування, поширення та широке використання знань та інновацій, що впроваджуються самими сільгоспвиробниками в галузі раціонального використання природних ресурсів, сприяючи таким чином адаптації до зміни клімату та оздоровлення екосистем; створення та удосконалення систем збирання, аналізу та розповсюдження відомостей про зміну клімату з метою врахування ризиків, пов'язаних з кліматичними змінами, при прийнятті рішень щодо планування та інвестування на рівні громад; розширення використання інформаційних та

комунікаційних технологій з метою поширення інформації про кліматичні ризики та системи раннього попередження; інформування на міжнародних форумах досвіду, отриманого в результаті реалізації проєктів з адаптації сільськогосподарських товаровиробників до умов змін клімату; поширення знань про діяльність сільськогосподарських підприємств, адаптованих до змін клімату з метою відображення при розробці національних програм забезпечення продовольчої безпеки та адаптації сільського господарства до змін клімату.

Отже, зміна клімату дедалі більше впливає на продовольчі системи у світі, зокрема на сільське господарство, яке є основою продовольчої безпеки. Зростання частоти екстремальних погодних явищ, дефіцит водних ресурсів, деградація ґрунтів і зниження врожайності вимагають негайного впровадження ефективних адаптаційних стратегій. В умовах України, яка виступає ключовим гравцем на глобальному аграрному ринку, адаптація до кліматичних змін є критично важливою не лише для національної безпеки, а й для стабільності міжнародних ринків продовольства.

У цьому контексті важливо формувати багатовекторну політику, що враховує технологічні, екологічні, інституційні, соціальні та економічні чинники. Нами систематизовано ключові стратегії адаптації до змін клімату, що мають на меті забезпечення сталого розвитку аграрного сектору та продовольчої безпеки країни (дод. Н.1).

Подана інформація в додатку Н.1 узагальнює ключові стратегії адаптації до змін клімату в контексті забезпечення продовольчої безпеки, згруповані за напрямками впливу: екологічним, інфраструктурним, технологічним, управлінським, соціальним, інституційним та економічним.

Така класифікація дозволяє комплексно охопити спектр можливостей адаптації, забезпечити цілісне бачення шляхів реагування аграрного сектору на кліматичні загрози, а також формує основу для розробки національних і регіональних програм адаптації. Водночас вона демонструє міждисциплінарний підхід, який поєднує науку, технології, політику та освіту в

рамках спільної мети - гарантування продовольчої безпеки в умовах зміни клімату.

Таким чином, продовольча безпека є складним соціально-економічним явищем, що включає в себе забезпеченість населення продукцією, підвищення питомої ваги вітчизняних товарів, необхідність державної підтримки господарств корпоративного сектору аграрної економіки і, найголовніше, – розвиток сільського господарства як основного джерела виробництва продовольства. Простежується наступна закономірність: розвиток сільського господарства та, зокрема, відновлення галузі м'ясного скотарства, підвищує рівень продовольчої безпеки, що, своєю чергою, значно зміцнює економічний стан країни.

Необхідно зазначити, що продовольча безпека є предметом особливої уваги кожної країни, яка прагне не лише зберегти свою незалежність, а й забезпечити благополуччя своїх громадян. Забезпечення продовольчої безпеки вимагає від держави комплекс дій щодо розробки та здійснення соціально-політичних, економічних, науково-технічних, організаційних та інших заходів. Особливого значення набуває провадження відповідної єдиної державної політики, розробка нормативних правових документів та програм тощо.

У сучасних умовах глобалізаційних викликів та воєнних ризиків продовольча безпека України потребує комплексного переосмислення з урахуванням економічної, екологічної та соціальної стійкості. Забезпечення базових індикаторів продовольчої безпеки має відбуватись не лише шляхом нарощування обсягів виробництва, а й через посилення інституційної спроможності держави контролювати доступність, якість та безпечність харчових продуктів.

Ключовими пріоритетами мають стати: зменшення імпортозалежності, підтримка стратегічних напрямів аграрного виробництва, розвиток інфраструктури для зберігання і логістики продовольства, а також забезпечення стабільного функціонування внутрішнього ринку.

Організаційно-економічні заходи повинні включати стимулювання виробництва продукції із високою доданою вартістю, підтримку малого та сімейного фермерства, розвиток агропереробки та впровадження кліматоадаптивних технологій. Особливої уваги потребує реформування системи державного регулювання – від розподілу бюджетної підтримки до створення дієвих механізмів управління ризиками.

Досягнення продовольчої безпеки в умовах глобалізації можливе лише за умови посилення взаємодії між державними інституціями, науковими установами, бізнесом і територіальними громадами. Це забезпечить гнучкість продовольчої політики та здатність ефективно реагувати на нові виклики.

3.2. Формування системи організаційного та інституційного забезпечення системи продовольчої безпеки України

У сучасних умовах забезпечення продовольчої безпеки набуває особливого значення як складова національної безпеки та передумова стабільного соціально-економічного розвитку. Вплив зовнішньої агресії, глобальні продовольчі кризи, зміни клімату та внутрішні структурні дисбаланси аграрного сектору вимагають удосконалення системи управління продовольчою безпекою. Особливої актуальності це питання набуває в контексті зниження доступності харчових ресурсів, порушення логістичних ланцюгів і зростання кількості соціально вразливих груп населення. Забезпечення достатнього рівня продовольства, його стабільної якості та доступності потребує комплексного підходу, який охоплює інституційні, організаційні, правові та економічні аспекти.

У такому контексті важливим завданням державної політики є формування дієвої, гнучкої та стійкої системи управління продовольчою безпекою. Одним із ключових напрямів такого удосконалення є формування системи організаційного та інституційного забезпечення, яка дозволяє забезпечити координацію політик, ефективне використання ресурсів,

прозорість управлінських рішень та адресну підтримку вразливих верств населення. [123]. Водночас організаційно-інституційний компонент є критично важливим для формування узгоджених механізмів моніторингу, прогнозування ризиків і своєчасного реагування на загрози. Без комплексного розвитку цих елементів неможливо досягти стійкого функціонування агропродовольчої системи, особливо в умовах зовнішніх і внутрішніх шоків.

У сучасних умовах сформувалася організаційна система інститутів забезпечення продовольчої безпеки, для якої характерним є певне співвідношення формальної і неформальної складових. З одного боку, функціонує система державних органів, нормативно-правових актів, стратегічних документів та процедур, що регламентують доступ до ресурсів і розподіл продовольства. З іншого боку, значну роль відіграють неформальні практики - горизонтальні зв'язки між виробниками, неформальна допомога, самоорганізація громад та місцевих ініціатив. Така взаємодія дозволяє гнучко реагувати на кризові ситуації, проте потребує підкріплення з боку формалізованих механізмів для досягнення сталості й системності у забезпеченні продовольчої безпеки.

Організаційне забезпечення продовольчої безпеки передбачає створення та ефективне функціонування інституцій, структур, механізмів і процедур, що здійснюють планування, координацію, моніторинг і реалізацію державної політики у сфері забезпечення продовольства. До них належать органи центральної виконавчої влади (Мінагрополітики, Мінекономіки, Мінсоцполітики), їхні територіальні підрозділи, місцеві органи влади, спеціалізовані агенції, аналітичні центри, дорадчі служби, а також інститути громадянського суспільства. Важливим аспектом організаційного забезпечення є наявність ефективної структури управління, чіткий розподіл функцій та відповідальності між суб'єктами, а також здатність системи реагувати на внутрішні та зовнішні загрози в реальному часі.

Інституційне забезпечення включає нормативно-правову базу, формальні правила взаємодії між учасниками системи, інституційні практики, політичну

відповідальність та соціальні механізми координації. Воно охоплює як формальні інституції, так і неформальні механізми, зокрема рівень довіри між суб'єктами, готовність до співпраці, традиції взаємодії в аграрному середовищі. Ефективна інституційна система повинна базуватись на принципах прозорості, підзвітності, адаптивності та взаємодії між секторами. Крім того, необхідна наявність стабільних механізмів фінансування, зокрема через державний та місцеві бюджети, цільові фонди, міжнародну допомогу [124].

Вона охоплює формальні інститути, неформальні правила гри, а також організаційні платформи та інструменти, через які реалізуються політики продовольчої безпеки (табл. 3.2).

Кожен із елементів відіграє важливу роль у формуванні, реалізації, контролі або підтримці продовольчої політики в умовах сучасних викликів, таких як війна, зміни клімату, глобальні економічні коливання. Вона дозволяє побачити взаємозв'язки між різними інституціями, їхню спеціалізацію та вплив на різні аспекти продовольчої системи – від виробництва до споживання.

Таблиця 3.2

Основні структурні елементи (організаційної та інституційної системи забезпечення продовольчої безпеки країни)

Компонент	Функціональне призначення
Органи виконавчої влади	Формування та реалізація державної аграрної і продовольчої політики (Мінагрополітики, Мінекономіки)
Законодавча база	Визначення правових механізмів регулювання аграрного виробництва, торгівлі, харчової безпеки
Контрольні та моніторингові органи	Державна служба з питань безпечності харчових продуктів, Держпродспоживслужба
Наукові та освітні установи	Розробка технологій, прогнозування ризиків, навчання кадрів
Громадянське суспільство та кооперація	Залучення населення до вирішення локальних питань безпеки, контроль за ефективністю політик
Міжнародні партнери та проекти	Технічна допомога, обмін досвідом, участь у глобальних механізмах забезпечення продовольства

Джерело: власна розробка автора.

Сформований інституційний порядок сприяв розвитку потужного прошарку малих суб'єктів підприємницької діяльності в сфері аграрного бізнесу, які мають вагомий частку в структурі виробництва основних видів

сільськогосподарської продукції. Для проведення розрахунків ми використали метод середньої трирічної ковзної (дод. Н.2).

Цей спосіб обчислення середнього значення часового ряду для певної тривалості періоду, в даному випадку - трьох років, і обчислення значення, яке ковзає по даних з часом. Ковзне середнє згладжує короткострокові коливання в часовому ряді, виділяючи довгостроковий тренд.

Ці суб'єкти, переважно у формі особистих селянських господарств та сімейних ферм, є ключовими виробниками овочів, фруктів, молока, м'яса та іншої продукції першої необхідності. Їхня діяльність не лише насичує внутрішній ринок, а й забезпечує продовольчу доступність у регіонах із підвищеною вразливістю, особливо в умовах воєнного стану та порушення логістичних ланцюгів. Наявна система підтримки, що включає грантові програми, податкові пільги, інструменти мікрофінансування та розвиток кооперативних форм господарювання, створює сприятливі умови для зміцнення економічної самостійності таких виробників. Більш того, саме ці малі господарства найшвидше реагують на локальні потреби споживчого ринку, забезпечуючи гнучкість та оперативність аграрної системи. Подальше зміцнення цього сектора вимагає удосконалення інституційної підтримки, зокрема, розробки довгострокових механізмів інтеграції малих виробників до системи продовольчої безпеки, підвищення їхнього доступу до цифрових платформ, ринкової інфраструктури та державних замовлень.

Необхідно відзначити, що на основі проведених розрахунків буде спостерігатися їх поступове зростання до 2033 року. Ця обставина відповідає нашим передбаченням, оскільки країна взяла європейський вектор свого розвитку де основою аграрного устрою є малі фермерські господарства.

Крім того, після закінчення війни буде спостерігатися часткова мобілізація військовослужбовців Сил оборони, які на основі чинного законодавства мають право на отримання земельної ділянки для ведення товарного виробництва сільськогосподарської продукції, що також буде сприяти розвитку малого сільського підприємництва. Право учасників бойових

дій на безоплатне отримання земельних ділянок закріплено в статті 121 Земельного кодексу України, яка передбачає передачу земель із державної або комунальної власності для ведення особистого селянського господарства, садівництва чи будівництва. Крім того, відповідні пільги визначені у Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», де встановлено першочергове право цієї категорії громадян на отримання земельних ресурсів. Реалізація цього права регулюється також підзаконними актами, що деталізують порядок відведення та оформлення ділянок. Така законодавча база є важливим елементом соціальної підтримки ветеранів і водночас сприяє залученню їх до сільськогосподарського виробництва. Особливої актуальності це набуває в умовах зростання потреби в ефективних формах організації аграрної діяльності, зокрема через розвиток сільськогосподарської кооперації. Саме кооперативи можуть стати ефективним інструментом інтеграції ветеранів у господарське життя громад, забезпечуючи їм доступ до ресурсів, збутових ринків, технологій і консультативної підтримки.

Кооперативи сприяють консолідації зусиль у виробництві, зберіганні, переробці та збуті аграрної продукції, що забезпечує стабільність постачання продовольства на внутрішній ринок, особливо в умовах криз і порушень логістичних ланцюгів. Завдяки кооперації зменшуються транзакційні витрати, підвищується доступ до інвестицій, інновацій, державної підтримки, а також покращується якість продукції.

Інституційна складова розвитку сільськогосподарської кооперації в контексті забезпечення продовольчої безпеки країни є ключовим елементом формування сталого, доступного та ефективного аграрного виробництва. Вона охоплює сукупність формальних та неформальних інститутів, що регламентують правила взаємодії, координацію дій та розподіл ресурсів між суб'єктами кооперативного руху, а також забезпечують інтеграцію кооперативів до загальнонаціональної системи продовольчого забезпечення.

Інституційна підтримка сільськогосподарської кооперації сприяє вирішенню ключових завдань продовольчої безпеки: зменшенню втрат при зберіганні і транспортуванні продукції, покращенню доступу до ринків збуту, нарощенню обсягів виробництва, підвищенню якості продуктів харчування та стабілізації цін. В умовах воєнного часу та глобальних загроз саме кооперація як інституція дозволяє зберігати гнучкість продовольчої системи та оперативно реагувати на виклики.

Сільськогосподарські кооперативи є ключовим інструментом підвищення продовольчої безпеки, особливо в умовах децентралізації, обмеженого державного фінансування та глобальних викликів. Їхній розвиток вимагає цілеспрямованої державної політики, сприятливого інституційного середовища та формування культури співпраці серед агровиробників (дод. Н.2). В додатку Н.2 систематизовано основні функціональні напрями, в яких сільськогосподарські кооперативи відіграють ключову роль для забезпечення продовольчої безпеки на національному та регіональному рівнях. Вона детально розкриває механізми та переваги кооперативної діяльності, а також визначає основні виклики, що впливають на ефективність їх функціонування.

У сучасних умовах розвиток кооперації багато в чому залежить від соціально-економічного стану сільських територій. Зокрема, це пов'язано зі структурою землекористування, включаючи характер і масштаби земельних ділянок, які перебувають у власності господарських суб'єктів та домогосподарств. Малоземельні особисті селянські господарства та сімейні фермерські господарства часто стикаються з обмеженим доступом до техніки, фінансових ресурсів і ринків збуту, що знижує їхню ефективність. Кооперація дозволяє таким господарствам об'єднати ресурси, зменшити витрати, покращити логістику й укласти колективні контракти. Вона також підвищує їхню переговорну спроможність і забезпечує доступ до державної підтримки [125].

У сучасній структурі сільськогосподарської кооперації можна виділити об'єднання з переробки та збуту сільськогосподарської продукції, постачання

засобів виробництва, кредитування, виробничого обслуговування, а також кооперативи у сфері виробництва.

У більшості економічно розвинених країн значні позиції належать кооперації на стику сільського господарства із суміжними галузями економіки. Спостерігається особливо значна роль фермерських кооперативів в організації збуту продукції сільського господарства, як загалом, так і окремих її видів. У низці випадків кооперативи організовують переробку і збут спеціалізованої продукції, що відправляється як на внутрішній ринок, так і на зовнішній, створюючи відповідні виробничо-збутові системи.

Кооперативна харчова промисловість економічно розвинених країн вирізняється, як правило, високим технічним рівнем і високою якістю продукції. Стабільна частка кооперативного сектору у виробництві продовольчої продукції є свідченням того, що в умовах жорсткої конкурентної боротьби кооперативи постійно вдосконалюють виробничу базу підприємств харчової промисловості, які їм належать, шляхом переходу до глибокої переробки сільськогосподарської сировини на основі безвідходної технології, чутливо реагуючи на споживчий попит і кон'юнктуру ринку.

Науково обґрунтована діяльність сільськогосподарської кооперації у сфері заготівель сільськогосподарської продукції слугує базою для високоефективного інноваційного розвитку малих підприємств в аграрному секторі. Оцінка якості роботи кооперативних об'єднань визначається ступенем виконання основних умов, що відображають здійснення соціально-економічної місії, нарощування обсягів виробництва та питомої ваги представників сільськогосподарської кооперації на продовольчих ринках.

У заготівельно-збутовій діяльності сільськогосподарської кооперації вступають у взаємодію і взаємопроникнення інтереси виробників і переробників. Забезпечуючи для жителів сільських територій канал збуту аграрної продукції, сільськогосподарська кооперація бере участь у формуванні грошових ресурсів сільгоспвиробників, гарантований збут вирощеної продукції

сприяє підвищенню трудової зайнятості жителів сільських територій [126]. Тут проглядається поєднання соціальної та економічної діяльності кооперативів.

Вона традиційно опікується забезпеченням сільського населення промисловими і продовольчими товарами першої необхідності, при цьому зустрічно скуповуючи в особистих селянських господарствах лишки сільськогосподарської продукції та вторинну сировину.

В умовах посилення конкуренції та кризи з метою підвищення ефективності роботи сільськогосподарських кооперативів повинні змінювати стиль ведення бізнесу та взаємовідносин, як з постачальниками, так і між собою хоча б у рамках регіональних кооперативних об'єднань. Така еволюція організаційних підходів вимагає не лише якісних змін у структурі управління, а й кількісного прогнозування розвитку кооперативного руху. У цьому контексті особливого значення набуває розрахунок прогнозного значення кількості сільськогосподарських кооперативів, що дозволить оцінити масштаби поширення цієї форми господарювання, потребу в ресурсному забезпеченні та потенціал впливу на аграрну економіку регіонів.

Розрахунок прогнозного значення кількості створених сільськогосподарських кооперативів базувався на поєднанні кількох методичних підходів, зокрема: аналізу історичних даних про динаміку створення кооперативів за попередні роки, що дозволяє виявити закономірності й тенденції розвитку кооперативного руху; сценарного моделювання, яке враховує вплив зовнішніх факторів на можливі траєкторії змін; екстраполяції часових рядів, яка дозволяє на основі виявленого тренду спрогнозувати кількість кооперативів у середньостроковій перспективі; оцінки ефекту від впровадження програм підтримки: прогноз враховує заплановані заходи державної та міжнародної допомоги, які стимулюють кооперацію, зокрема через гранти, пільгові кредити, навчання та консалтинг (табл. 3.3).

Вважаємо, що 2026 рік є стартовим етапом із помірним зростанням кількості сільськогосподарських кооперативів. Такий підхід ґрунтується на очікуваному запуску нових державних та міжнародних програм підтримки

аграрного сектору, зокрема в межах післявоєнної відбудови України, а також активізації регіональних ініціатив зі сталого розвитку сільських територій.

Таблиця 3.3

**Розрахунок прогнозного значення кількості створених
сільськогосподарських кооперативів, 2026-2030 рр.**

Рік	Кількість новостворених кооперативів	Запропоновані заходи
2026	120–150	Активізація державної підтримки, освітні програми
2027	180–220	Підвищення інформованості, розвиток цифрових сервісів
2028	250–300	Покращення нормативно-правової бази, доступ до фінансування
2029	320–380	Розширення регіональних кооперативів, інтеграція у ринки
2030	400–480	Консолідація кооперативів, посилення експортного потенціалу

Джерело: власна розробка автора.

У 2027–2028 роках прогнозується фаза активного зростання, що зумовлено зростанням зацікавленості населення в кооперації, ширшим впровадженням цифрових інструментів (електронних платформ, обліку, логістики), покращенням нормативно-правової бази та інформаційно-просвітницькою роботою серед сільського населення.

Період 2029–2030 років ідентифікується як етап стабільного розвитку з тенденцією до масштабування, у межах якого очікується укрупнення та об'єднання кооперативів, розширення їх ринкових можливостей, вихід на нові ринки збуту та поступове зростання продуктивності завдяки накопиченню досвіду та доступу до сучасних технологій.

У таких умовах сільськогосподарські кооперативи здатні стати важливими постачальниками продуктів харчування для закладів харчування, що фінансуються за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів, таких як школи, лікарні, соціальні установи. Це відкриває можливості для розвитку локального виробництва, скорочення логістичних ланцюгів і підвищення якості та безпечності продуктів, що надходять до споживача.

Вважаємо, що удосконалення інституційної складової сільськогосподарської кооперації в контексті продовольчого забезпечення

країни є стратегічним напрямом аграрної політики, що має на меті створення стійкої, справедливої та ефективної системи продовольчого виробництва та розподілу. В умовах воєнної агресії, порушення логістичних ланцюгів і зростання соціальної вразливості населення кооперація виступає не лише інструментом підтримки дрібних виробників, а й важливим чинником забезпечення продовольчої безпеки на регіональному та національному рівнях. Проте наявна інституційна основа потребує суттєвого вдосконалення.

Серед пріоритетних напрямів реформування інституційної складової можна виокремити: удосконалення нормативно-правової бази: спрощення процедур реєстрації кооперативів, уніфікація вимог до звітності, посилення юридичного захисту членів кооперативу, введення спеціальних правових режимів для малих форм господарювання в умовах надзвичайних ситуацій; розширення інституційної інфраструктури підтримки: створення мережі регіональних кооперативних центрів, що поєднують функції дорадництва, навчання, логістичної підтримки та координації між суб'єктами. Доцільно також створити централізовану цифрову платформу для обліку, звітності й комунікації кооперативів; підвищення рівня неформальних інститутів: стимулювання горизонтальних зв'язків між виробниками, розвиток культури взаємодії, довіри, солідарності. Це можливо через залучення громадських організацій, освітніх проєктів, лідерів громад та підтримку локальних ініціатив; інтеграція кооперативів у продовольчі програми держави: надання їм пріоритетного доступу до публічних закупівель, участь у системі продовольчих інтервенцій та стабілізаційних фондів; фінансова інституціональна підтримка: впровадження цільових субсидій, доступу до пільгового кредитування, страхування ризиків, аграрних розписок. Важливо запровадити механізми довгострокового фінансування з гарантією результатів кооперативної діяльності.

Одним із дієвих напрямів такої підтримки може стати створення логістичного кооперативного центру, який об'єднуватиме інфраструктурні, технологічні та організаційні ресурси для забезпечення ефективного

функціонування сільськогосподарських кооперативів. Такий центр сприятиме централізованій закупівлі засобів виробництва, зберіганню та транспортуванню продукції, а також налагодженню прямих каналів збуту, зокрема для учасників бойових дій, які інтегруються у аграрну сферу. На нього має бути покладено функцію централізації управління фінансами і товарними потоками, що забезпечує найкращі умови у взаємовідносинах з постачальниками і логістичними компаніями. Централізація фінансових ресурсів має здійснюватися на основі угоди між кооперативними утвореннями.

Як формальна інституція, логістичний центр виконує такі функції: інфраструктурне забезпечення: надає агровиробникам і переробникам доступ до складських приміщень, холодильників, зон передпродажної підготовки, сортування та пакування продукції; організація транспортування та логістики: централізує управління перевезеннями, оптимізує маршрути, знижує логістичні витрати; сприяння стандартизації та сертифікації: забезпечує контроль якості продукції, дотримання ветеринарних, фітосанітарних та експортних вимог; маркетингова та інформаційна платформа: підтримує цифрову інфраструктуру для обміну інформацією між виробниками, трейдерами та споживачами; інтеграція у державну політику: може функціонувати в межах регіональних чи національних програм розвитку агрологістики, отримуючи підтримку через цільові субсидії, пільги, державне фінансування.

Таким чином, логістичний центр не лише виконує утилітарні функції транспортування й зберігання, а й формує інституційне середовище, в якому об'єднуються виробники, переробники, дистриб'ютори й споживачі. Він створює формальні умови для підвищення прозорості, скорочення транзакційних витрат та інтеграції малих виробників у більші логістичні мережі.

У країнах Європейського Союзу та США логістичні аграрні центри є важливим елементом інституційної інфраструктури, який підтримується як державою, так і приватним бізнесом.

У ЄС логістичні аграрні хаби функціонують у рамках стратегій розвитку сільських територій та політики забезпечення продовольчої безпеки. Наприклад, агропромисловий кластер Rungis у Франції, розташований поблизу Парижа, є найбільшим оптовим ринком сільськогосподарської продукції в Європі. Це складна логістична інституція з розвиненою інфраструктурою зберігання, сортування, лабораторного контролю, сертифікації та митного оформлення. Його діяльність регулюється державними органами та підпорядковується чітким нормативним вимогам щодо безпеки продуктів харчування, транспортування та екологічних стандартів.

У США логістичні центри розглядаються як частина сільськогосподарських інноваційних кластерів. Наприклад, центр Fresno Food Commons у Каліфорнії об'єднує виробників, переробників і дистриб'юторів у межах однієї інституційної платформи. Він діє як кооператив, що отримує фінансову підтримку як із приватних фондів, так і з державних програм USDA. Центр забезпечує юридичну допомогу, сертифікацію органічної продукції, контроль якості та маркетингові послуги.

Вони демонструють, що ефективне функціонування логістичних центрів як формальних інституцій базується на поєднанні: законодавчої підтримки, державного фінансування, наявності управлінських структур, інтеграції цифрових технологій та участі місцевих фермерських кооперативів.

Комерційний центр регіональної кооперативної мережі має здійснювати єдине управління торгівлею, вести бухгалтерію. Важливо зрозуміти, що перехід до системи угод про партнерство являє собою радикальну зміну всієї системи сільськогосподарської кооперації. Необхідно зазначити, що це тривалий процес, пов'язаний з низкою труднощів організаційного та фінансового характеру. При цьому необхідно створювати внутрішньосистемну логістику сільськогосподарської кооперації, об'єднуючи в єдиний ланцюг усі її галузі та зміцнюючи інфраструктуру.

Цілісний підхід до формування суб'єктів інфраструктурного забезпечення діяльності сільськогосподарської кооперації є основою для її

оптимальної організації та ефективного функціонування. Управління логістикою в споживчій кооперації потребує цілісного уявлення про систему поставок. Тому дії виробників і підприємств роздрібною торгівлі мають бути орієнтовані на розвиток партнерських відносин усередині ланцюга поставок.

Зважаючи на наявні обсяги продажів, розміщення суб'єктів сільськогосподарської кооперації, слід створювати центральні або регіональні розподільчі центри, вкладати кошти в приміщення, обладнання та брати на себе витрати з утримання таких центрів. У розподільчому центрі здійснюється обробка замовлень, що надходили від торговельних точок, і потім товари доставляються в магазини. Відповідно скорочуються час доставки товарів до торговельних точок і норма необхідних запасів. Таким чином, витрати всередині ланцюга поставок скорочуються, підвищується ефективність його функціонування.

Створення логістичного розподільчого центру слід розглядати як інноваційний шлях розвитку аграрного сектору та джерело конкурентної переваги. Такий центр забезпечує централізацію функцій зберігання, передпродажної підготовки, стандартизації та ефективного розподілу продукції, що дає змогу скоротити витрати на логістику та підвищити оперативність постачань. На відміну від традиційної моделі роздрібною торгівлі, логістичний центр дозволяє об'єднувати продукцію від дрібних і середніх виробників, формувати великі товарні партії відповідно до вимог оптових покупців, переробників чи експортних компаній.

Завдяки впровадженню сучасних цифрових технологій та систем моніторингу, розподільчі центри сприяють підвищенню прозорості, простежуваності ланцюгів поставок та гарантуванню якості. Це забезпечує відповідність потребам сучасного ринку, зокрема вимогам до екологічності, безпечності продукції та швидкості реагування на споживчий попит. У підсумку, логістичні центри виконують не лише функціональну, а й стратегічну роль у розвитку агропродовольчої системи, сприяючи її модернізації та інтеграції у глобальні ринки.

Одним із практичних аспектів їх ефективного використання є забезпечення якісної та безперебійної поставки продуктів до закладів харчування, що фінансуються за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів. У цьому контексті важливим завданням стає вибір надійного постачальника, здатного забезпечити відповідність стандартам безпеки, стабільність цін, прозорість умов закупівель і своєчасність логістики, що є критичним для функціонування освітніх, медичних та соціальних установ.

Необхідно наголосити, що під час вибору постачальника продовольства для закладів харчування, що фінансуються за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів, органи управління керуються принципом раціонального витрачання бюджетних коштів, водночас питанням якісного та безпечного харчування на підставі Закону України «Про публічні закупівлі» не приділяється належної уваги [127].

Реалізоване в сучасних умовах соціальне харчування не ставить за мету орієнтацію на застосування продукції місцевих сільськогосподарських товаровиробників. Тому організація поставок продуктів харчування місцевого виробництва в систему соціального харчування в заклади харчування, що фінансуються за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів, становить незначну частку. І це враховуючи, що продукція місцевих виробників є більш якісною та безпечною, а також часто пропонується за значно нижчою ціною порівняно з імпортованою з інших регіонів. Крім того, багато сумлінних місцевих виробників продуктів харчування не можуть самостійно за прямими каналами вийти на постачання продукції до закладів соціальної сфери, бо не можуть виконати вимоги щодо пакування, маркування продукції, не мають спеціалізованого транспорту, не мають досвіду участі в торгах та укладення державних контрактів. В зв'язку з цим постає необхідність про допуск до участі в торгах з пріоритетним правом на виграш кооперативних об'єднань місцевих товаровиробників. Також має бути дозвіл на постачання продуктів харчування місцевих сільськогосподарських товаровиробників чи кооперативних об'єднань за цінами, які на момент укладання угоди повинні

бути нижчими за ринкові. Вважаємо, що ці положення мають бути зазначені у відповідних нормативно-правових актах, що регулюють процес закупівлі продуктів харчування для закладів харчування, які фінансуються за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів.

Досвід країн світу щодо закупівлі продовольства до державних установ у місцевих товаровиробників демонструє, що такий підхід є ефективним інструментом підтримки місцевого агровиробництва, розвитку сільських територій і забезпечення продовольчої безпеки.

Бразилія - одна з найвідоміших країн у цій сфері. Програма РАА передбачає обов'язкову закупівлю продовольства у дрібних фермерів для потреб державних установ. Аналогічно, у межах Національної програми шкільного харчування (PNAE) щонайменше 30% продуктів мають закуповуватися у місцевих виробників, що гарантує збут і стимулює розвиток кооперації.

Італія впровадила політику підтримки коротких ланцюгів постачання, коли муніципалітети при проведенні тендерів на шкільне харчування надають перевагу місцевим виробникам органічної та традиційної продукції. Законодавство дозволяє враховувати «нецінові критерії», зокрема походження продукції, методи виробництва, вплив на довкілля.

В США в межах програми Farm to School (від ферми до школи), діючої при підтримці USDA, федеральний уряд фінансує локальні закупівлі продуктів до шкільних їдалень. Закупівлі часто здійснюються через кооперативи або малі фермерські господарства, а учні паралельно залучаються до програм продовольчої освіти.

Міжнародний досвід підтверджує, що державна політика щодо пріоритету місцевих закупівель має значний мультиплікативний ефект - вона не лише підтримує виробника, а й сприяє зайнятості, розвитку кооперації, продовольчій стабільності та сталому споживанню. Україна також має перспективи для впровадження подібних підходів, зокрема в межах публічних закупівель, децентралізації та стратегії розвитку сільських територій.

Окреме значення має доступ кооперативів до державних закупівель – у шкільне, медичне та соціальне харчування, що забезпечує гарантований збут продукції. Створення фондів підтримки кооперації на місцевому рівні дозволяє гнучко реагувати на потреби окремих громад і територій. Програми підтримки збутової діяльності та експорту, орієнтовані на кооперативи, допомагають виходити на зовнішні ринки та долати бар'єри масштабування. Важливо також забезпечити фінансування навчальних і консалтингових програм, що підвищують фінансову, юридичну та управлінську грамотність учасників кооперативів. Сукупність цих економічних заходів не лише зміцнює кооперативний сектор, а й сприяє сталому розвитку сільських територій, залученню інвестицій і підвищенню рівня добробуту сільського населення.

Поряд з підтримкою місцевих виробників і переробників сільськогосподарської продукції, необхідне вироблення механізмів реалізації програм внутрішньої продовольчої допомоги, формування схем взаємодії підприємств – ланок формованого «продовольчого ланцюжка» та інфраструктури, насамперед системи логістики.

Досвід продовольчого забезпечення внутрішньо переміщених осіб як форму адресної продовольчої допомоги виявило низку проблем на законодавчому рівні. Для вирішення цього питання необхідно здійснити попередню підготовку, яка включає: розроблення нормативно-правових документів і затвердження порядку організації процесу передачі продуктів харчування або формування продуктових наборів для вимушено переміщених осіб. Пропозиції щодо необхідних заходів, дій та управлінських рішень викладені в наданих роз'ясненнях; організацію відповідних заходів уповноваженими органами для забезпечення бюджетного процесу з урахуванням норм бюджетного законодавства, зокрема: прийняття рішення про затвердження необхідної бюджетної програми; внесення змін до місцевого бюджету і проведення всіх передбачених процедур згідно з бюджетним законодавством.

Важливо також враховувати, що при внесенні змін до місцевого бюджету необхідно зменшити планові показники за бюджетною програмою відділу освіти на суму вартості продуктів харчування, які будуть передані іншому відповідальному виконавцю для формування продуктових наборів. Новий головний розпорядник бюджетних коштів, який виступатиме відповідальним виконавцем, отримує бюджетні асигнування через внесення змін до місцевого бюджету, а також продукти харчування і підтверджувальні документи від відділу освіти. Ці документи повинні засвідчувати кількість та вартість переданих продуктів. У подальшому новий розпорядник формує і видає продуктові набори вимушено переміщеним особам, після чого обліковує зобов'язання та проводить касові й фактичні видатки в натуральній формі. Для коректного обліку всіх операцій учасники бюджетного процесу мають повідомити орган Державної казначейської служби. Це здійснюється шляхом подачі необхідних документів для коригування показників учасників бюджетного процесу і їх звітності, відповідно до вимог Порядку казначейського обслуговування місцевих бюджетів, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 23 серпня 2012 року № 938 (із внесеними змінами) [128].

На сьогодні в Україні складається досить складна ситуації з економічною доступністю до продуктів харчування, особливо в прошарків населення з низьким рівнем доходів. Подібне негативне явище буде спостерігатися за нашими розрахунками до 2030 року за умови закінчення війни у 2025 році (дод. Н.4).

Ця обставина викликана кризою економіки країни в повоєнний період. Фактично знищена енергетика та промисловість країни – галузі, які характеризуються високим рівнем доданої вартості і відображають стан соціально-економічного розвитку України.

У сучасних соціально-економічних умовах забезпечення продовольчої безпеки є одним із пріоритетних завдань державної політики, особливо щодо найбільш вразливих груп населення - осіб з низьким рівнем доходів. В таблиці

систематизовано основні проблеми, що перешкоджають доступу цієї категорії громадян до повноцінного, якісного та збалансованого харчування, а також окреслює комплекс можливих шляхів їх подолання (дод. Н.5).

Запропонована систематизація проблем і можливих шляхів їх вирішення є надзвичайно корисною для формування державної політики та стратегії розвитку соціального захисту. Вона дозволяє чітко окреслити пріоритетні напрямки дій, спрямованих на покращення доступу до продовольства для найбільш вразливих категорій населення.

Вважаємо, що відновиться роль особистих селянських господарств як джерел продуктів харчування і самозайнятості населення. В умовах поширення деструктивних явищ в економіці України особисті господарства селян стали основними виробниками більшості видів сільськогосподарської продукції, забезпечуючи значну частину доходів сільських домогосподарств. Особисті селянські господарства та сімейні фермерські господарства відіграють важливу роль як базові інституції аграрного укладу, що безпосередньо впливають на внутрішнє виробництво продуктів харчування. Для їх підтримки важливо впроваджувати економічні заходи, спрямовані на підвищення виробничого потенціалу та інтеграцію в продовольчі ланцюги. До таких заходів належать державні дотації на утримання худоби, обробіток землі, закупівлю техніки та розвиток переробки. Пільгове кредитування і мікрофінансування дозволяють господарствам інвестувати в оновлення основних засобів виробництва. Податкові преференції, зокрема звільнення від сплати єдиного податку або зменшення податкового навантаження при реєстрації як сімейного фермерського господарства, стимулюють легалізацію та розширення діяльності.

Важливою формою підтримки є доступ до державних і муніципальних закупівель, що гарантує збут продукції та зменшує ризики перевиробництва. Розвиток дорадчих служб та агроосвіти забезпечує підвищення компетентності виробників, особливо в питаннях екологічного виробництва та ринкової орієнтації. Підтримка кооперативної інтеграції малих господарств дозволяє

знижувати витрати та формувати конкурентні товарні партії. Інвестиції у цифрову інфраструктуру та інновації (агроплатформи, смарт-технології) відкривають нові можливості для збуту і оптимізації витрат. Такі економічні заходи не лише зміцнюють економічну самодостатність сільських домогосподарств, але й підвищують стійкість продовольчої системи країни загалом.

Водночас для комплексного розуміння соціально-економічного стану сільського населення важливо звернутися до оцінки частки населення, яке перебуває за межею бідності, адже саме цей показник дає змогу виявити вразливі групи та визначити напрями державної підтримки. З використанням поліміарного моделі трендового методу було здійснено прогноз частки населення, що перебуває за межею бідності (дод. П.1).

Як свідчать результати проведених розрахунків, що вони характеризуються високою достовірністю (коефіцієнт апромаксії наближається до 1). У період з 2022 до 2027 року спостерігається стійка негативна тенденція зростання частки населення, що перебуває за межею бідності. За цей час показник зростає до критичного рівня - 76%, що свідчить про суттєве погіршення соціально-економічної ситуації в країні та зростання вразливості населення. Починаючи з 2027 року, динаміка поступово змінюється: фіксується незначне зниження показника, яке триває до 2033 року. У 2033 році частка населення за межею бідності становить 64%, що хоча й нижче пікового значення, однак усе ще є вкрай високим рівнем соціальної незахищеності. Загалом він ілюструє складну соціально-економічну ситуацію, яка потребує системних реформ у сфері зайнятості, доходів, соціального захисту та продовольчої безпеки.

У цьому контексті особливого значення набуває роль особистих селянських господарств, які, попри обмежені ресурси, залишаються важливою складовою забезпечення продовольчої безпеки, особливо на рівні домогосподарств і місцевих громад.

Для сільської родини важливу роль відіграє можливість самозабезпечення продуктами харчування за рахунок власного господарства. Розширення таких господарств, зокрема при використанні ручних засобів виробництва, сприяє залученню дедалі більшої кількості людей до роботи в них. У цьому контексті спостерігається характерний для традиційної моделі обмін продуктами і промисловими товарами між міськими та сільськими сім'ями, що фактично є частиною стратегії виживання [129]. Економічна криза створює складні умови для сільських родин, однак їх допомагають долати ключові риси селянства: вміння працювати на землі, здоровий консерватизм, почуття відповідальності за сім'ю, а також активно застосовувана практика родинної та сусідської взаємодопомоги. Сімейні господарства, які переважно використовують простий інвентар і працю членів сім'ї, орієнтовані на задоволення власних споживчих потреб. Економічна активність таких господарств нерозривно пов'язана із внутрішньосімейними взаємовідносинами.

З використанням економіко-математичних методів прогнозування, зокрема методу сценарного моделювання, здійснено оцінку динаміки кількості особистих селянських господарств в Україні на середньострокову перспективу. Сценарний метод при прогнозуванні кількості особистих селянських господарств передбачає розробку кількох альтернативних варіантів розвитку подій залежно від зовнішніх і внутрішніх чинників. Це допомагає оцінити можливі варіанти майбутнього з урахуванням різних факторів впливу (табл. 3.4).

У таблиці 3.4 подано три сценарії розвитку: базовий, оптимістичний і песимістичний. Це дає змогу врахувати широкий спектр можливих варіантів змін в аграрному секторі та оцінити їхні наслідки для продовольчої безпеки країни.

Базовий сценарій відображає поступове зниження кількості ОСГ, зумовлене збереженням чинних тенденцій: урбанізацією, міграцією молоді,

старінням сільського населення, а також обмеженим рівнем державної підтримки.

Таблиця 3.4

Прогнозне значення кількості особистих селянських господарств (тис. од.)

Рік	Базовий сценарій (тис. ОСГ)	Оптимістичний сценарій (тис. ОСГ)	Песимістичний сценарій (тис. ОСГ)	Ключові фактори сценаріїв
2025	3840	3840	3840	Поточні тенденції
2027	3760	3300	3020	Підтримка держави / відсутність підтримки
2030	3510	3120	2890	Розвиток кооперативів, інновації / міграція
2035	3480	3050	2760	Державні програми, технологічний прогрес / урбанізація

Джерело: власні розрахунки автора.

Оптимістичний сценарій базується на умовах активної державної підтримки особистих господарств: запровадження пільгових кредитів, субсидій, програм технічної модернізації, освітніх проєктів для сільського населення, розвиток сільськогосподарських кооперативів і логістичної інфраструктури.

Песимістичний сценарій враховує відсутність підтримки з боку держави, економічну нестабільність, зростання міграційних процесів, зниження інтересу до сільського господарства серед молоді, а також проблеми з доступом до ресурсів. у таких умовах особливої актуальності набуває створення центрів надання послуг для сільськогосподарських виробників, які могли б стати інструментом компенсації структурних дисбалансів. Такі центри забезпечуватимуть консультативну, технічну, юридичну та освітню підтримку, сприятимуть підвищенню рівня обізнаності фермерів і кооперативів, доступу до державних програм, фінансових інструментів і сучасних аграрних технологій.

Центри, що мають відділення для перебування осіб і відповідне обладнання для переробки харчових продуктів, можуть організовувати їх консервацію для довгострокового зберігання та використання. Важливу роль у

цьому аспекті відіграє сучасне нормативно-правове поле: воно надає можливість таким центрам отримувати землі, приміщення, техніку та обладнання для вирощування, переробки і для зберігання, які можна використовувати для створення продовольчих резервів. Це особливо актуально в умовах воєнного часу і ймовірної повоєнної відбудови.

Послуги щодо посилення продовольчої безпеки можуть включати: допомогу в самостійному вирощуванні харчових продуктів через обробіток землі та підтримку у вирощуванні плодоовочевої продукції; забезпечення триразового харчування для осіб, які перебувають на стаціонарному догляді; надання конкретної допомоги харчовими продуктами.

Інституційне забезпечення надання адресної продовольчої підтримки населенню охоплює комплекс формальних механізмів, що регламентують порядок, умови та інструменти надання допомоги соціально вразливим категоріям громадян. Основу цього процесу становить законодавча база, яка визначає цільові групи отримувачів, джерела фінансування, форми допомоги та процедури обліку. Важливу роль відіграють державні інституції - Мінсоцполітики, органи місцевого самоврядування, центри соціального захисту, які забезпечують ідентифікацію потребуючих осіб, призначення та моніторинг виплат. В Україні одним з ключових механізмів є Єдиний державний реєстр отримувачів соціальної допомоги, що дозволяє уникати дублювання та зловживань.

В умовах цифровізації зростає роль електронних платформ і мобільних додатків, які забезпечують прозорість, оперативність і адресність допомоги. Значне значення має міжвідомча координація, зокрема співпраця між аграрними, фінансовими та соціальними органами влади, що дозволяє гнучко реагувати на ризики продовольчої безпеки. Інститути місцевого самоврядування можуть брати участь у забезпеченні логістики та організації роздачі продуктів або ваучерів у кризових ситуаціях. Не менш важливою є участь громадських та благодійних організацій, які доповнюють державні програми через швидке реагування та гнучкі форми підтримки.

Формування ефективного інституційного середовища також передбачає наявність механізмів зворотного зв'язку, оцінки ефективності програм та залучення громадян до процесу ухвалення рішень. Підвищення ролі муніципального рівня та децентралізація процесів дозволяють адаптувати моделі підтримки до локальних потреб. У підсумку, інституційне забезпечення адресної продовольчої допомоги має ґрунтуватися на принципах прозорості, соціальної справедливості, доступності та оперативності реагування в умовах загроз продовольчій безпеці.

Для підвищення ефективності цієї діяльності необхідно ретельно вивчати потреби отримувачів послуг. Це передбачає визначення їх потенціалу в самостійному вирощуванні овочів та обробітку землі шляхом опитування через соціальних працівників. Паралельно потрібно оцінити фізичну потребу в їжі на основі кількості осіб, які перебувають у центрі, і встановлених добових норм харчування.

Центри, що планують вирощувати та заготовляти харчові продукти у значних обсягах, повинні забезпечити належні умови для їх зберігання. Найпростіше це організувати на базі територіальних центрів з денними або стаціонарними відділеннями, бо вони передбачають приміщення для приготування їжі, складування інвентарю та зберігання продуктів у потрібних умовах.

Діяльність територіальних центрів може фінансуватися не лише коштом бюджету. Вони можуть приймати пожертви, залучати третіх осіб до співпраці, використовувати результати власної праці та ресурси наявної техніки й обладнання, дотримуючись високих стандартів якості соціальних послуг. Крім того, установи мають право приймати гуманітарну та благодійну допомогу, зокрема з-за кордону, що спрямовується на підтримку громадян і вдосконалення матеріально-технічної бази. Також центри мають перспективу залучення грантових ресурсів завдяки успішній роботі над міжнародними проєктами технічної допомоги. Це сприятиме подальшому розвитку і зміцненню їхньої діяльності.

Одним з інструментів підтримки сільгоспвиробників є надання внутрішньої продовольчої допомоги малозабезпеченим групам населення. Цей інструмент широко поширений у практиці низки зарубіжних країн і використовується в рамках заходів «зеленого кошика» без обмеження масштабів державної підтримки. Відповідно до п. 4 додатка II Угоди про сільське господарство СОТ, цю підтримку «надають у формі прямих поставок продовольства зацікавленим особам або надання коштів, що дають змогу придбати їжу правомочним реципієнтам продовольства за ринковими або субсидованими цінами». Уперше до використання цього інструменту в контексті підтримки сільгоспвиробників вдалися США в 1939 р., коли одержувачам державної допомоги додатково надавали субсидію в розмірі 50 % зроблених витрат на придбання продуктів харчування. Наразі паперові талони, що використовуються для цих цілей, замінено спеціальними банківськими картами. Програма, що здобула популярність як програма видачі продуктових талонів, пізніше була перетворена на програму додаткової продовольчої допомоги, спрямована на стимулювання внутрішнього попиту. Усі роки, що минули від дня запуску програми, супроводжувалися дискусією в американському суспільстві щодо її необхідності та умов участі в ній, що призводило до змін окремих параметрів програми [130].

Економічний ефект від реалізації програми виражається в зростанні ВВП на 1,84 дол. з кожного долара, витраченого на продовольчу допомогу, а також у створенні або підтримці 18 тис. робочих місць, зокрема 3 тис. робочих місць у сільському господарстві.

В Європі запуск програми продовольчої допомоги малозабезпеченим у 1987 р. також був пов'язаний не тільки з реалізацією підтриманої урядом благодійної ініціативи, а й з можливістю використання надлишків європейської продовольчої продукції для постачання незаможних.

Найвідомішою європейською програмою є «Молоко для школярів», обсяг її фінансування становить 50 млн євро на рік, що значно поступається обсягу фінансування аналогічної програми, яка реалізується у США.

Таким чином, слід розрізняти продовольчу підтримку окремих категорій населення як елемент соціальної політики в більшості сучасних держав і внутрішню продовольчу допомогу, що передбачає як найважливіший елемент підтримки вітчизняного сільгоспвиробника.

Продовольча допомога може надаватися за такими напрямками: адресна продовольча допомога у вигляді продуктових наборів надається: особам, визнаним як нужденні; вагітним жінкам, які годують, жінкам та дітям віком до трьох років; донорам; дітям, які страждають на фенілкетонурию (лікувальне харчування); створення системи соціального харчування, яким охоплені такі категорії громадян: школярі, які проживають у домогосподарствах, де дохід на кожного нижчий за величину прожиткового мінімуму; особи, які перебувають на лікуванні в лікарнях, громадяни похилого віку, які живуть в інтернатах; вихованці дитячих оздоровчих таборів, шкіл-інтернатів дитячих будинків (дод. П.2).

Повоєнний період в Україні супроводжуватиметься значними соціально-економічними викликами, зокрема зростанням рівня вразливості населення, високим рівнем безробіття, внутрішньої міграції та поглибленням продовольчої незабезпеченості окремих категорій громадян. В умовах повільного відновлення економіки, часткової втрати засобів до існування та руйнування соціальної інфраструктури особливої актуальності набуває адресна продовольча допомога як один з ключових інструментів соціального захисту.

Прогноз кількості користувачів адресної продовольчої допомоги на період 2025–2030 років базується на аналізі очікуваної динаміки соціально-економічних процесів, темпів відбудови країни, відновлення ринку праці, демографічних змін та ефективності реалізації державних програм підтримки населення (дод. П.3). У даному випадку доцільним є використання економіко-статистичного моделювання на основі багатофакторної регресії, що дозволяє враховувати вплив кількох змінних - таких як рівень безробіття, ВВП на душу населення, чисельність населення, інфляція, обсяг соціальних трансфертів тощо - на прогнозовану кількість користувачів адресної продовольчої

допомоги. Такий підхід забезпечує кількісну оцінку залежності між соціально-економічними процесами та потребою в державній підтримці, а також дає змогу будувати різні сценарії розвитку на основі змін в окремих показниках.

Такий прогноз дозволяє оцінити потребу в ресурсах для забезпечення продовольчої безпеки вразливих груп населення та визначити пріоритети соціальної політики держави в найближчі роки.

Поступове скорочення потреби у продовольчій допомозі прогнозується завдяки запуску програм відновлення економіки, підтримки зайнятості, доступу до освіти та розвитку локального агровиробництва.

Трансформація моделі допомоги: перехід від натуральної допомоги до цифрової сприятиме більш ефективному використанню ресурсів.

Зниження кількості ВПО та повернення громадян із-за кордону також сприятимуть відновленню самозабезпечення.

Аналіз прогнозних даних свідчить про те, що у перші роки після завершення активної фази воєнних дій (2025–2026 рр.) в Україні зберігатиметься високий попит на адресну продовольчу допомогу, зокрема серед внутрішньо переміщених осіб, малозабезпечених домогосподарств та соціально вразливих категорій населення. Очікується, що кількість отримувачів допомоги у 2025 році сягне понад 5 млн осіб, що становитиме близько 14–15% усього населення країни.

Надалі, у разі реалізації ефективної соціально-економічної політики, забезпечення зайнятості, повернення мігрантів і активного відновлення територій, частка населення, яка потребує продовольчої підтримки, поступово знижуватиметься, досягнувши орієнтовно 2,5 млн осіб (6–7%) у 2030 році. Водночас особливу увагу необхідно приділяти якості допомоги, адресності, цифровізації механізмів обліку та розподілу, а також поєднанню короткострокових інтервенцій з довгостроковими заходами підтримки самозабезпечення громадян.

Таким чином, адресна продовольча допомога залишатиметься критично важливим елементом соціальної політики у найближчі роки, забезпечуючи

продовольчу безпеку найбільш вразливих верств населення та сприяючи згуртованості суспільства у процесі післявоєнного відновлення.

Завдяки адресній продовольчій допомозі вразливі прошарки населення мають можливість споживати якісну, цінну для організму, екологічно чисту харчову продукцію. Місцеві виробники натурального молока отримали можливість реалізовувати свою продукцію без посередників, збільшувати обсяги виробництва, підвищувати виробничі показники. Так, модернізація у сфері молочного тваринництва сприяла підвищенню якості молока-сировини.

Частка місцевих продуктів харчування, що поставляються до закладів соціальної сфери, є недостатньою, і потенціал місцевих виробників у цій частині використовується не повністю. Цей підхід негативно позначається на вирішенні основного завдання системи продовольчої допомоги: вибудовування та відпрацювання системи харчування на базі продукції місцевого виробництва. Крім того, місцева продукція є не лише якіснішою та кориснішою порівняно з імпортною, а й найчастіше має конкурентну перевагу за ціною. Однак вийти на прямі постачання до дитячих садків, шкіл, лікарень багато сумнінних місцевих виробників, особливо дрібних, не можуть значною мірою через те, що місцеві виробники не здатні розфасувати продукцію, не мають спеціалізованого транспорту, досвіду укладання державних контрактів.

Щоб виключити негативні чинники та підвищити частку поставок місцевих виробників до соціальних установ, необхідно на державному рівні розробити механізми підвищення ефективності роботи з сільгоспвиробниками, вибудувати виважену логістику, тобто зробити закупівлі у місцевих виробників зручними та доступними. Інакше система забезпечення продуктами харчування сприятиме формуванню збуту неякісного продовольства, таким чином вступаючи у протиріччя з цілями аграрної політики країни.

Ефективність внутрішньої продовольчої допомоги безпосередньо пов'язана з продуктивністю сільськогосподарського виробництва та наявністю певних запасів продовольства. Як зазначив Л. Джонсон під час підписання

Закону «Про продовольчі купони», – це реалістичний і відповідальний крок до більш повного і розумного вживання сільськогосподарського достатку [131].

Проводячи політику соціальної підтримки малозабезпечених, а також окремих установ соціальної сфери, держава використовує інструменти, які одночасно здійснюють стимулюючий вплив на виробництво продукції сільського господарства. Таким чином, може бути досягнуто подвійного ефекту при витрачанні коштів, призначених для соціальної підтримки населення. У цьому полягає економічна доцільність політики внутрішньої продовольчої допомоги.

Слід зазначити, що чинна в нашій державі система соціальної підтримки передбачає забезпечення безплатним харчуванням низки категорій громадян: учні загальноосвітніх установ; діти з багатодітних і соціально незахищених родин; пацієнти, які перебувають на стаціонарному обстеженні та лікуванні в установах охорони здоров'я всіх типів; інваліди та громадяни літнього віку з-поміж малозабезпечених громадян; бездомні громадяни в центрах соціальної адаптації та деякі інші категорії.

Форми надання внутрішньої продовольчої допомоги різноманітні, і всі вони мають бути задіяні в єдиній державній системі продовольчої допомоги. До форм внутрішньої продовольчої допомоги можуть бути віднесені: адресна продовольча підтримка малозабезпечених громадян з доходом, нижчим від прожиткового мінімуму, на основі продовольчих сертифікатів і дебетових карток; безоплатне або пільгове харчування в мережі їдалень; соціальне харчування в бюджетних організаціях; розробка й реалізація цільових державних і регіональних програм для категорій населення, які особливо потребують повноцінного харчування; розробка і реалізація цільових державних програм для дітей до 3 років; розробка і реалізація цільових державних програм; розробка і реалізація місцевих цільових програм.

З метою розширення можливостей місцевих товаровиробників у реалізації своїх товарів і конкуренції з мережевими структурами органи державного та муніципального управління здійснюють заходи щодо

забезпечення доступу до товару, усунення з ринку неефективних посередників. Зокрема, використовуючи методи економічного регулювання, організаційні умови, проводиться політика усунення з продуктового ланцюжка неефективних посередників. Проводяться ярмарки та різного роду акції, що забезпечують пряму взаємодію виробників і кінцевих споживачів.

Вважаємо, що профільні міністерства повинні орієнтуватися в своїй діяльності на розвиток виробничої та логістичної інфраструктури соціального харчування за рахунок коштів бюджетів державного і місцевого бюджету на умовах співфінансування. Логістична інфраструктура соціального харчування має включати підприємство, що виробляє за спеціальними технологіями, готові страви та напівфабрикати з пролонгованими термінами придатності; виробничо-логістичний центр, що використовує для компонування раціонів напівфабрикати, вироблені як власними силами, так і на підприємствах харчової та переробної промисловості регіону. Потреби сільських поселень у сфері соціального харчування забезпечуються за рахунок двох основних структур: територіального центру, який формує продуктові набори з використанням як привізних напівфабрикатів, так і продукції власного виробництва; та логістичного центру, який виконує виключно функції компонування продуктових наборів, їх зберігання та транспортування.

Діяльність органів самоврядування має бути спрямована на розвиток кооперації та залучення до системи внутрішньої продовольчої допомоги малих форм господарювання, особистих селянських господарств. За умови залучення до системи забезпечення харчуванням організованих колективів створюються умови для співфінансування єдиної системи з боку бізнес-структур, які організовують харчування своїх працівників.

Принципово важливим чинником ефективності їх є формування відповідної виробничої та логістичної інфраструктури, покликаної забезпечити: побудова прямих прозорих зв'язків між сільгоспвиробниками, підприємствами харчової промисловості й одержувачами внутрішньої продовольчої допомоги. Це дає змогу знизити собівартість виробленої

продукції за рахунок ліквідації зайвих посередницьких ланок, налагодження чіткого механізму виробництва та реалізації продукції за умови поглиблення спеціалізації та зміцнення інтеграції, що, зрештою, сприяє зростанню виробництва кінцевої продукції; залучення до системи внутрішньої продовольчої допомоги сільськогосподарських підприємств різних типів за допомогою кооперації. Це дає змогу ефективно розв'язувати проблеми постачання та збуту продукції, організації ветеринарної і консультаційної служб, розширювати можливості щодо інформування про інновації в галузі та впровадження їх у практичну діяльність, тобто сприяє адаптації діяльності малих форм господарювання до вимог сучасної економіки; зростання обсягів, якості та безпечності продукції, що виробляється, завдяки впровадженню системи контролю походження кінцевої продукції за всім виробничим ланцюжком «від поля до виделки».

Активне залучення стабільних каналів збуту харчової продукції, зокрема через заклади освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та інші подібні установи, сприятиме стабілізації цін, розширенню споживчого попиту завдяки популяризації продукції та створенню стимулів для нарощування обсягів виробництва. Однак, слід зазначити, що програми внутрішньої продовольчої допомоги матимуть економічний ефект лише за можливості виробництва продукції високої якості в достатніх обсягах і за невисоких витрат.

В іншому випадку тих самих цілей соціальної політики можна досягти «меншою ціною», або цей напрям соціальної підтримки населення сприятиме формуванню каналу для збуту неліквідної, низькоякісної продукції, тим самим вступаючи в протиріччя з цілями державної сільськогосподарської політики. Таким чином, грамотний підхід має бути спрямований на зниження собівартості та рентабельності продукції, на зростання її якості та обсягів.

Разом з підтримкою місцевих виробників і переробників сільськогосподарської продукції необхідні вироблення механізмів реалізації програм внутрішньої продовольчої допомоги, формування схем взаємодії

підприємств – ланок формованого продовольчого ланцюга та інфраструктури, насамперед системи логістики.

Вважаємо, що для ефективної діяльності адресної продовольчої допомоги необхідно розробити нормативно-правову базу, удосконалити відповідні механізми регулювання та фінансування, виробити підходи щодо оцінки ефективності реалізації програм внутрішньої продовольчої допомоги.

Тільки ефективний механізм реалізації програм внутрішньої продовольчої допомоги дозволить використовувати величезні грошові та товарні потоки, що проходять через систему соціального харчування, на користь розвитку сільськогосподарського виробництва в країні.

Проте, слід зазначити, що програми внутрішньої продовольчої допомоги матимуть економічний ефект лише за можливості виробництва продукції високої якості в достатніх обсягах і за невисоких витрат. В іншому випадку ті самі цілі соціальної політики можуть бути досягнуті «меншою ціною», або цей напрям соціальної підтримки населення сприятиме формуванню каналу для збуту неліквідної, низькоякісної продукції, тим самим вступаючи в суперечність із цілями державної сільськогосподарської політики. Таким чином, виважений підхід має бути спрямований на зниження собівартості та рентабельності продукції, на зростання її якості та обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів.

Для підвищення стійкості продовольчої системи доцільно створити єдину цифрову платформу моніторингу продовольчої безпеки, удосконалити правову базу, запровадити інструменти міжвідомчої координації та запровадити регіональні продовольчі хаби. Важливо також забезпечити пріоритетний доступ кооперативів до державних закупівель, розширити практики публічно-приватного партнерства та залучення громад до реалізації продовольчої політики. Доцільним є створення стабілізаційного фонду продовольчої безпеки, який дозволить діяти в умовах криз без затримок. Удосконалення інституційної складової продовольчої безпеки має відбуватись на засадах прозорості, системності, децентралізації та соціальної

справедливості. Це дозволить сформувати гнучку, адаптивну та життєздатну модель продовольчої безпеки України, здатну ефективно реагувати на сучасні та майбутні виклики.

3.3. Удосконалення методичних підходів до моніторингу показників продовольчої безпеки країни

Забезпечення продовольчої безпеки є одним із пріоритетних напрямів державної політики в будь-якій країні, особливо в періоди політичної нестабільності, воєнних конфліктів, економічних криз та кліматичних загроз. Для України це питання набуло особливої гостроти у зв'язку з масштабною військовою агресією з боку РФ, яка порушила функціонування агропромислового комплексу, зруйнувала інфраструктуру зберігання і транспортування продукції, обмежила доступ до земельних ресурсів і знизила купівельну спроможність значної частини населення. У таких умовах виникає потреба у формуванні нових підходів до оцінювання й управління продовольчими ризиками на всіх рівнях - від місцевого до національного.

Практика моніторингу продовольчої безпеки в країнах світу свідчить про високий рівень інтеграції статистичних, соціальних, екологічних та цифрових індикаторів у системи управління продовольством. Найуспішніші моделі базуються на комплексному підході, який передбачає постійний збір даних, міжвідомчу координацію, участь громадянського суспільства та використання інструментів прогнозування.

У ЄС функціонує система моніторингу в рамках Єдиної сільськогосподарської політики (CAP), де продовольча безпека оцінюється через систему індикаторів сталого розвитку, соціальних стандартів, біорізноманіття, доступу до харчових продуктів і рівня їх споживання. Важливу роль відіграє Європейське агентство з безпеки харчових продуктів (EFSA), яке надає щоквартальні звіти з оцінки ризиків (дод. П.4). Дані

збираються з країн-членів через інтегровану цифрову платформу з відкритим доступом [133].

У США моніторинг продовольчої безпеки координується Міністерством сільського господарства (USDA) та Центрами контролю та профілактики захворювань (CDC). Особлива увага приділяється показникам харчової недостатності (food insecurity), рівню доходів, споживчому кошику та впливу на здоров'я. Використовується Household Food Security Survey Module, який охоплює близько 40 тисяч домогосподарств щорічно. Дані обробляються з використанням машинного навчання та ПС-аналітики.

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду моніторингу продовольчої безпеки демонструє високий рівень інтеграції цифрових технологій, просторової аналітики та соціально орієнтованих індикаторів у країнах з розвиненою аналітичною інфраструктурою. Такі країни, як США, Канада та держави ЄС, забезпечують комплексне охоплення продовольчих ризиків завдяки міжвідомчій координації, регулярному збору домогосподарських даних і застосуванню геоінформаційних платформ. Особливістю їхніх систем є акцент на оцінці вразливості домогосподарств, а також візуалізація «продовольчих пустель», що дозволяє формувати адресну політику підтримки.

Загалом, успішні практики засвідчують, що сучасна система моніторингу має бути: мультиіндикативною; просторово адаптивною; соціально чутливою; цифрово інтегрованою; прогновною.

Україна, враховуючи ці підходи, може оновити власну систему моніторингу продовольчої безпеки з урахуванням як національних особливостей, так і кращих світових практик. Це дозволить підвищити ефективність політики продовольчої безпеки та її здатність оперативно реагувати на внутрішні й зовнішні виклики.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що ефективна система моніторингу продовольчої безпеки базується на інтегрованому, динамічному та інституційно скоординованому підході. У розвинених країнах, зокрема США, Канаді та країнах Європейського Союзу, ключову роль відіграють цифрові

платформи, аналітичні дашборди, геоінформаційні системи, регулярні домогосподарські опитування та міжсекторальна взаємодія державних органів. Моніторинг охоплює не лише кількісні показники виробництва та споживання, а й такі аспекти, як соціальна вразливість, нерівність доступу до харчування, якість продуктів, екологічна стійкість та адаптивність до ризиків.

Загальною тенденцією є перехід до відкритих, інтерактивних і соціально орієнтованих систем моніторингу, здатних не лише фіксувати поточний стан, а й прогнозувати майбутні загрози. Такий підхід забезпечує гнучке та обґрунтоване прийняття рішень у сфері продовольчої політики. Для України доцільно адаптувати ці практики, зокрема в частині регіонального моніторингу, цифрової інтеграції даних, оцінки вразливості населення та впровадження автоматизованих аналітичних систем з елементами сценарного прогнозування. Це дозволить підвищити ефективність управління продовольчою безпекою в умовах багатовекторних загроз і невизначеності [134].

Система моніторингу продовольчої безпеки України, незважаючи на наявність затвердженої нормативної бази, не відповідає сучасним викликам і не забезпечує належного аналітичного супроводу для прийняття ефективних управлінських рішень. Особливо гостро ці проблеми проявилися в умовах воєнної агресії, яка дестабілізувала логістику, зруйнувала частину виробничої та транспортної інфраструктури, а також призвела до зростання соціальної вразливості населення в окремих регіонах.

Однією з основних проблем національної системи моніторингу продовольчої безпеки є її методологічна застарілість, що проявляється як у змісті використовуваних індикаторів, так і в логіці побудови оцінювання. Чинна методика, затверджена ще у 2007 році (Постанова КМУ №1379), не враховує новітні підходи до вимірювання безпеки харчування, які базуються не лише на показниках виробництва та споживання, а й на факторах доступності, стійкості, якості харчових продуктів та вразливості населення.

Методика зосереджена на традиційних статистичних параметрах, що не дозволяють відображати реальний стан продовольчої безпеки в умовах кризи. Наприклад, у структурі індикаторів не враховується рівень бідності, продовольчої нерівності, гендерні або демографічні відмінності у доступі до харчування. Відсутня інформація про регіональні розриви, логістичні бар'єри, структурну нестабільність агропродовольчих ланцюгів [135].

Крім того, методика не передбачає оцінювання якісних аспектів харчування, таких як збалансованість раціону, наявність дефіциту мікроелементів, харчові звички, доступ до здорової їжі. Також не розглядається питання екологічної стійкості продовольчого виробництва - зокрема, вплив деградації ґрунтів, зміни клімату чи водного дефіциту на довгострокову здатність країни самостійно забезпечувати себе продуктами.

Особливою вадою методики є її ретроспективний і реактивний характер - вона не дозволяє здійснювати оцінку ризиків або прогнозування майбутнього стану продовольчої системи. В умовах війни, порушення логістики, масового переміщення населення, таких як в Україні, потрібна динамічна модель, що враховує швидку зміну вхідних умов і дозволяє формувати сценарії реагування.

Окремо варто наголосити, що існуюча методика не адаптована до міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій FAO, Global Food Security Index чи Європейської рамки продовольчого нагляду. Внаслідок цього ускладнюється порівняння ситуації в Україні з іншими країнами, обмежується можливість використання міжнародної експертизи, а також неефективно реалізуються міжнародні проєкти допомоги [136].

Методологічна застарілість системи моніторингу продовольчої безпеки суттєво обмежує її аналітичну, управлінську та попереджувальну функцію (дод. П.5). Оновлення методичних підходів має базуватись на розширенні індикаторного набору, включенні соціальних, просторових, якісних та прогнозних параметрів, а також адаптації до сучасних цифрових рішень і міжнародних стандартів оцінювання продовольчої безпеки.

Існуюча модель базується переважно на об'єктивних статистичних даних, таких як обсяг виробництва, калорійність споживання, рівень імпорту та середнє споживання продуктів на душу населення. Ці індикатори є необхідними, проте не відображають повною мірою реальний стан продовольчої безпеки, особливо в умовах регіональної нерівності, соціальної вразливості та динаміки змін у кризовий період.

Запропонована модель, натомість, передбачає багатовимірний і системний підхід. Вона доповнюється показниками соціальної вразливості (наприклад, частка витрат на харчування в бідних домогосподарствах), оцінкою якості та безпечності продуктів, доступом до здорового харчування та екологічною стійкістю виробництва. Важливе місце в новій концепції займає регіоналізація, що дозволяє виявляти «продовольчі пустелі» та дисбаланси у громадах, а також - цифрова інтеграція, яка передбачає використання інформаційних систем, відкритих даних, ГІС-технологій та мобільних платформ для оперативного збору й аналізу інформації.

Ключовим нововведенням є включення прогностного блоку, що дає змогу формувати сценарії розвитку подій, оцінювати майбутні ризики та приймати обґрунтовані управлінські рішення.

Таким чином, перехід до оновленої моделі моніторингу дозволить суттєво підвищити точність, оперативність і релевантність аналізу стану продовольчої безпеки в Україні, наблизити його до міжнародних практик, а також зробити систему більш адаптивною до сучасних викликів. Це є критично важливим для ефективної реалізації державної політики в умовах воєнного часу, економічної турбулентності та зміни кліматичних умов [137].

Однією з критичних проблем сучасної системи моніторингу продовольчої безпеки в Україні є її недостатня цифрова інтегрованість, що суттєво знижує ефективність збору, обробки, обміну та аналізу інформації. Попри загальні тенденції цифровізації державного управління, в аграрному та соціальному секторах досі переважає фрагментоване, неавтоматизоване

ведення обліку, а також слабка сумісність між інформаційними системами різних органів влади.

Станом на сьогодні відсутня єдина інтегрована платформа, яка б акумулювала інформацію щодо ключових індикаторів продовольчої безпеки з усіх доступних джерел: Держстат, Мінагрополітики, Мінекономіки, Держпродспоживслужба, місцеві адміністрації, громадські ініціативи, міжнародні агенції. Дані часто оновлюються з великим запізненням, не мають просторової (регіональної) деталізації, подаються у форматах, непридатних для оперативного аналізу або моделювання..

Крім того, практично відсутня візуалізація аналітики - інформація не представлена у вигляді інтерактивних дашбордів, аналітичних карт чи геоінформаційних платформ, які дозволяли б приймати рішення на основі територіального аналізу або динаміки. Це унеможлиблює виявлення «продовольчих пустель», зон ризику чи потреб конкретних вразливих груп населення.

Також майже не використовується потенціал альтернативних джерел даних, таких як супутниковий моніторинг сільськогосподарських угідь, мобільні застосунки, краудсорсингові платформи або системи онлайн-закупівель (Prozorro), що могли б значно доповнити офіційну статистику.

Наявна відсутність прогностного та сценарного моделювання у цифровому середовищі: не використовуються аналітичні інструменти штучного інтелекту, Big Data, машинного навчання чи макроекономічного симуляційного аналізу, які вже активно впроваджуються в багатьох країнах для оцінки наслідків кліматичних змін, економічних шоків або воєнних ризиків для продовольчих систем.

Ще однією проблемою є недостатній рівень відкритості даних. Статистична інформація часто є неповною, незахищеною від дублювання, не адаптованою для повторного використання науковцями, журналістами чи місцевими адміністраціями. Це суттєво обмежує прозорість, аналітичну

глибину досліджень та участь громадськості в контролі за продовольчою безпекою.

Низький рівень цифрової інтеграції системи моніторингу продовольчої безпеки в Україні значно знижує її ефективність у контексті реагування на сучасні виклики. Для її оновлення необхідно створити єдину цифрову платформу, забезпечити оперативне надходження багатоканальних даних, впровадити геоінформаційний аналіз, прогнозні моделі, а також підвищити рівень прозорості та доступу до інформації для всіх зацікавлених сторін. Цей напрям має стати одним із ключових в інституційному та технологічному оновленні системи управління продовольчою безпекою (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Схема цифрової платформи моніторингу продовольчої безпеки

Джерело: власна розробка автора.

Схема відображає архітектуру інтегрованої цифрової платформи, яка об'єднує різноманітні джерела інформації, аналітичні модулі, інтерфейси користувачів і механізми управлінського впливу. В її основі – принципи відкритості, міжвідомчої координації, прогнозування та просторової деталізації.

1. Блок збору даних: офіційна статистика (Держстат, Мінагрополітики, Держпродспоживслужба) – передає структуровані дані щодо виробництва, цін, запасів, логістики; місцеві органи влади – надають інформацію про регіональні особливості, потреби вразливих груп, надзвичайні ситуації; громадські ініціативи, НУО – збирають дані щодо фактичної доступності харчів,

волонтерської допомоги, локальних нестач; цифрові платформи – дані з Prozorro, реєстрів закупівель, торгових майданчиків; гео- та супутникові дані – дозволяють відстежувати стан посівів, кліматичні ризики, логістичні розриви.

2. Аналітичне ядро: індикаторна панель – моніторинг ключових показників: доступність, споживання, ціни, калорійність, безпека, ризики; геоінформаційний модуль (ГІС) – створює просторові карти ризику, продовольчих «пустель», логістичних вузлів; прогнозне моделювання – сценарії розвитку подій: воєнна ескалація, посуха, зміна політики, коливання імпорту; сигнальна система – автоматичне сповіщення про критичні відхилення за індикаторами.

3. Інтерфейс користувача: інтерфейс для органів влади – доступ до прогнозів, сценаріїв, рішень; формування стратегічного плану; публічний дашборд – для громадськості, науковців, журналістів: відкриті дані, графіки, карти, доступ до API; мобільний додаток – для збору первинної інформації, участі громадян у моніторингу (crowdsourcing), швидких опитувань.

4. Рішення та вплив: розробка інтервенцій – закупівлі, адресна допомога, дотації, субсидії, екстрене постачання; зв'язок із державною політикою – платформа генерує аналітику для Кабінету Міністрів, профільних міністерств і обласних адміністрацій.

Цифрова платформа моніторингу продовольчої безпеки є не лише технічним рішенням, а інституційною інновацією, яка забезпечує системність, відкритість, адаптивність і реактивність управлінських дій в умовах постійно зростаючих ризиків. Її реалізація - ключовий крок до сучасної моделі продовольчої політики в Україні.

Один із найсуттєвіших недоліків існуючої системи моніторингу продовольчої безпеки України - це відсутність повноцінного блоку прогнозної аналітики, яка дозволяла б не лише фіксувати наявний стан продовольчої системи, але й передбачати майбутні ризики, кризові явища й можливі наслідки управлінських рішень. Сучасні виклики - війна, зміни клімату, логістичні порушення, демографічні зрушення - вимагають переходу від

статичного, ретроспективного підходу до динамічної, сценарно-орієнтованої системи управління.

Відсутність прогнозної аналітики в системі моніторингу продовольчої безпеки України знижує адаптивність державної політики, посилює вразливість населення до криз і унеможлиблює ефективне планування заходів у сфері харчової безпеки. Впровадження сучасних моделей сценарного аналізу, цифрових інструментів прогнозування та системи раннього попередження має стати пріоритетом у реформуванні національної продовольчої політики та моніторингу її реалізації.

Однією з фундаментальних проблем системи моніторингу продовольчої безпеки в Україні є інституційна фрагментація, яка проявляється у розпорошенні повноважень, обмеженій взаємодії між ключовими суб'єктами та відсутності єдиного координаційного центру. Сфера продовольчої безпеки є міждисциплінарною за своєю природою - вона охоплює питання аграрного виробництва, економічної доступності харчів, соціального захисту, якості продукції, логістики та екології. Водночас в Україні ці функції поділені між різними органами, що працюють паралельно, без чіткої системи горизонтальної інтеграції.

На практиці повноваження розподілені між Мінагрополітики, Мінекономіки, Мінсоцполітики, МОЗ, Держпродспоживслужбою, Держстатом, а також обласними та місцевими органами влади. Відсутність єдиного координатора або аналітичного центру призводить до дублювання функцій, суперечностей у підходах, затримок у переданні інформації, а також - до розривів між статистикою, фактичними потребами населення та адміністративними рішеннями.

Система також страждає від низької міжвідомчої сумісності даних. Формати звітності, частота оновлення, глибина деталізації та навіть базові терміни часто відрізняються між установами. Це ускладнює інтеграцію показників у єдину інформаційну систему або платформу для моніторингу, робить аналітику повільною та менш надійною.

Крім того, відсутня стала платформа для міжвідомчого аналізу і прийняття рішень, а участь громадських організацій, аграрних асоціацій, наукової спільноти у формуванні політики моніторингу - неінституціоналізована. Це обмежує ефективність прийнятих рішень та знижує рівень прозорості системи.

На відміну від багатьох країн ЄС або США, де створено централізовані аналітичні структури, в Україні відсутній подібний національний аналітичний центр продовольчої безпеки, який би не лише координував міжвідомчі дії, а й генерував оперативну аналітику, моделі прогнозування, індикаторні панелі тощо.

Інституційна фрагментація також підсилюється частими змінами в структурі міністерств, відсутністю кадрової стабільності, неузгодженістю нормативно-правових актів та обмеженням фінансуванням профільних органів, що займаються моніторингом (дод. Р.1)

Схема візуалізує оптимізовану модель інституційної взаємодії в системі моніторингу продовольчої безпеки, засновану на принципах централізації аналітики, міжвідомчої координації та прозорості. Структура поділена на чотири ключові рівні:

1. Координаційний центр (національний рівень): Національна рада з продовольчої безпеки при Кабінеті Міністрів України - головний координаційний орган, до складу якого входять представники ключових міністерств, наукових установ, громадських організацій і міжнародних партнерів. Основні функції: затвердження методик моніторингу, узгодження дій, визначення пріоритетів, реагування на критичні ситуації.

2. Аналітичний блок: Центр аналітики продовольчої безпеки (ЦАПБ) - спеціалізована структура, відповідальна за обробку даних, формування індикаторних панелей, ГІС-карт, сценарних моделей, підготовку рішень для уряду. Він об'єднує ІТ-фахівців, аграрних економістів, соціологів, аналітиків. Працює у тісній взаємодії з міжнародними організаціями (FAO, WFP, ЄС) та науковою спільнотою.

3. Інституції-джерела даних: Держстат, Мінагрополітики, Мінекономіки, Мінсоцполітики, Держпродспоживслужба - надають первинні офіційні дані. Громади, ОВА, територіальні громади - формують локальні звіти про доступність харчів, ціни, потреби населення. Громадські організації, цифрові платформи (Prozorro) - надають дані про фактичну ситуацію вразливих груп, збут, закупівлі.

4. Користувачі аналітики: Уряд та профільні міністерства - отримують щотижневі й екстрені аналітичні звіти для оперативного реагування. Обласні та місцеві адміністрації - використовують регіональні аналітичні дашборди для управління продовольчим забезпеченням. Громадськість та наукова спільнота - мають доступ до відкритої частини платформи, зокрема інтерактивних карт і індикаторів.

Переваги запропонованої моделі: централізація відповідальності та координації; інституційна чіткість: хто збирає, хто аналізує, хто реагує; прозорість та відкритість аналітики; гнучкість до криз; основа для автоматизації, цифрової інтеграції та впровадження ІТ-рішень.

Ця модель є уніфікованим підходом до створення сучасної, адаптивної, прозорої та дієвої системи моніторингу продовольчої безпеки, здатної функціонувати як у мирний час, так і в умовах надзвичайних ситуацій.

Інституційна фрагментація та слабка координація знижують ефективність управління продовольчою безпекою, уповільнюють реакцію на ризики та призводять до нераціонального використання ресурсів. Удосконалення системи можливе через створення єдиного координаційного органу або міжвідомчої платформи, інтеграцію інформаційних систем, уніфікацію підходів до збору та аналізу даних, а також активне залучення експертного та громадського секторів до процесу формування політики.

Соціальний вимір є одним із ключових компонентів системи продовольчої безпеки, адже саме від доступності, справедливості розподілу та рівня споживання продуктів серед різних груп населення залежить її фактична ефективність. Проте в Україні сучасна система моніторингу продовольчої

безпеки лише частково враховує соціальні аспекти, що істотно обмежує здатність держави реагувати на нерівність у доступі до харчових ресурсів та захищати найбільш вразливі категорії громадян.

Чинна методика зосереджена переважно на макропоказниках – таких як загальний обсяг виробництва або середнє споживання в розрахунку на одну особу, - що не дозволяє виявити соціальні диспропорції між різними групами: домогосподарствами з низьким доходом, внутрішньо переміщеними особами, жителями сільських територій, багатодітними сім'ями чи людьми похилого віку. Такі категорії часто виявляються поза зоною уваги офіційної статистики, а їхня продовольча ситуація оцінюється лише епізодично в межах соціологічних досліджень або програм міжнародної допомоги.

Не охоплюються також індикатори структури харчування, зокрема наявність у раціоні білків, вітамінів, мікроелементів, які критично впливають на здоров'я населення, особливо дітей та молоді. В умовах економічної нестабільності та інфляції нерідко спостерігається заміщення якісних продуктів дешевшими, менш поживними, що може не відображатись у загальній калорійності, але суттєво знижує рівень продовольчої безпеки.

Відсутні також індикатори адаптивності населення до продовольчих ризиків - наприклад, які частки домогосподарств змушені скорочувати споживання, позичати кошти, відмовлятись від інших базових потреб на користь купівлі їжі. Саме ці індикатори використовуються у багатьох міжнародних індексах продовольчої безпеки, таких як Global Food Security Index чи Household Food Insecurity Access Scale.

Недостатньо розвинута й система інтеграції даних соціального захисту до загальної картини моніторингу продовольства. Це унеможливлює комплексну оцінку ефективності соціальних програм у забезпеченні доступу до харчів.

Слабке охоплення соціальних аспектів у системі моніторингу продовольчої безпеки України знижує здатність держави вчасно виявляти критичні зони продовольчої вразливості, обґрунтовувати соціальні інтервенції

та захищати найуразливіші верстви населення. Удосконалення моніторингу в цьому напрямі передбачає розширення індикаторів, посилення інтеграції з реєстрами соціального захисту, включення якісних соціологічних даних і регіональних особливостей, що дозволить побудувати більш справедливую та стійку продовольчу систему (дод. Р.2).

Вона систематизує ключові індикатори соціальної вразливості, які доцільно включити до сучасної моделі моніторингу продовольчої безпеки в Україні. Вона охоплює сім основних груп індикаторів, що відображають різні аспекти соціального виміру продовольчої безпеки: від доходів і витрат домогосподарств до рівня інституційної підтримки: доходи та витрати домогосподарств - показники, що характеризують фінансові можливості населення забезпечити себе базовим раціоном. Сюди входить частка витрат на харчування в структурі загального бюджету та кількість домогосподарств із доходами нижче прожиткового мінімуму; харчова поведінка та адаптивні стратегії - індикатори, що сигналізують про кризові зміни у споживанні: зменшення порцій, перехід на дешевші продукти, звернення по гуманітарну допомогу тощо; доступність продовольства - географічні й логістичні чинники, які впливають на можливість населення фізично отримати продукти харчування; якість харчування - вказує на нутритивну повноцінність споживаних продуктів: рівень споживання білків, овочів, молочних продуктів, дефіцит калорій або мікронутрієнтів; географічна вразливість - охоплює регіони з підвищеним ризиком продовольчої нестабільності, зокрема сільські, прикордонні або прифронтові зони. Соціально-демографічні фактори - характеристика груп населення з підвищеною вразливістю: жінки, діти, особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи (ВПО), багатодітні родини тощо. Інституційна підтримка - рівень охоплення населення державними програмами адресної продовольчої допомоги, субсидіями, гуманітарними програмами.

Кожен блок індикаторів супроводжується прикладами та вказівкою на джерела або методи збору даних - від офіційної статистики та соціологічних досліджень до геоінформаційного аналізу та реєстрів Мінсоцполітики.

Інтеграція таких індикаторів до національної системи моніторингу дозволить побудувати чутливішу, соціально орієнтовану систему управління продовольчою безпекою, що забезпечить ефективне виявлення вразливих груп і ухвалення цілеспрямованих політик допомоги.

Однією з істотних вад сучасної системи моніторингу продовольчої безпеки в Україні є недостатнє залучення альтернативних джерел даних, які можуть доповнити офіційну статистику, підвищити точність аналізу та забезпечити оперативне реагування в умовах швидких змін. Сьогодні державні інституції в основному використовують агреговану інформацію від Держстату, звітність міністерств і дані традиційних обстежень. Ці джерела, хоча й необхідні, мають суттєві обмеження: низьку оперативність, затримки у публікації, обмежену деталізацію та відсутність охоплення окремих цільових груп населення або територій.

У світовій практиці дедалі активніше застосовуються альтернативні джерела даних, серед яких: дані супутникового моніторингу, цифрові платформи онлайн-торгівлі, мобільні додатки та краудсорсингові опитування, соціальні мережі, дані громадських та волонтерських організацій, які часто першими фіксують локальні проблеми з доступом до харчів у кризових регіонах.

Проте в Україні цей потенціал залишається здебільшого невикористаним через відсутність єдиного інтеграційного механізму, який поєднував би традиційні та альтернативні джерела; низький рівень співпраці між державними установами та громадянським суспільством; відсутність нормативного регулювання використання нетрадиційних джерел у державній звітності; недостатній розвиток аналітичної інфраструктури.

Залучення альтернативних джерел може суттєво підвищити адаптивність та оперативність системи продовольчого моніторингу, особливо у надзвичайних ситуаціях, коли класичні статистичні канали або не працюють, або сильно спізнюються.

Для формування стійкої, динамічної та сучасної системи моніторингу продовольчої безпеки в Україні необхідно розширити набір джерел інформації за рахунок альтернативних каналів - технологічних, соціальних, цифрових. Це дозволить створити багатовимірну модель оцінки, оперативного реагування та прогнозування, орієнтовану на потреби населення і виклики ХХІ століття.

Одним із критичних обмежень сучасної системи моніторингу продовольчої безпеки в Україні є брак прозорості інформаційних потоків та відсутність ефективних механізмів громадського контролю за діяльністю органів, що формують та реалізують продовольчу політику. У більшості випадків дані щодо стану продовольчої безпеки, виконання програм підтримки, результатів аналітики або рішень урядових структур - недоступні для широкого загалу, громадянського суспільства та незалежних дослідників.

Це обмежує можливості перевірки достовірності статистики, унеможливорює проведення незалежного моніторингу ефективності державних програм і, відповідно, знижує рівень довіри до публічної політики у сфері продовольства. Більше того, закритість даних призводить до дублювання зусиль між органами влади, нестачі узгодженості рішень та ускладнює зовнішню оцінку міжнародними донорами, які часто фінансують програми продовольчої підтримки.

У країнах ЄС, США, Канаді або Австралії діють відкриті агропродовольчі інформаційні системи, що дозволяють: отримувати громадянам актуальну інформацію про ціни, доступність продуктів, обсяги держзакупівель, проводити аналітиками незалежні розрахунки ризиків і прогнозів, залучати громадськість до обговорення та коригування політик через публічні консультації, – здійснювати громадський аудит: моніторинг виконання програм допомоги, адресності дотацій, дотримання стандартів.

В Україні ж такі інструменти - або відсутні, або реалізовані фрагментарно. Наприклад, платформи на зразок Prozorro дають частковий доступ до публічних закупівель продуктів, але не забезпечують повного зведення даних із системою продовольчої безпеки. Дані Держстату або

профільних міністерств - часто агреговані, застарілі або недостатньо деталізовані. Існує брак відкритих API, аналітичних панелей (дашбордів), геоінформаційних карт продовольчої вразливості.

Відсутність механізмів громадського аудиту та відкритості даних значно знижує прозорість та підзвітність системи продовольчої безпеки, ускладнює формування довіри до державних інституцій та стримує залучення громадянського суспільства до вирішення проблем продовольчої вразливості. Удосконалення системи потребує створення єдиної відкритої платформи даних, законодавчого закріплення участі громадськості у моніторингу, та впровадження сучасних цифрових інструментів публічної звітності (дод.Р.3).

В таблиці систематизовано ключові проблеми, що стримують прозорість та підзвітність у сфері моніторингу продовольчої безпеки України, а також містить пропозиції щодо їх вирішення із зазначенням очікуваних ефектів.

Охоплено шість основних проблем: обмежений доступ до актуальних даних: пропонується створити відкриту цифрову платформу з оперативним оновленням даних про продовольчу безпеку. Це дозволить громадськості та експертам мати постійний доступ до релевантної інформації; відсутність відкритих аналітичних панелей: необхідна розробка інтерактивних дашбордів, які візуалізуватимуть ключові показники у зручному для сприйняття форматі - на кшталт практики ЄС чи FAO; низька участь громадськості у формуванні політик: вирішенням є законодавче закріплення обов'язкових публічних консультацій, що дасть змогу залучити НУО, експертів, агровиробників і громадян до процесу прийняття рішень; брак незалежного моніторингу програм підтримки: доцільно впровадити механізми громадського аудиту - через дорадчі ради, волонтерські мережі або незалежні інститути моніторингу; відсутність відкритих API для розробників: надання доступу до урядових даних у форматі відкритих програмних інтерфейсів (API) сприятиме розвитку незалежних ІТ-рішень та цифрових сервісів для аналітики; фрагментарність даних з різних джерел: уніфікація форматів між відомствами дозволить

інтегрувати інформацію в єдину систему, що забезпечить цілісне бачення стану продовольчої безпеки.

Кожен із запропонованих заходів орієнтований не лише на технічне вдосконалення системи, а й на підвищення довіри суспільства, ефективності управлінських рішень та демократизації процесу моніторингу.

Сучасні виклики, пов'язані з війною, економічною нестабільністю, кліматичними змінами та зростанням соціальної вразливості населення, зумовлюють необхідність посилення ролі продовольчої безпеки як одного з ключових елементів національної безпеки України. Для забезпечення своєчасного реагування на загрози та ефективного формування державної політики в аграрній і соціальній сферах особливого значення набуває функціонування надійної системи моніторингу продовольчої безпеки.

В умовах обмеженого доступу до деяких регіонів та руйнування інфраструктури особливої ваги набуває використання альтернативних джерел даних – супутникових знімків, crowdsourcing-платформ, звітів міжнародних організацій, польових опитувань. Поєднання таких джерел із офіційною статистикою забезпечує більш об'єктивну й повну картину стану безпеки.

На основі результатів проведених досліджень складено схему моніторингу (дод. Р.4).

Запропонована схема базується на універсальній концептуальній схемі моніторингу, яка в цьому випадку оновлює певні компоненти. Схема сама по собі синтезує мету, завдання, методи і принципи організації моніторингу, систему інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень. Такий підхід дозволить забезпечити системний моніторинг, визначити поточну ситуацію у забезпеченні продовольчої безпеки та на основі їх даних скоригувати напрями дій у цій сфері.

Перший блок моніторингу представлений як підсистема інтеграції інформації, що включає наступні пункти: визначення мети і завдань моніторингу, об'єктів та об'єктів спостереження; створення бази моніторингу

інформації; розробити систему критеріїв, показників і порогів продовольчої безпеки країни.

Метою моніторингу продовольчої безпеки є своєчасне виявлення ризиків та загроз у цій сфері, оцінка її поточного та прогнозованого стану, інформаційно-аналітичне забезпечення формування та реалізації заходів державної аграрної політики у сфері продовольчої безпеки.

Завданнями моніторингу визнано: оцінка сучасного стану продовольчої безпеки з аналізом сучасних тенденцій; оперативний моніторинг, а також моніторинг на загальнодержавному рівні продовольчої безпеки; виявлення вузьких місць продовольчої безпеки; оцінка існуючих і передбачуваних ризиків та загроз продовольчої безпеки; прогнозування стану продовольчої безпеки в рамках сценаріїв та прогнозів соціально-економічного розвитку країни; формування інформації.

При розробці системи критеріїв і показників продовольчої безпеки країни використовуються основні аспекти продовольчої безпеки, а саме: фізична доступність – оцінюється за самодостатністю регіону в продуктах харчування та співвідношенням експорту продовольчих товарів і сировини для їх виробництва до імпорту в регіон; доступність – розраховується з використанням таких показників, як співвідношення вартості життя і середнього доходу на душу населення, відсоток населення з грошовим доходом нижче прожиткового мінімуму; достатнє споживання – визначається за калорійністю фактичного щоденного раціону харчування, значенням відхилень від рекомендованого медичного споживання продуктів, що важливі для населення регіону – м'яса, молока, риби, фруктів, овочів; якість продуктів харчування – вимірюється часткою вилученого товару; стійкість продовольчої системи – оцінюється за допомогою ряду показників: питома вага населення і заробітна плата працюючих у сільському господарстві, енергозабезпечення сільськогосподарських підприємств та їх рентабельність, питома вага площ, де використано мінеральні добрива, питома вага збиткових суб'єктів підприємницької діяльності у сфері аграрного бізнесу.

Другий блок моніторингу включає інформаційно-аналітичну підсистему, яка містить наступні моменти: аналіз продовольчої системи; комплексна оцінка стану продовольчої безпеки; виявлення сильних і слабких сторін, можливостей та загроз.

На основі встановленої інформаційної бази проводиться моніторинговий аналіз продовольчої системи за наступними напрямками: аналіз підсистеми виробництва – дозволяє визначити стан аграрного сектору; аналіз споживчої підсистеми – проводиться за показниками, що характеризують достатність споживання продуктів харчування в регіоні та якість споживаної продукції; аналіз соціальної підсистеми – дозволяє оцінити соціально-економічне становище населення з метою виявлення найбільш нужденних груп та їх здатності купувати необхідний набір продуктів харчування.

Для визначення продовольчої безпеки нами запропоновано використовувати методику комплексної оцінки продовольчої безпеки за інтегральним показником. Комплексна оцінка містить інформацію про рівень продовольчої безпеки в цілому, а також кожен з окремих аспектів концепції, виявлення проблемних зон. Таким чином, аналіз дозволяє виявити сильні й слабкі сторони регулювання продовольчого ринку, переваги та недоліки сільськогосподарського виробництва в країні.

Завершальний етап моніторингу представлений підсистемою стратегічного планування, яка розробляє сценарії розвитку продовольчої системи. Передбачається використання продовольчої безпеки для розробки сценаріїв продовольчої системи та стратегій майбутніх дій. Результати використовуються для формування пропозицій щодо усунення або полегшення криз продовольчої безпеки.

Вважаємо, що запропонована система моніторингу орієнтована на своєчасне надання об'єктивної інформації про тенденції розвитку процесів у сфері – основи формування балансу продовольчого ринку. Вона дозволяє створити методологічну єдність, за якої основні види економічної діяльності

суб'єктів господарювання формуються та аналізуються комплексно, а також розробити прогнози та інноваційну стратегію розвитку продовольчих ринків.

Моніторинг продовольчої безпеки має на меті забезпечення безперервного спостереження за доступністю, якістю, стабільністю та достатністю продовольства для всіх верств населення. Водночас існуюча система моніторингу в Україні є фрагментарною, слабо інтегрованою та обмеженою в оперативності й точності. У перехідному та повоєнному періоді потреба у вдосконаленні цієї системи стає не лише актуальною, а й стратегічно необхідною.

У цьому контексті постає завдання модернізації підходів до збору, аналізу, обміну та візуалізації даних, з використанням цифрових технологій, геоінформаційних систем та механізмів багаторівневої міжвідомчої взаємодії. Саме системний, комплексний та інноваційний підхід до моніторингу забезпечить можливість формувати обґрунтовані управлінські рішення щодо підтримки продовольчої безпеки на національному та регіональному рівнях (табл. 3.8).

Проведений аналіз ключових напрямів вдосконалення системи моніторингу продовольчої безпеки свідчить про необхідність переходу до інтегрованої, цифрово-орієнтованої та науково обґрунтованої моделі спостереження і реагування.

Сучасні виклики – війна, порушення логістики, кліматичні загрози та зростання соціальної вразливості – вимагають оперативного прийняття рішень, заснованих на точних і верифікованих даних. Тому вдосконалення моніторингу має стати пріоритетним напрямом державної політики в аграрній та соціальній сферах.

Ключовими умовами ефективної реалізації зазначених напрямів є: налагодження міжвідомчої координації на основі єдиних методологічних підходів; розгортання цифрових інструментів збору, обробки та візуалізації даних; гармонізація індикаторів з міжнародними стандартами продовольчої безпеки; посилення ролі громадськості та локальних органів у зборі первинної

інформації; залучення міжнародних донорів і технічної допомоги на основі прозорості аналітики.

У довгостроковій перспективі створення такої системи моніторингу сприятиме: підвищенню стійкості продовольчої системи України до зовнішніх шоків; точнішому визначенню вразливих категорій населення для адресної підтримки; формуванню прогностичних сценаріїв продовольчої ситуації з урахуванням регіональної специфіки; інтеграції України у глобальні системи продовольчого моніторингу та управління ризиками.

Таким чином, удосконалення моніторингу продовольчої безпеки є не лише технічним або статистичним завданням, а елементом стратегії зміцнення національної безпеки, соціальної справедливості та міжнародної інтеграції.

З метою вироблення адекватної політики підвищення рівня продовольчої безпеки України та зміцнення позицій країни серед країн світу необхідно здійснити комплексний аналіз основних показників, що передбачає оцінку внеску сільського господарства в економіку України, інформаційно-статистичне дослідження наявності та споживання продовольчих товарів населенням країни, з'ясування чинників, а також прогнозування зміни її основних показників.

Висновки до розділу 3

1. За допомогою економіко-математичних методів проведено аналіз для прогнозування рівня споживання яловичини, а також визначення потреби у поголів'ї великої рогатої худоби, з акцентом на спеціалізовані м'ясні породи.

Для розвитку м'ясного скотарства, підвищення його економічної ефективності та конкурентоспроможності вітчизняної продукції необхідно реалізувати такі заходи: виділення фінансової підтримки у вигляді дотацій та субсидій для племінного скотарства; створення сприятливих умов страхування й оподаткування; спрощення процедури лізингу; впровадження системи стандартів якості м'яса; організація закупівельних і товарних інтервенцій.

2. Встановлено, що глобальна зміна клімату підсилює потребу розробки всеосяжного та продуманого державного підходу до вирішення екологічних, економічних і соціальних проблем, пов'язаних із цим явищем. Це вимагає використання комплексного наукового аналізу, який стане основою для ефективного реагування на виклики. У таких умовах заходи адаптації до кліматичних змін набувають особливої важливості, адже їх впровадження сприятиме мінімізації ризиків і втрат, а також використанню потенційних переваг, які супроводжують поточні й майбутні кліматичні зміни.

Спираючись на узагальнений вітчизняний і міжнародний досвід, запропоновано напрями реалізації Програми адаптації суб'єктів підприємницької діяльності в аграрному секторі до кліматичних трансформацій.

3. Невелика кількість успішних кооперативів у нашій країні свідчить, що чинне законодавство, яке мало б сприяти їх підтримці та розвитку, далеке від ідеального. Воно потребує суттєвого доопрацювання з метою усунення нормативно-правових перешкод і зменшення бюрократичних обтяжень. Окрім того, негативний вплив людського фактора також не сприяє розвитку кооперації, особливо у сільських регіонах України.

Пропонується внести зміни до Закону України «Про публічні закупівлі», які забезпечують пріоритетне право кооперативним об'єднанням місцевих товаровиробників на участь і перемогу в торгах. Крім цього, має бути передбачена можливість постачання продуктів місцевими сільськогосподарськими виробниками чи їхніми об'єднаннями за цінами, що будуть нижчими за ринкові на момент укладання угоди.

4. В Україні спостерігається складна ситуація з економічною доступністю продуктів харчування, особливо для соціально вразливих верств населення. Згідно з проведеними розрахунками, така негативна тенденція зберігатиметься до 2030 року навіть у разі завершення війни у 2025 році, що зумовлюватиме посилення ролі особистих селянських господарств у продовольчому забезпеченні населення країни.

Із метою їх підтримки доцільно створити територіальні центри, засновані на кооперативній чи муніципальній формі власності. До сфери діяльності таких центрів може входити надання послуг з обробки присадибних ділянок. Це особливо актуально для вразливих категорій населення або людей, які перебувають у складних життєвих умовах.

5. За умови економічно обґрунтованого підходу, інтеграція заходів соціальної політики та підтримка національного сільськогосподарського виробництва в рамках механізму внутрішньої продовольчої допомоги можуть мати стимулюючий вплив, навіть якщо продуктового забезпечення буде недостатньо. Важливо забезпечити гарантований збут виробленої продукції за встановленими цінами, наприклад, через мережі закладів соціальної сфери або організацію харчування для певних категорій громадян. Це створить підґрунтя для стимулювання подальшого розширення виробництва і розвитку відповідних ініціатив.

6. Нині актуальним завданням виділяється створення державної автоматизованої інформаційної системи в галузі продовольчої безпеки України. Основною метою цієї системи постало забезпечення керівників профільних міністерств актуальною інформацією про реальний стан продовольчої безпеки країни, а також про вплив ухвалених управлінських рішень на реалізацію державних програм. Система покликана автоматизувати процеси інформаційно-аналітичного забезпечення та сприяти прийняттю обґрунтованих рішень державними органами влади.

7. Із метою оцінки продовольчої безпеки пропонується застосовувати методику комплексного аналізу за інтегральним показником. Цей аналіз не лише оцінює загальний рівень продовольчої безпеки, а й дозволяє детально розглянути її окремі аспекти, ідентифікувати проблемні зони. Такий підхід дає змогу виявляти сильні і слабкі сторони регулювання продовольчого ринку, а також визначати переваги й недоліки сільськогосподарського виробництва в країні.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз і вирішено ключове наукове завдання, яке полягає в розробці теоретико-методичних засад та формуванні практичних рекомендацій щодо формування організаційно-економічних засад продовольчої безпеки України. У процесі дослідження проаналізовано сутність, основні характеристики й принципи продовольчої безпеки в контексті сучасного економічного розвитку, сформульовано висновки та пропозиції щодо вдосконалення механізмів державної політики у сфері продовольчої безпеки. Головними науковими і практичними досягненнями дослідження є:

1. Систематизовано розвиток підходів до трактування продовольчої безпеки та визначено ключові критерії її забезпечення. Серед них: наявність продуктів харчування, різноманітні аспекти доступності, стабільність у постачанні продовольства, якісні характеристики споживання та безпечність харчових продуктів. Продовольча безпека країни розглядається як стан економіки, за якого населення забезпечене якісним і доступним харчуванням, що створює умови для належного рівня життя, унеможливорює гостре недоїдання в країні та стимулює розвиток продовольчих інновацій, орієнтованих на внутрішнє виробництво, забезпечення національної продовольчої незалежності та економічної стабільності.

2. Доведено, що в нинішніх умовах Україна поступово модифікує модель продовольчої безпеки, переходячи від моделі продовольчого суверенітету до моделі рівного доступу до якісного харчування для всіх верств населення, характерної для розвинених країн. Така модель має ґрунтуватися на агропродовольчій системі, яка не лише вирізняється високим рівнем технологічності, а й відповідає вимогам екологічної безпеки. Вважаємо, що модель продовольчої безпеки України має бути побудована на комплексному поєднанні концепцій продовольчої самодостатності та продовольчої самозабезпеченості.

3. Для оцінки рівня продовольчої безпеки пропонується застосувати методику комплексного аналізу на основі інтегрального показника. Цей підхід дозволяє не лише визначити загальний стан продовольчої безпеки, але й більш глибоко аналізувати її конкретні складові, виявляти проблемні аспекти та зони ризику.

З огляду на результати проведених досліджень, доцільним є оновлення Методичних рекомендацій щодо оцінки продовольчої безпеки. Зокрема, їх варто доповнити показниками, що відображають стабільність виробничих процесів і постачання сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів. Оцінка стабільності має враховувати аспект ефективності, що включає такі параметри, як волатильність цін, змінність обсягів виробництва, а також рівень державної підтримки розвитку аграрного сектору.

4. Розглянуто сучасний стан і ключові проблеми розвитку аграрного сектору, що виступає цілісною виробничою системою та фундаментом продовольчої безпеки. Аналіз показав, що більшість потреб у продуктах харчування забезпечуються вітчизняними сільськогосподарськими підприємствами. Водночас виявлено значні диспропорції у структурі сільськогосподарського виробництва, що негативно впливають на рівень забезпечення окремими видами продуктів харчування. Так, виробництво зернових культур в розрахунку на одну особу 2023 році становило – 1800,4 кг, соняшнику – 384,3 кг, яєць – 341 шт., що суттєво вище науково обґрунтованих норм споживання. В той же час вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники виробили молоко (в розрахунку на одну особу) 223,8 кг, м'яса (всіх видів) – 60,9 кг, овочів – 259,9 кг, що не забезпечує фізіологічну потребу в них. Обґрунтовано важливість активізації розвитку аграрного сектору з метою досягнення такого рівня фізичної та економічної доступності продуктів для населення, який відповідає науково обґрунтованим нормам. Це сприятиме забезпеченню належного рівня фізичного та психоемоційного здоров'я кожної людини, підвищенню тривалості її життя та загальному прогресу нації.

5. Досліджено рівень продовольчої безпеки України, визначено ключові показники, а також простежено основні тенденції у забезпеченні населення країни продовольством. Якщо у 1990 році середній раціон українців забезпечував 3597 ккал на добу, то вже у 2021 році цей показник знизився до 2677 ккал. На протязі 2017-2023 рр. частка витрат на харчування коливалася в межах 50 %. В зв'язку з цим рівень споживання молока становить – 53 %, яловичини – 25 %, свинини – 72 % від фізіологічних норм споживання. Це дозволило структурувати змістовні та розрахункові блоки, адаптовані до взаємопов'язаних напрямів державного регулювання аграрного сектору економіки та продовольчої безпеки країни, формуючи як цілісну систему. Такий підхід забезпечив можливість отримати обґрунтовану оцінку стану продовольчої безпеки на державному рівні та здійснити аналіз основних чинників впливу.

6. Під час аналізу впливу державного регулювання на рівень продовольчої безпеки України визначено використані інструменти й важелі впливу (індикатори, критерії), а також сформульовано принципи й завдання держави в контексті забезпечення продовольчої безпеки в умовах запровадження воєнного стану. У процесі дослідження встановлено, що основний акцент зроблено на підтримку виробництва сільськогосподарської продукції, переважно у формалізованих сільськогосподарських підприємствах. При цьому недостатня увага приділялася впровадженню адміністративних методів регулювання цін на основні продукти харчування та формування директивної системи продовольчого забезпечення населення країни.

7. Система продовольчої безпеки сьогодні перебуває під значним впливом як внутрішніх, так і зовнішніх загроз, серед яких виокремлюються циклічні фінансові та продовольчі кризи. Для максимально ефективного врахування цих факторів необхідно розглядати їх через призму нових викликів, що стоять перед сучасним світом. До таких викликів належать кліматичні зміни, епідеміологічні кризи, поширення бідності, низький рівень фінансової грамотності сільського населення. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у

формуванні та реалізації стратегій фінансової підтримки, а також у створенні умов для більш широкого доступу до фінансових послуг. З цією метою запропоновано заходи державної і регіональної підтримки розвитку вітчизняного м'ясного скотарства та Програму адаптації сільськогосподарських товаровиробників до змін клімату.

8. З огляду на труднощі, пов'язані з трансформацією державних інституцій, а також появу нових викликів й завдань, постає потреба у формуванні економічної основи для забезпечення життєдіяльності населення. У зв'язку з цим виникає необхідність внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі», які мають забезпечити пріоритетне право кооперативних об'єднань місцевих товаровиробників на участь та перемогу в тендерах. Крім того, слід передбачити можливість постачання продукції місцевими сільськогосподарськими виробниками або їх кооперативними об'єднаннями за цінами, нижчими за ринкові на момент укладення договору, без проведення тендерної процедури.

9. Доведено, що для підвищення соціальної та економічної доступності малозабезпечених верств населення країни, доцільно запровадити механізм внутрішньої продовольчої допомоги. Вважаємо, що надання адресних продовольчих субсидій буде зумовлювати прояв синергетичного ефекту в національній економіці, а саме економічного, соціального та інституційного. Важливо забезпечити гарантований збут виробленої продукції за встановленими цінами, зокрема, через мережі закладів соціальної сфери або організацію харчування для певних категорій громадян. Це створить підґрунтя для стимулювання подальшого розширення виробництва і розвитку відповідних ініціатив.

10. Система моніторингу продовольчої безпеки України має кілька ключових завдань, до яких належать аналіз поточного рівня продовольчої безпеки та визначення основних тенденцій, що сформувалися; проведення оперативного моніторингу та здійснення контролю за умов виникнення загроз у цій сфері; виявлення головних проблем, пов'язаних із забезпеченням

продовольчої безпеки; аналіз існуючих та потенційних ризиків для її підтримання, а також прогнозування майбутнього рівня продовольчої безпеки з урахуванням різних сценаріїв і соціально-економічного розвитку країни.

Таким чином, практична реалізація запропонованій системи моніторингу забезпечить створення уніфікованого інструментарію для оцінки стану продовольчої безпеки, у тому числі й з урахуванням сучасних методологій, зокрема рекомендацій Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй (ФАО).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Трусова Н. В., Присяжнюк Н. М., Мазур Т. Г., Роль Н. В., Федорук Н. М. Теоретичні підходи до розуміння поняття «продовольча безпека». *Агросвіт*. 2024. № 18. С. 9–15.
2. Батигіна О. М. Продовольча безпека як гарантія реалізації права людини на здоров'я. *Полтавський правовий часопис*. 2022. № 2. С. 5–18.
3. Ніколюк О. В., Атамась Г. П., Шумілов Б. Б. Продовольча безпека України в умовах соціально-економічних трансформацій. *Економіка харчової промисловості*. 2023. Т. 15. Вип. 1. С. 61–67.
4. Талавирия М. П., Костюк Т. О. Продовольча безпека в умовах сучасних економічних викликів. *Економічні науки*. Серія: Регіональна економіка. 2021. Вип. 18. С. 203–214.
5. Каїра Л. Г. Продовольча безпека: оцінка сучасного стану. *Інтелект XXI*. 2023. № 1. С. 16–20.
6. Немченко В. В., Немченко Г. В. Продовольча безпека: макро- та мікроекономічний аспекти. *Економіка харчової промисловості*. 2013. № 2. С. 16–18.
7. Андрєєва Н. М. Продовольча безпека України в епоху світової глобалізації. *Економіка харчової промисловості*. 2009. № 2. С. 32–38.
8. Водолазська А. А., Яворська Л. М., Компанцев М. С. Продовольча безпека як стратегічна складова державної політики. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2010. Вип. 2. С. 446–451.
9. Тернавська І. Б., Уманська В. Г. Продовольча безпека України: стан та перспективи. *Економіка та управління АПК*. 2013. Вип. 10. С. 103–107.
10. Нуд О. П. Продовольча безпека України: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Донецького університету економіки та права*. 2013. № 2. С. 168–174.

11. Ігнатенко І. В., Кречик А. С., Перепелиця К. О. Продовольча безпека: правові проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 82 (2). С. 64–69.
12. Насирходжаєва Д., Яценко О., Топілдєв С., Бібла І. Глобальна продовольча безпека: стан, проблеми та напрями забезпечення. *Міжнародна економічна політика*. 2022. № 2. С. 7–37.
13. Павловська І. Г. Розвиток підходів до трактування поняття «продовольча безпека». *Проблеми економіки*. 2022. № 3. С. 52–61.
14. Кундєєва Г. О., Скопенко Н. С. Стійкість розвитку: продовольча безпека та безпека харчування як результат стійкості продовольчої системи. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2022. Т. 28. № 2. С. 36–53.
15. Вараксіна О. В. Продовольча безпека як важливий індикатор конкурентоспроможності національної економіки. *Міжнародний науковий журнал: «Інтернаука»*. Серія: Економічні науки. 2020. № 5 (2). С. 77–85.
16. Карп І. М. Глобальна продовольча безпека та особливості функціонування ринку продовольства. *Інноваційна економіка*. 2016. № 11-12. С. 37–43.
17. Буряк Р. І., Кузьменко С. В. Продовольча безпека України в умовах євроінтеграції. *Інноваційна економіка*. 2018. № 1-2. С. 20–26.
18. Хміль Н. В. Продовольча безпека як складова сталого розвитку сільського господарства. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2014. № 2. С. 236–241.
19. Шелудько Л. Генезис формування дефініції «продовольча безпека». *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2019. Вип. 2. С. 301–311.
20. Петрушенко К. І., Григор'єв Є. О., Павленко Г. М. Продовольча безпека в структурі сучасної економічної системи України. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Економіка. 2017. Т. 22. Вип. 1. С. 51–54.
21. Стариченко Є. М. Продовольча безпека країни як соціально-економічна категорія. *Агросвіт*. 2018. № 13. С. 42–48.

22. Мельник С. І., Курляк М. Д. Дослідження категорії «національна продовольча безпека». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія економічна. 2015. Вип. 1. С. 127–136.
23. Орленко Я. Ю. Особливості категорії «продовольча безпека»: теоретичні засади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 11. С. 123–125.
24. Тернавська І. Б. Дефініція категорії продовольча безпека та її еволюція. *Економіка та держава*. 2015. № 7. С. 44–48.
25. Гребенюк М. Правовий аспект співвідношення понять «продовольча незалежність» та «продовольча безпека». *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 5. С. 35–38.
26. Сухий П., Тютій А., Ячнюк, М. Продовольча незалежність як індикатор оцінки стану продовольчої безпеки України. *Часопис соціально-економічної географії*. 2016. № 21. С. 53–60.
27. Мельник Л. Л., Васильєв С. В. Національна продовольча безпека в контексті сільськогосподарського виробництва. *Агросвіт*. 2014. № 3. С. 10–14.
28. Чорна Н. П. Продовольча безпека України як імператив самозабезпечуючого розвитку. *Агросвіт*. 2015. № 15. С. 9–14.
29. Орловська Ю., Морозова С.В. Кластеризація країн європейського простору за рівнем інноваційного розвитку. *Економічний простір*. 2018. № 137. С. 17–32.
30. Румик І. І. Продовольча безпека як категорія економічної теорії. *Економічна теорія та освіта XXI століття*. 2015. № 3. С. 175–178.
31. Онегіна В., Антощенко В. Основи глобальної продовольчої безпеки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2020. № 1 (103). С. 140–149.
32. Румик І. І. Понятійні аспекти продовольчої безпеки як складової національної безпеки України. *Вчені записки університету КРОК*. Серія: Економіка. 2014. № 35. С. 22–32.

33. Легеза Ю. О., Орешкова А. Ф. Визначення поняття «продовольча безпека». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 74–80.
34. Музика Т. П., Курляк М. Д. Продовольча безпека громадян України у системі національної економічної безпеки. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького*. 2013. Т. 15. С. 120–126.
35. Гургула Т. В. Продовольча безпека країни як мета політики соціально-орієнтованої держави. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки. 2014. № 4 (1). С. 180–183.
36. Пилипенко К. А. Продовольча безпека країни – її соціально-економічні напрямки. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія: Економіка і менеджмент. 2013. Вип. 12. С. 48–51.
37. Кундєєва Г. О. Еко-соціо-економічна модель розвитку суспільства: продовольча безпека. *Economics: time realities*, 2017. № 6. С. 34–39.
38. Тіхонова Н. О., Тіхонова А. С. Екологічність як сучасний принцип забезпечення продовольчої безпеки. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2013. № 52. С. 116–121.
39. Хаєцька О. П., Лояніч В. О. Забезпечення продовольчої безпеки України в умовах війни. *Ефективна економіка*. 2023. № 6. URL: <https://nauka.com.ua/index.php/ee/article/view/1723/1736>.
40. Алексєєва Я. В. Наукові засади визначення продовольчої безпеки. *Ефективність державного управління*. 2015. № 42. С. 100–107.
41. Благополучна А. Г. Економічна доступність продовольства в умовах війни. *Економічні горизонти*. 2022. № 3(21). С. 13–20.
42. Мостенська Т. Л., Кундєєва Г. О. Харчування як складова продовольчої безпеки. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2016. № 3. С. 113–122.

43. Голікова К. Продовольча безпека держави: сутність, структура та особливості її забезпечення. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. Економічні науки. 2012. № 2 (22). С. 408–412.
44. Іртищева І. О., Рогатіна Л. П., Ільницька О. С. Продовольча безпека – важливий елемент економічної та національної безпеки. *Агросвіт*. 2020. № 22. С. 3–8.
45. Мостенська Т. Г. Продовольча безпека на рівні домогосподарств. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2015. Т. 21, № 1. С. 121–133.
46. Гребенюк М. Сучасна концепція здорового та раціонального харчування – складова системи забезпечення продовольчої безпеки України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 6. С. 41–45.
47. Ковалюк Б. І. Генезис концепції продовольчої безпеки. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Економіка. 2015. № 3. С. 9–14.
48. Старостіна А., Прушківська Е. Економічний зміст поняття національної економіки та її структури в умовах економічної нестабільності. *Економіст*. 2013. № 6. С. 29–32.
49. Васенко В. К. Економічний націоналізм в політекономії Ф. Ліста та його актуальність для сучасної України. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2018. № 4 (52). С. 7–21.
50. Титарчук Р. В. Політичний реалізм: основні засади та відображення на практиці міжнародних відносин. *Публічна політика і державне управління в умовах війни*. 2024. № 3. С. 195–199.
51. Скоцик В. Є. Паритетність цін, як передумова відновлення технічного потенціалу сільськогосподарських підприємств. *Сталий розвиток економіки*. 2013. № 5. С. 81–89.
52. Чорна Н. Продовольча безпека держави: проблеми та суперечності інноваційного розвитку. *Схід*. 2013. № 5. С. 107–112.

53. Clapp J., Moseley W.G., Burlingame B., Termine P. Viewpoint: The case for a six-dimensional food security framework. *Food Policy*. 2022. Vol. 106. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306919221001445>.
54. Стан справ у галузі продовольства та сільського господарства. Курс на скорочення втрат та псування продовольства. ФАО. Рим. 2019. С. 181.
55. Barrett, Ch. B., Palm, Ch. Meeting the global food security challenge: Obstacles and opportunities ahead. *Global Food Security*. December 2016. Vol. 11. P. 1–4.
56. Armanda, D. T., Guinée J. B., Tukker A. The second green revolution: Innovative urban agriculture's contribution to food security and sustainability – A review. *Global Food Security*. Vol. 22. September 2019. P. 13–24.
57. Berry, El. M., Dernini, S., Burlingame, B., Meybeck, Al., Conforti, P. Food security and sustainability: can one exist without the other? *Public Health Nutrition*. 2015. Vol. 18 (13). P. 2293–2302.
58. Tyagi A. C. Towards a second green revolution. *Irrigation and Drainage*, 2016. T. 65. № 4. P. 388–389.
59. Fan, S., Brzeska, J., Sustainable food security and nutrition: Demystifying conventional beliefs. *Global Food Security*. Vol. 11, December 2016. P. 11–16.
60. Hazell, P. Transforming agriculture: the green revolution in Asia. In: Spielman, D., Pandya-Lorch, R. (Eds.), *Millions Fed: Proven Successes in Agricultural Development*. International Food Policy Research Institute. Washington, DC. 2009. P. 25–32.
61. Чорна Н. П. Якість продуктів харчування – запорука здоров'я нації. *Економіка та держава*. 2016. № 2. С. 23–28.
62. Гопанчук Л. Безпека та якість продуктів харчування як запорука здорового способу життя. *Scientific Collection «InterConf»*. 2024. № 188. С. 377–384.
63. Голікова К. П. Огляд та аналіз структури споживання продуктів харчування в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 24. С. 140–144.

64. Фурдичко О. І., Дем'янюк О. С. Якість і безпечність сільськогосподарської продукції в контексті продовольчої безпеки України. *Агроекологічний журнал*. 2014. № 1. С. 7–13.
65. Іванов С. В., Юдіна С. В. Забезпечення національної продовольчої безпеки. *Економічний вісник Дніпровського державного технічного університету*. 2022. № 2 (5). С. 7–15.
66. Мостова А. Д. Зовнішньоекономічні аспекти продовольчої безпеки держави. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. № 4 (3). С. 86–96.
67. Євтушевська О. В. Особливості поведінки споживачів на ринку в сучасних умовах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 20. С. 22–24.
68. Мудрак Р. Поведінка споживача як чинник продовольчої безпеки домогосподарства. *Економічний часопис-XXI*. 2014. № 1. С. 27–30.
69. Черничко Т., Гладинець Н., Росола У. Аналіз споживчих уподобань на ринку продуктів харчування. *Mechanism of an economic regulation*. 2023. № 4 (102). С. 52–60.
70. Новіков Є. Ю. Сутнісний зміст поняття «продовольча безпека». *Науковий вісник ПУЕТ*. Серія «Економічні науки». 2014. № 53. С. 34–41.
71. Банах О. І. Огляд та аналіз міжнародних та вітчизняних методик оцінювання продовольчої безпеки. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. С. 94–102.
72. Закон України: Про продовольчу безпеку України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF6GI01G?an=3>.
73. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1379-2007-%D0%BF#Text>.
74. Ковальова О., Витвицька О., Рибчинський Р., Купченко А., Ткаченко С. Моніторинг продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2023. № 2 (49). С. 274–286.
75. Бабич М. М. Моніторинг та інформаційне забезпечення процесів формування продовольчої безпеки. *Економіка та держава*. 2017. № 2. С. 32–36.

76. Мостова А. Д. Інформаційне забезпечення моніторингу продовольчої безпеки. *Інфраструктура ринку*. 2019. № 33. С. 103–109.
77. Trusova N., Svnous I., Prus Y., Havryk O., Ivanovskiy A. Assessment of agricultural lands as the basis of Ukraine's food supply. *International Journal of Environmental Studies*. 2023. Vol. 80. Issue 2. P. 334–347.
78. Петруха С., Петруха Н. Аграрний сектор економіки України: візія фінансового контексту досягнення цілей сталого розвитку. *Облік і фінанси*. 2023. № 4. С. 143–155.
79. Збитки сільського господарства від війни в Україні сягнули понад 80 мільярдів доларів – Світовий банк Source. URL: <https://landlord.ua/news/finansy/zbytky-silskogo-gospodarstva-vid-vijny-v-ukrayini-syagnuly-ponad-80-milyardiv-dolariv-svitovyj-bank>.
80. Оновлена оцінка потреб України на відновлення та відбудову. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2024/02/15/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released>.
81. Топ-10 агрохолдингів України 2024 року: земельний банк, дохідність, соціальні проєкти. URL: <https://abiznes.com.ua/top-10-ahrokholdynhiv-ukrainy-2024-roku-zemelnyi-bank-dokhidnist-sotsialni-proiekt-2474/>.
82. Про схвалення Концепції Державної цільової економічної програми розвитку тваринництва на період до 2033 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-2025-%D1%80#Text>.
83. Про затвердження Вимог до безпечності та якості молока і молочних продуктів. Наказ Мінагрополітики від 12.03.2019 р. № 118. URL: <https://document.vobu.ua/doc/14868>.
84. Ібатуллін М.І., Артимонова І.В., Свиноус Н.І., Сіра Ю.В. Економічні аспекти функціонування ринку молока та молокопродуктів в умовах запровадження військового стану в країні. *Інноваційна економіка*. 2022. № 2-3. С. 23–31.

85. Анексія Криму призвела до втрати Україною 90% ресурсів Чорного моря. URL: <https://mind.ua/news/20185763-aneksiya-krimu-prizvela-do-vtrati-ukrayinoyu-90-resursiv-chornogo-morya>.

86. Підсумки 2023 року в органічному секторі. URL: <https://organicinfo.ua/news/results-of-2023/>.

87. Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80#Text>.

88. Україна 71-а в Глобальному індексі продовольчої безпеки. Загалом у рейтингу порівнювалися 113 країн. URL: <https://mind.ua/news/20249680-ukrayina-71-a-v-globalnomu-indeksi-prodovolchoyi-bezpeki>.

89. Індекс голоду 2023 року: яке місце посіла Україна? URL: <https://mind.ua/news/20264666-indeks-golodu-2023-roku-yake-misce-posila-ukrayina>.

90. Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах і енергії: Наказ № 1073 від 03.09.2017. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/377533___377598.

91. В Україні кожна п'ята дитина має надлишкову вагу: результати дослідження. URL: <https://suspilne.media/941823-v-ukraini-kozna-pata-ditina-mae-nadliskovu-vagu-rezultati-doslidzenna>.

92. Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Крикун О.І., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А. Якість життя населення України та перші наслідки війни. Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр.та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ. 2023. С. 450.

93. Українці витрачають на харчі майже половину своїх доходів – науковці. URL: <https://kurkul.com/news/19615-ukrayintsi-vitrachayut-na-harchi-mayje-polovinu-svoyih-dohodiv--naukovtsi>.

94. Харчування в Україні та за кордоном: скільки коштує набір основних продуктів харчування та місячний раціон українців. URL: https://lb.ua/blog/europewb/540690_harchuvannya_ukraini_kordonom.html.

95. Перспективи розвитку переробки сільськогосподарської продукції у повоєнній Україні. URL: <http://naas.gov.ua/upload/iblock/2ec/%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C%2012.12.2024.pdf>.

96. Що буде з цінами на яйця в Україні до Великодня: фахівці спрогнозували ситуацію. URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/cini-na-yausya-v-ukrajini-do-velikodnya-zmniitsya-vartist-populyarnogo-produktu-12958566.html>.

97. Лушпаєв С. О. Поняття продовольчої безпеки за законодавством зарубіжних держав. *Форум права*. 2015. № 3. С. 135–142.

98. Мостова А. Д. Зарубіжний досвід державного регулювання забезпечення продовольчої безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2019. № 26 (2). С. 7–14.

99. Павловська І. Світовий досвід управління ризиками продовольчої безпеки: аналіз та перспективи впровадження в Україні в повоєнний час. *Адаптивне управління: теорія і практика*. Серія Економіка. 2023. № 15. С. 30–34.

100. Паламарчук М. М. Категорія конкуренції: аналітичний огляд еволюції розвитку наукової думки. *Агроінком*. 2013. № 4-6. С. 91–94.

101. Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80#Text>.

102. Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2022-%D1%80#Text>.

103. Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану. URL: ips.ligazakon.net/document/KP210590.

104. Велика війна: прямі збитки і втрати агросектору становлять \$80 млрд. URL: <https://skilky-skilky.info/velyka-viyna-priami-zbytky-i-vtraty-ahrosektoru-stanovliat-80-mlrd/>.

105. Закон України Про Державний бюджет України на 2024 рік. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>.

106. Стан кредитування підприємств АПК у 2024 році. URL: <https://minagro.gov.ua/napryamki/finansova-politika/kredituvannya/stan-kredituvannya-pidpriyemstv-apk/stan-kredytuvannia-pidpriyemstv-apk-u-2024-rotsi>.

107. Продовольча безпека та економічне відновлення. URL: <https://caritas.ua/hum/prodovolcha-bezpeka-ta-ekonomichne-vidnovlennya/>.

108. Брик А. О. Продовольча безпека України та зарубіжних країн у контексті посилення продовольчої кризи. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія економічна. 2014. № 46. С. 33–37.

109. Шульга Є., Чапля А. Вплив міжнародних інституцій у сфері забезпечення продовольчої безпеки на аграрний сектор США. *Публічне право*. 2020. № 3. С. 39–45.

110. The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Rome : FAO; IFAD; UNICEF; WFP; WHO, 2022. 260 p. URL: <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc0639en>.

111. Органічний день в Україні: виробництво, споживання та експорт органічної продукції в цифрах. URL: <https://agroelita.info/orhanichnyy-den-v-ukraini-vyrobnytstvo-spozhyvannia-ta-eksport-orhanichnoi-produktsii-v-tsyfrakh/>.

112. Бойко В., Бойко Л. Продовольча безпека та ризики для аграрного виробництва під час війни в Україні. *Економіка та суспільство*. 2022. № 1 (41). С. 34–42.

113. Палапа Н. В., Дем'янчук О. С., Нагорнюк О. М. Продовольча безпека України: стан та актуальні питання сьогодення. *Агроекологічний журнал*. 2022. № 2. С. 34–45.

114. Тимченко Л. Спеціалізоване м'ясне скотарство як стратегічна галузь. *Вісник аграрної науки*. 2019. № 3. С. 39–45.

115. Копитець Н. Г., Волошин В. М. Сучасний стан та тенденції ринку м'яса. *Економіка АПК*. 2020. № 6. С. 34–42.
116. Яців І. Вплив експортно-імпортних операцій на формування продовольчої безпеки України. *Аграрна економіка*. 2020. № 13 (1-2). С. 3–13.
117. Казанішен А. В. Ризики імпортозалежності у вимірі продовольчої безпеки держав. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2024. № 6 (15). С. 215–221.
118. Кутас О. О. Особливості розвитку м'ясного скотарства України. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2016. № 1. С. 33–41.
119. Управління земельними ресурсами та землекористуванням: базові засади теорії, інституціалізації, практики: монографія / А.М. Третяк, В.М. Третяк, Р.М. Курильців, Т.М. Прядка, Н.А. Третяк; [за заг. ред. А.М. Третяка]. Біла Церква: «ТОВ «Білоцерківдрук». 2021. 227 с.
120. Кліматичні зони України – що треба знати. URL: <https://funduk.club/2019/01/11/klimat-zon/>.
121. Географія врожаїв: кліматичні зони України - що треба знати агроному. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/geografia-vrozaiv-klimaticni-zoni-ukraini-so-treba-znati-agronomu>.
122. Уряд схвалив план виконання Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату до 2030 року URL: <https://mepr.gov.ua/uryad-shvalyv-plan-vykonannya-strategiyi-ekologichnoyi-bezpeky-ta-adaptatsiyi-do-zminy-klimatu-do-2030-roku/>.
123. Сисоєв О. В. Поняття «інститут» та «інституція»: економічний контекст. *Вісник Запорізького національного університету*. Економічні науки. 2014. № 3. С. 140–149.
124. Пуцентейло П. Р., Костецький Я. І. Інституціональне середовище та інституції функціонування аграрного сектору України в умовах трансформаційних процесів. *Інноваційна економіка*. 2017. № 7-8. С. 28–38.

125. Буднік О. М. Сільськогосподарська кооперація в умовах ринкових трансформацій: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Економіка і управління. 2019. Т. 30 (69). № 6 (1). С. 48–53.

126. Калачевська Л. І. Сільськогосподарська кооперація у контексті інноваційного розвитку сільських територій в Україні. *Інтелект XXI*. 2018. № 6. С. 61–65.

127. Про публічні закупівлі. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>.

128. Про затвердження Порядку казначейського обслуговування місцевих бюджетів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1569-12>.

129. Іщенко А. В., Свиноус І. В. Організаційно-економічні засади функціонування особистих селянських господарств в Україні. *Економіка та управління АПК*. 2017. № 2. С. 78–86.

130. Свиноус І. В. Щодо проблеми продовольчої безпеки у контексті зміни умов господарювання. *Інноваційна економіка*. 2013. № 3. С. 206–209.

131. Пасхавер Б. Й. Продовольче самозабезпечення населення України. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 5–10.

132. Гринишин В. Є. Моніторинг рівня продовольчої безпеки України. *Агросвіт*. 2019. № 23. С. 107–114.

133. Ковальова О., Витвицька О., Рибчинський Р., Купченко А., Ткаченко С. Моніторинг продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2023. № 2 (49). С. 274–286.

134. Бабич М. М. Моніторинг та інформаційне забезпечення процесів формування продовольчої безпеки. *Економіка та держава*. 2017. № 2. С. 32–36.

135. Мостова А. Д. Оцінка продовольчої безпеки держави на міжнародному рівні. *Держава та регіони*. Серія: Економіка та підприємництво. 2019. № 4. С. 13–19.

136. Бабич М. М. Критерії та індикатори продовольчої безпеки на глобальному рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 10. С. 56–59.

137. Постанова Кабінету Міністрів України Деякі питання продовольчої безпеки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1379-2007-%D0%BF#Text>.

138. Калетнік Г. М., Дармограй О. В. Методичні підходи до оцінки та аналіз індикаторів продовольчої безпеки України. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 6. С. 7–20.

139. Методологічні положення щодо формування балансів основних продуктів рослинництва та тваринництва. URL: https://stat.gov.ua/sites/default/files/migration/files/2022/430_2022/430_2022.pdf.

ДОДАТКИ

Додаток А.1.

Визначення продовольчої безпеки в міжнародно-правових інструментах

Міжнародний правовий акт	Визначення
Загальна декларація прав людини	Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, необхідне для підтримки здоров'я та добробуту її самої та її сім'ї
Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права	Право кожного на достатній життєвий рівень для нього та його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, та на безперервне поліпшення умов життя. Основне право кожної людини на свободу від голоду
Загальна декларація про ліквідацію голоду та недоїдання	Продовольча безпека – збереження стабільності на ринках продовольчих товарів за доступності базових продуктів харчування для всіх країн світу
Римська декларація про всесвітню продовольчу безпеку та План дій Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні з проблем продовольства	Продовольча безпека – коли всі люди мають фізичний та економічний доступ до безпечного та поживного продовольства у кількості, достатній для задоволення своїх потреб та уподобань у їжі, в обсягах, необхідних для активного та здорового життя
Звіт ФАО за 2001 рік	Продовольча безпека – коли всі люди мають фізичний та економічний і рівний із соціального погляду доступ до безпечного та поживного продовольства у кількості, достатній для задоволення власних потреб та уподобань у їжі, в обсягах, необхідних для активного та здорового життя
Керівні принципи реалізації права харчування	19 керівних принципів, у тому числі: сільськогосподарська та продовольча політика, харчування, продовольча безпека, захист інтересів споживача
Декларація Світового саміту з продовольчої безпеки	Концепція продовольчої безпеки: продовольча безпека існує, коли всі люди завжди мають фізичний, соціальний та економічний доступ до достатньої кількості безпечної та поживної їжі для задоволення своїх харчових потреб та переваг для активного та здорового життя. Чотири стовпи продовольчої безпеки: доступність, доступ, використання та стабільність. Харчовий вимір становить невід'ємну частину концепції продовольчої безпеки

Джерело: власна розробка автора.

Додаток А.2

Тлумачення зарубіжними авторами терміна «продовольча безпека»

Автор	Авторське трактування
Хелен Волс	Охоплення як продовольчої безпеки, так і здорового харчування, а також ширше коло проблем, пов'язаних з наявністю продовольства, доступом, використанням та стабільністю.
Джессі Дж., Емі Р. Мур, Кортні Хенрихсен	Стан країни, коли населення забезпечується доступним та якісним продовольством зі стабільними періодами доставок.
Шеннон Доокі	Скорочення гострого недоїдання, поліпшення ситуації з продовольством та харчуванням.
Рейчел Безнер Керр	Стабільний розвиток та застосування у сучасному виробництві нових інноваційних продуктів, що сприяють зростанню рівня продовольчої безпеки.
Саямол Чароенратана	Можливість максимально продуктивного використання вітчизняних земель може забезпечуватись незалежно від впливу зовнішніх чинників або іноземних учасників ринку.
Абдулла, Дейі Чжоу	Стан економіки, що забезпечує для населення доступну їжу з високим вмістом поживних речовин.

Джерело: складено автором на основі джерела [23].

Порівняльні ознаки теорій продовольчої безпеки

Назва теорії	Ключові положення	Фокус	Сильні сторони	Критика / Обмеження	Приклади застосування
Національна продовольча безпека	Самозабезпечення продуктами, обмеження імпорту, підтримка вітчизняного АПК	Держава, аграрна політика	Забезпечує незалежність від зовнішніх джерел	Ігнорування глобальних ринків, ризик ізоляціонізму	Україна під час війни 2022–2025 рр. активно підтримує вітчизняних агровиробників, мінімізуючи імпорт.
Продовольчий суверенітет	Право громад самостійно вирішувати, як і для кого виробляти їжу	Локальні громади, права селян	Акцент на соціальну справедливість, традиційне виробництво	Слабка ефективність на макрорівні, обмежені масштаби	Болівія, Венесуела, а також місцеві ініціативи в Україні з підтримки фермерських господарств і локальних ринків.
Теорія доступності (A. Sen)	Голод виникає через відсутність доступу, а не їжі; важлива економічна доступність	Соціальна справедливість	Пояснює голод у багатих країнах, враховує економічну нерівність	Не враховує екологічні чи аграрні обмеження	Індія 1940–50-х років, Бангладеш; Україна: забезпечення адресної допомоги вразливим групам населення.
Стійкі продовольчі системи	Баланс між виробництвом і збереженням природи, адаптація до змін клімату	Екологія, довкілля	Орієнтація на довгострокову стабільність	Можлива втрата прибутковості або зниження обсягів у короткостроковій перспективі	ЄС: “Зелений курс”; органічне фермерство в Україні; адаптаційні стратегії в південних регіонах країни.
Глобальне продовольче управління	Міжнародна координація, участь FAO, WFP, міжнародна допомога	Глобальний рівень	Забезпечує підтримку в кризових ситуаціях, просування стандартів	Залежність від політики донорів, слабка ефективність на місцях	Програми FAO в Африці, гуманітарна допомога WFP Україні у 2022–2024 рр., стандарти Codex Alimentarius.
Теорія продовольчої вразливості	Аналіз ризиків (війни, клімат, кризи), адаптація та реагування	Ризики, системна стійкість	Прогностичний підхід, підготовка до шоків	Не вирішує структурні причини продовольчої нестабільності	Продовольчі кризи під час COVID-19; Україна – підготовка планів продовольчого резерву в умовах війни.
Багатовимірна концепція	Поєднання 4-х вимірів: наявність, доступність, стабільність, якість	Комплексний підхід	Повна модель для оцінки стану продовольчої безпеки	Складність у вимірюванні, потребує багато даних	Використовується ООН, ЄС, USAID та в Національній системі моніторингу продовольчої безпеки України.

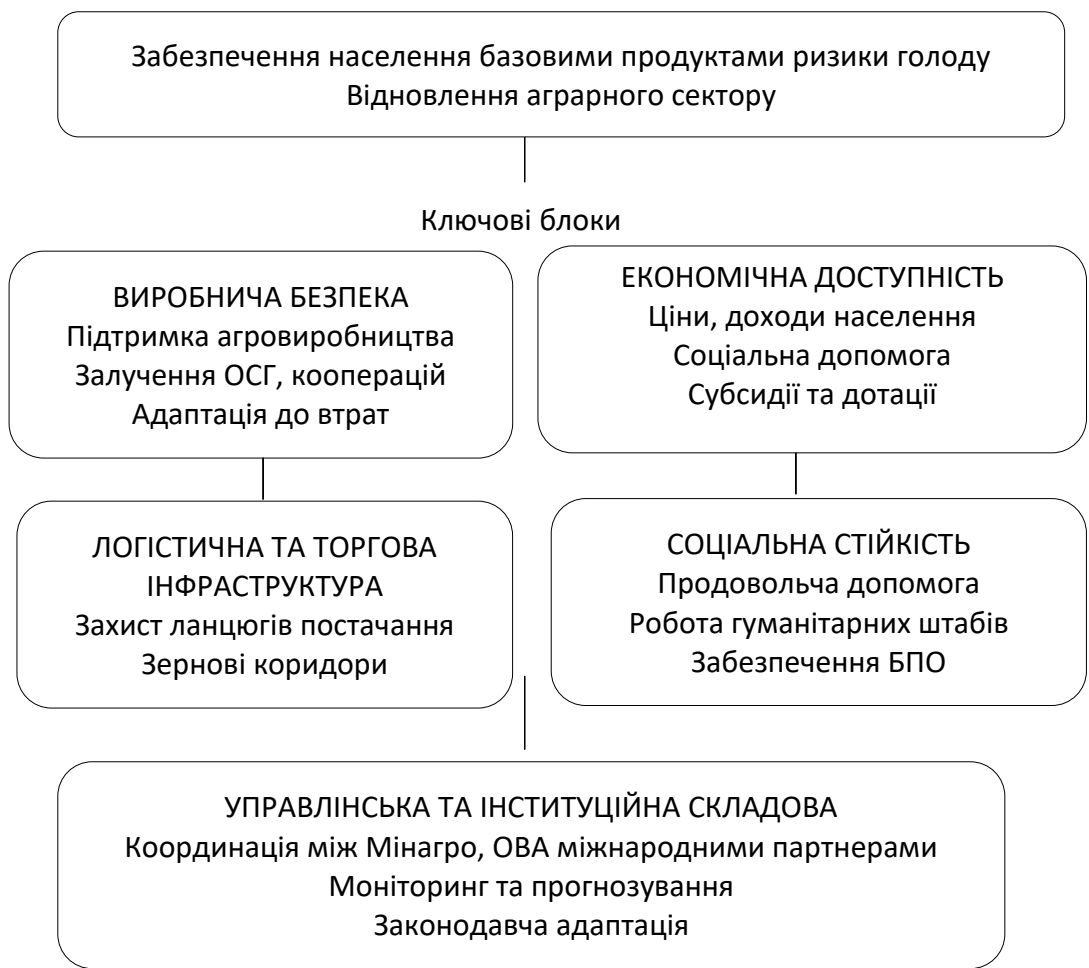
Джерело: власне розробка автора.

Додаток А.4

Концепція чотирьох стовпів продовольчої безпеки

Джерело: офіційний сайт Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй [52].

Модель продовольчої безпеки України в умовах війни

Джерело: власна розробка автора.

Додаток Б.1

Основні джерела інформації та типи даних для оцінки продовольчої безпеки в Україні

Джерело інформації	Типи даних	Основне призначення
Державна служба статистики України	Статистика сільського господарства, виробництва, цін, доходів населення, зайнятості	Аналіз виробничого потенціалу та економічної доступності
Міністерство аграрної політики та продовольства	Звіти про аграрний сектор, нормативні документи, плани розвитку	Моніторинг сільськогосподарського виробництва і державна підтримка
Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів	Дані про якість продуктів, результати лабораторних досліджень, випадки харчових отруєнь	Контроль якості та безпеки харчування
Органи місцевого самоврядування	Інформація про соціальні програми, продовольчу допомогу, рівень доступності продуктів у регіонах	Оцінка соціального аспекту продовольчої безпеки
Санітарно-епідеміологічні служби	Дані про стан здоров'я населення, харчову поведінку, епідеміологічні показники	Вивчення впливу харчування на здоров'я
Геоінформаційні системи (ГІС) та дистанційне зондування землі	Картографічні дані про землекористування, урожайність, зміни клімату	Аналіз виробничих умов та прогнозування ризиків
Великі дані (Big Data) та аналітичні платформи	Інтегровані масиви даних з різних джерел, динамічний моніторинг	Підвищення оперативності та якості аналітики

Джерело: власна розробка автора.

Додаток Б.2

Основні групи оцінки індикаторів продовольчої безпеки

Компонент	Індикатори	Опис і значення
Доступність	Обсяг виробництва харчових продуктів на душу населення	Відображає внутрішню спроможність країни забезпечувати населення продуктами харчування.
	Структура імпорту та експорту продовольства	Аналіз рівня залежності від зовнішніх джерел та експортного потенціалу.
	Середній рівень доходів населення, придатних для купівлі їжі	Оцінює економічну спроможність домогосподарств забезпечувати себе продовольством.
	Ціни на основні продукти харчування	Враховує реальні економічні умови доступності продуктів.
Стабільність	Динаміка виробництва і споживання харчових продуктів	Визначає ризики сезонних, річних та кризових коливань.
	Наявність і обсяг стратегічних продовольчих запасів	Показник готовності до надзвичайних ситуацій і шоків.
	Вплив кліматичних, економічних, соціальних факторів	Оцінює зовнішні загрози продовольчій системі.
Якість та безпека	Відповідність продукції санітарно-гігієнічним нормам	Гарантує безпеку споживання харчових продуктів.
	Харчова цінність і різноманітність раціону	Забезпечує збалансоване та здорове харчування.
	Рівень екологічної чистоти продуктів (відсутність шкідливих речовин)	Запобігає негативному впливу на здоров'я населення.
	Контроль якості та сертифікація продукції	Підтверджує відповідність продукції національним і міжнародним стандартам.

Джерело:

власна

розробка

автора.

Додаток Б.3

Індикатори продовольчої безпеки за методикою ФАО			
Економічна доступність	Наявність	Якість	Стійкість і адаптація
Зміна середніх витрат на їжу. Частка населення, які перебувають за межею глобальної бідності. Доступ до ринку сільськогосподарської продукції. Державні програми продовольчої безпеки. Імпортні митні тарифи.	Регулярні зобов'язання щодо забезпечення продовольчої безпеки. Втрата їжі. Політичні та економічні бар'єри доступу. Мінливість виробництва сільськогосподарської продукції. Інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції. Дослідження та розробки в сільському господарстві.	Різноманітність раціону. Якість білка. Безпека харчових продуктів. Доступність мікроелементів. Харчові стандарти. Дієтичне різноманіття.	Вплив кліматичних умов. Стійкість країн до ризиків, пов'язаних з природними ресурсами. Адаптивність до ризиків та факторів впливу на продовольчу безпеку в країнах. Стійкість і адаптивність галузей, що виробляють харчові продукти.

Індикатори продовольчої безпеки за ФАО, 2022 р.

Джерело: [73].

**Порівняння основних зарубіжних методик оцінки індикаторів
продовольчої безпеки**

Методика / Організація	Основні компоненти оцінки	Використані індикатори та інструменти	Основна мета	Особливості
ФАО (Food and Agriculture Organization)	Доступність продовольства Доступ населення до їжі Використання їжі Стійкість системи	Виробництво, імпорт, доходи населення, якість харчування, ризики криз	Комплексний моніторинг продовольчої безпеки	Моделювання сценаріїв, раннє попередження
Global Food Security Index (GFSI)	Доступність Якість і безпека- Стійкість Політика	Ціни, витрати, харчові стандарти, екологічна стійкість, політика	Порівняння країн за рівнем продовольчої безпеки	Поєднання кількісних і якісних даних
Всесвітня продовольча програма (WFP)	Харчова невизначеність Харчова доступність Геопросторовий аналіз	Індекс FIES, Food Consumption Score, супутникові дані	Моніторинг у кризових ситуаціях	Оперативність, акцент на гуманітарну допомогу
Європейський Союз	Економічна доступність Сталий розвиток Екологічні чинники	Соціально- економічні показники, екологічні дані, логістичні ланцюги	Аналіз впливу політики і сталості виробництва	Інтегровані моделі, увага до екології
Міністерство сільського господарства США (USDA)	Потенціал виробництва Доходи населення Соціальні чинники	Виробництво, доходи, харчові витрати, демографія, торгові бар'єри	Прогнозування та моніторинг національного ринку	Врахування глобальних ринкових впливів

Джерело: власна розробка автора.

Додаток Б.5

Особливості оцінки продовольчої безпеки в умовах війни в Україні

Особливість	Вплив на оцінку продовольчої безпеки	Рекомендовані адаптації методик
Руйнування виробничої бази	Зниження обсягів виробництва, необхідність врахування втрат	Залучення даних супутникового моніторингу та місцевих звітів
Дестабілізація логістичних мереж	Обмеження доступності, коливання постачання	Аналіз змін у транспортних маршрутах, включення запасів
Зниження платоспроможності населення	Втрата доходів, зростання харчової невизначеності	Соціологічні опитування з урахуванням ВПО та бідних груп
Переміщення населення	Додаткове навантаження на продовольчу систему регіонів	Моніторинг харчової безпеки серед внутрішньо переміщених осіб
Недоступність збору даних у зонах конфлікту	Відсутність регулярних даних, ризики безпеки для моніторингу	Використання ГІС, супутникових технологій, дистанційних методів
Волатильність цін та дефіцити	Коливання цін, дефіцити знижують економічну доступність	Оперативний моніторинг цін та забезпечення регулювання
Психологічний та фізіологічний вплив	Погіршення харчування, змінена поведінка споживачів	Включення показників якості харчування, санітарних умов

Джерело: власна розробка автора.

Додаток В.1

Обсяг виробництва (валовий збір) сільськогосподарських культур, тис. т

Рік	Культури зернові та зернобобові	Буряк цукровий фабричний	Соняшник	Картопля	Культури	
					овочеві	плодові та ягідні
1991	38674	36168	2311	14550	5932	1537
2000	24459	13199	3457	19838	5821	1453
2010	39271	13749	6772	18705	8122	1747
2015	60126	10331	11181	20839	9214	2153
2019	75143	10205	15254	20269	9688	2119
2020	64933	9150	13110	20838	9653	2024
2021	86010	10854	16392	21356	9935	2235
2022	53864	9942	11329	20900	7512	1995
2023	59772	13130	12760	21359	8297	1996
2023 р. в % до						
1991 р.	154,6	36,3	552,1	146,8	139,9	129,9
2022 р.	111,0	132,1	112,6	102,2	110,4	100,1

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток В.2

Виробництво основних видів продукції тваринництва

Рік	М'ясо (у забійній вазі), тис. т	Молоко, тис. т	Яйця, млн шт.
1991	4357,8	24508,3	16286,7
2000	1662,8	12657,9	8808,6
2010	2059,0	11248,5	17052,3
2015	2322,6	10615,4	16782,9
2020	2477,5	9263,6	16167,2
2021	2438,3	8713,9	14071,3
2022	2206,7	7767,7	11921,8
2023	2239,5	7430,4	11379,4
2023 р., %, до			
1991 р.	51,4	30,3	69,9
2022 р.	101,5	95,7	95,5

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

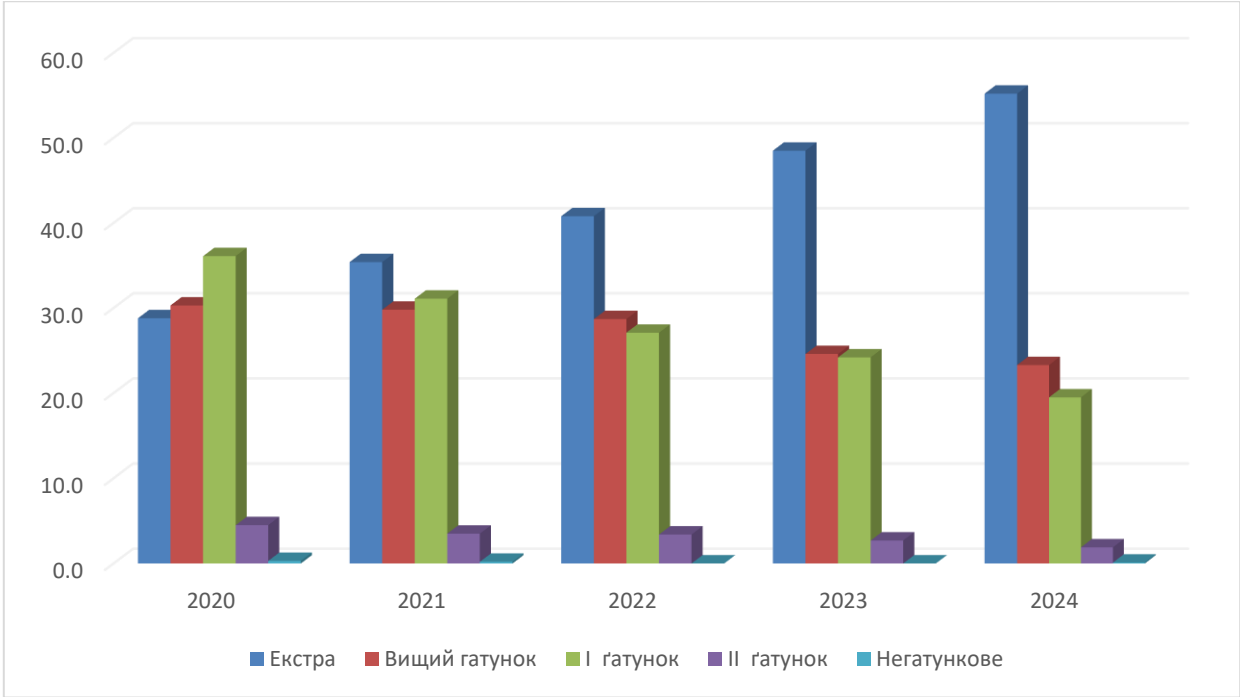
Додаток В.3

Структура виробництва продукції тваринництва у господарствах населення, у в.п.

Показник	Рік					2023 р., у в.п. (+,-), до	
	2000	2010	2021	2022	2023	2000 р.	2022 р.
Яловичина	59,5	75,5	74,9	69,9	66,8	7,3	-3,1
Свинина	86,5	59,5	40,3	38,2	36,5	-50	-1,7
М'ясо птиці	81,5	19,0	12,0	10,7	9,9	-71,6	-0,8
Молоко	81,2	80,3	68,2	66,0	62,2	-19	-3,8
Яйця	50,5	39,9	50,2	51,5	50,3	-0,2	-1,2
Мед	96,6	97,7	99,0	99,1	99,2	2,6	0,1

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

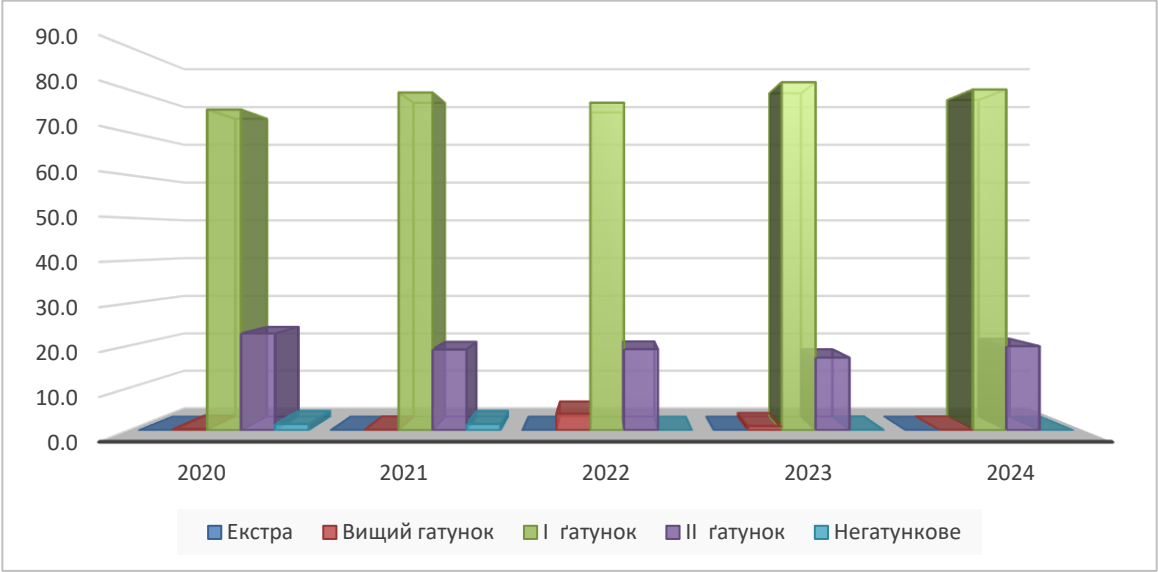
Додаток В.4

Структура гатунковості молока сільськогосподарських підприємств, що надходить на переробку, %.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

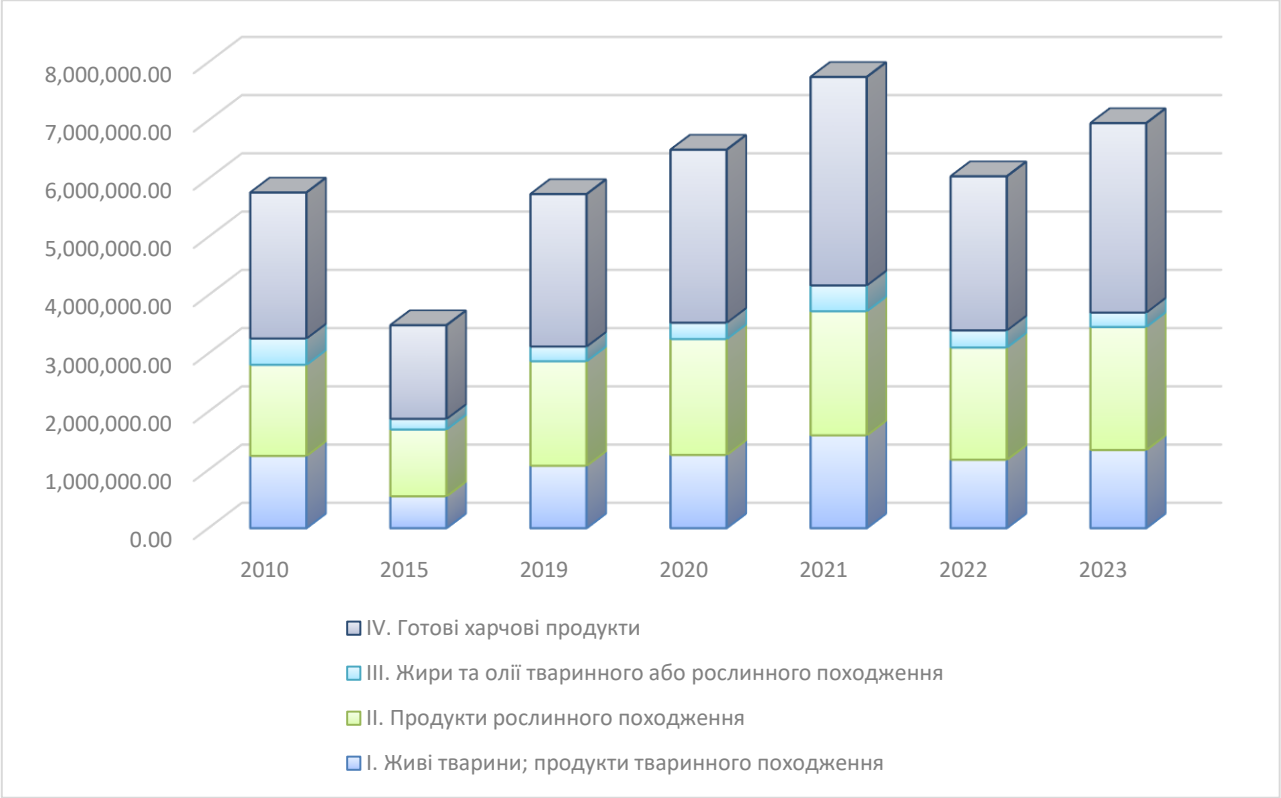
Додаток В.5

Структура ґатунковості молока господарств населення, що надходить на переробні підприємства, %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток Д.1

Динаміка імпорту сільськогосподарської продукції та продовольства, тис. дол. США

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток Д.2

Динаміка імпорту продукції тваринного походження, тис. т

Показник	Рік					2023 р., в.п. (+,-), до	
	2019	2020	2021	2022	2023	2019 р.	2022 р.
Свинина свіжа, охолоджена	23,2	28	40,6	46,9	13	56,0	27,7
Субпродукти харчові сільськогосподарських тварин охолоджені або морожені	25,8	24,3	22,8	15,8	12,4	48,1	78,5
М'ясо та харчові субпродукти свійської птиці свіжі, охолоджені або морожені	131,2	107,7	119,8	74,7	59,7	45,5	79,9
Сало, свинячий жир та жир свійської птиці	46,5	35,6	34,8	31,3	24,5	52,7	78,3
Готова або консервована риба	28	30	30	23,6	22,2	79,3	94,1
Сири всіх видів та кисломолочний сир	23,7	46,8	55,2	33,8	33,7	142,2	99,7

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток Д.3

Динаміка імпорту продукції рослинного походження, тис. т

Показник	Рік					2023 р., в.п. (+,-), до	
	2019	2020	2021	2022	2023	2019 р.	2022 р.
Картопля, свіжа або охолоджена:	250,6	301,7	178,1	13,9	12,9	5,1	92,8
Помідори, свіжі або охолоджені	71,7	86,7	101,9	93,9	95,3	132,9	101,5
Цибуля та інші цибулинні овочі, свіжі або охолоджені:	84,1	37,6	23	105,5	75,9	90,2	71,9
Капуста головчаста та аналогічні їстівні, свіжі або охолоджені	11,6	12,9	18,8	51,6	30,5	262,9	59,1
Морква, столові буряки та аналогічні їстівні коренеплоди, свіжі або охолоджені	8,9	1,6	5	53,9	31,9	358,4	59,2
Огірки та корнішони, свіжі або охолоджені	17,6	20,6	24,5	38,2	28,9	164,2	75,7
Інші овочі, свіжі та охолоджені	25,3	26,6	36,7	34	35,1	138,7	103,2
Овочі, сирі, варені, морожені	9,7	10,9	13,6	10,8	12,2	125,8	113,0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток Д.4

Динаміка імпорту плодів та ягід, тис. т

Показник	Рік					2023 р., в.п. (+,-), до	
	2019	2020	2021	2022	2023	2019 р.	2022 р.
Банани, свіжі або сушені	281,2	325,7	328	195	201,2	71,6	103,2
Фініки, інжир, свіжі або сушені	29,3	30,1	39,5	20,4	28,6	97,6	140,2
Цитрусові, свіжі або сушені	358,7	385,1	366,1	275	271,3	75,6	98,7
Виноград свіжий або сушений	58,3	59	80	42,4	41,4	71,0	97,6
Дині, включаючи кавуни свіжі	5,5	8,7	18,5	42	29,8	541,8	71,0
Яблука, груші свіжі	29,5	21,5	25,3	6,4	11,4	38,6	178,1
Абрикоси, вишні, персики, сливи свіжі	58,6	61,1	48,6	32,5	46,4	79,2	142,8
Інші плоди, свіжі	78,2	80,1	84,1	50,3	53,4	68,3	106,2

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

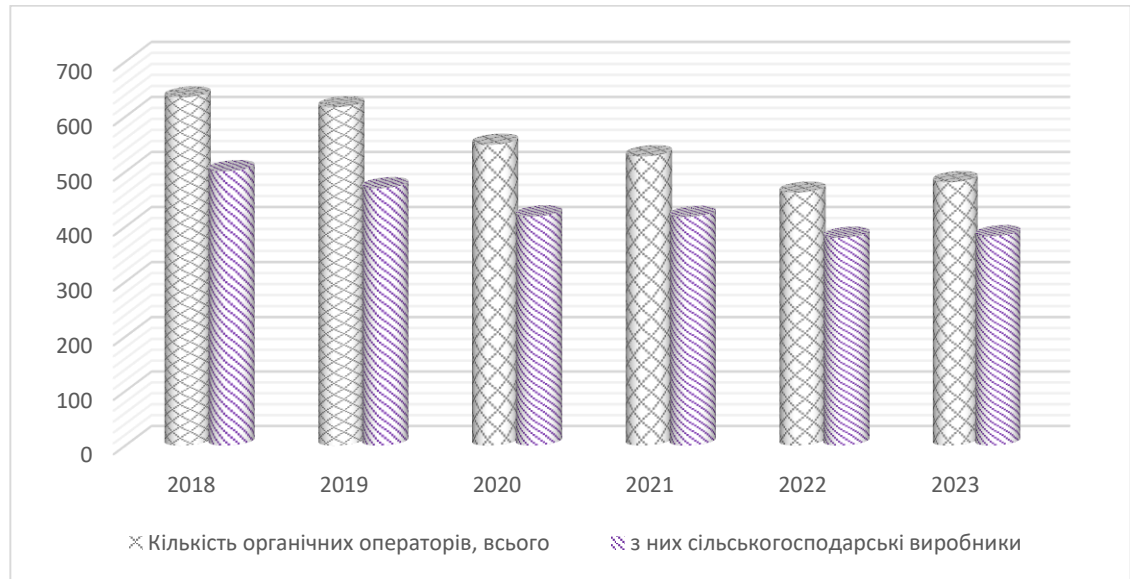
Додаток Д.5

Зведений зовнішньоторговельний баланс агропромислового комплексу України, тис. дол

Рік	Всього	Країни ЄС	США	Африканські країни	Країни Азії	Країни Латинської Америки	Інші країни
Зовнішньо-торговельний оборот							
2020	29277	9739	410	3276	12180	576	3097
2021	36125	11928	445	4070	15206	742	3734
2022	29950	16470	368	1886	8583	448	2196
Експорт							
2020	22391	6294	110	2945	10898	65	2078
2021	27947	7864	157	3728	13673	108	2416
2022	23615	13094	174	1643	7346	26	1331
Імпорт							
2020	6887	3445	300	331	1281	511	1019
2021	8178	4064	288	342	1533	634	1318
2022	6335	3376	194	242	1237	421	865
Сальдо							
2020	15504	2849	-189	2613	9617	-446	1059
2021	19769	3800	-131	3387	12140	-525	1098
2022	17279	9718	-19	1401	6109	-395	465

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток Ж.1

Кількість органічних операторів в Україні, од.

Джерело: [86].

Додаток Ж.2

Динаміка продовольчої незалежності основних видів продуктів харчування, %

Показник	Рік					2021 р., в.п. (-,+), до	
	2017	2018	2019	2020	2021	2017 р.	2020 р.
М'ясо та м'ясні продукти вкл. субпродукти і жир-сирець	10,6	12,7	11,6	10,2	11,9	1,3	1,7
Молоко та молочні продукти	1,6	2,2	4,0	8,2	9,4	7,8	1,2
Яйця	1,0	0,6	0,7	0,6	0,6	-0,4	0
Хлібні продукти (у перерахунку на борошно; крупи, рис, бобові)	6,0	6,7	7,1	8,7	9,8	3,8	1,1
Картопля	0,4	0,5	4,9	5,8	4,6	4,2	-1,2
Овочі та баштанні продовольчі культури	1,9	2,7	4,5	4,3	5,0	3,1	0,7
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	36,5	35,9	42,6	48,8	48,5	12	-0,3
Риба та рибні продукти	73,5	79,3	79,6	82,0	84,1	10,6	2,1
Цукор	0,5	0,2	0,3	0,3	14,2	13,7	13,9
Олія	48,1	51,7	49,6	47,9	51,2	3,1	3,3

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток Ж.3

Динаміка ємності внутрішнього ринку основних видів продуктів харчування, тис. т

Показник	Рік					2021 р., %, до	
	2017	2018	2019	2020	2021	2017 р.	2020 р.
М'ясо та м'ясні продукти вкл. субпродукти і жир-сирець	2195	2232	2252	2244	2191	99,8	97,6
Молоко та молочні продукти	8496	8355	8428	8430	8337	98,1	98,9
Яйця, млн шт.	11594	11624	11832	11602	11255	97,1	97,0
Хлібні продукти (у перерахунку на борошно; круп, рис, бобові)	4285	4207	4103	4034	3838	89,6	95,1
Картопля	6091	5893	5705	5593	5480	90,0	98,0
Овочі та баштанні продовольчі культури	6783	6927	6924	6846	6866	101,2	100,3
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	2242	2445	2469	2357	2440	108,8	103,5
Риба та рибні продукти	460	497	524	517	548	119,1	106,0
Цукор	1290	1260	1212	1161	1181	91,6	101,7
Олія	497	501	504	512	564	113,5	110,2

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток Ж.4

Динаміка основних показників продовольчої безпеки по основних продуктах тваринного походження, %

Показник	Рік				2023 р., в. п. (+,-), до	
	2020	2021	2022	2023	2020 р.	2022 р.
М'ясо, усього						
Рівень самозабезпечення	110,1	111,0	113,1	117,2	7,1	4,1
Ступінь незалежності	10,2	11,9	10,5	7,8	-2,4	-2,7
Відношення до норми	63,1	62,1	65,1	67,3	4,2	2,2
Яловичина						
Рівень самозабезпечення	102,1	103,7	107,2	108,4	6,3	1,2
Ступінь незалежності	5,3	5,7	5,2	6,4	1,1	1,2
Відношення до норми	29,5	26,5	25,9	25,8	-3,7	-0,1
Свинина						
Рівень самозабезпечення	88,6	87,8	86,9	92,1	3,5	5,2
Ступінь незалежності	12,2	13,3	14,3	9,4	-2,8	-4,9
Відношення до норми	64,8	68,6	74,6	71,9	7,1	-2,7
М'ясо птиці						
Рівень самозабезпечення	128,7	132,3	137,2	138,4	9,7	1,2
Ступінь незалежності	10,4	12,3	8,7	6,7	-3,7	-2
Відношення до норми	96,7	92,6	96,3	105,9	9,2	9,6

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток Ж. 5

Динаміка витрат на харчування домогосподарств України

Показник	Рік					2021 р., %, до	
	2017	2018	2019	2020	2021	2017 р.	2020 р.
Сукупні витрати у середньому за місяць із розрахунку на одне домогосподарство, грн	7139	8309	9670	9524	11243	157,5	118,0
Частка витрат на продукти харчування та безалкогольні напої, %	47,9	47,7	46,6	48,1	45,9	-2 в.п.	-2,2 в.п.
У тому числі домогосподарства у сільській місцевості							
Сукупні витрати у середньому за місяць із розрахунку на одне домогосподарство, грн.	6717	7619	8857	8903	10569	157,3	118,7
Частка витрат на продукти харчування та безалкогольні напої, %	50,6	50,8	50,4	52,1	49,2	-1,4 в.п.	-2,9 в.п.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток К.1

**Роздрібний товарооборот підприємств роздрібної торгівлі
продовольчими товарами, млн грн**

Показник	Рік					2021 р., %, до	
	2017	2018	2019	2020	2021	2017 р.	2020 р.
Продовольчі товари	233,2	289,7	336,6	384,1	449,8	192,9	117,1
М'ясо	12,5	16,5	15,6	17,5	19,4	155,2	110,9
М'ясні продукти	13,9	17,4	23,7	26,7	30,6	220,1	114,6
Молочні продукти	27	33,6	38,3	44,3	49,1	181,9	110,8
Яйця	39,7	53,9	50,4	58,6	75	188,9	128,0
Харчові олії та жири	3,5	4	4,4	5,2	7,1	202,9	136,5
Хлібобулочні та борошняні кондитерські вироби	18,4	22,7	28,3	29,9	37,6	204,3	125,8
Цукрові кондитерські вироби	16,9	21,9	26,2	28,4	33,8	200,0	119,0
Фрукти та овочі, свіжі	17,9	22,5	26,8	31,3	34,2	191,1	109,3
Інші продовольчі товари	23,7	28,3	27,9	33,3	41,4	174,7	124,3

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

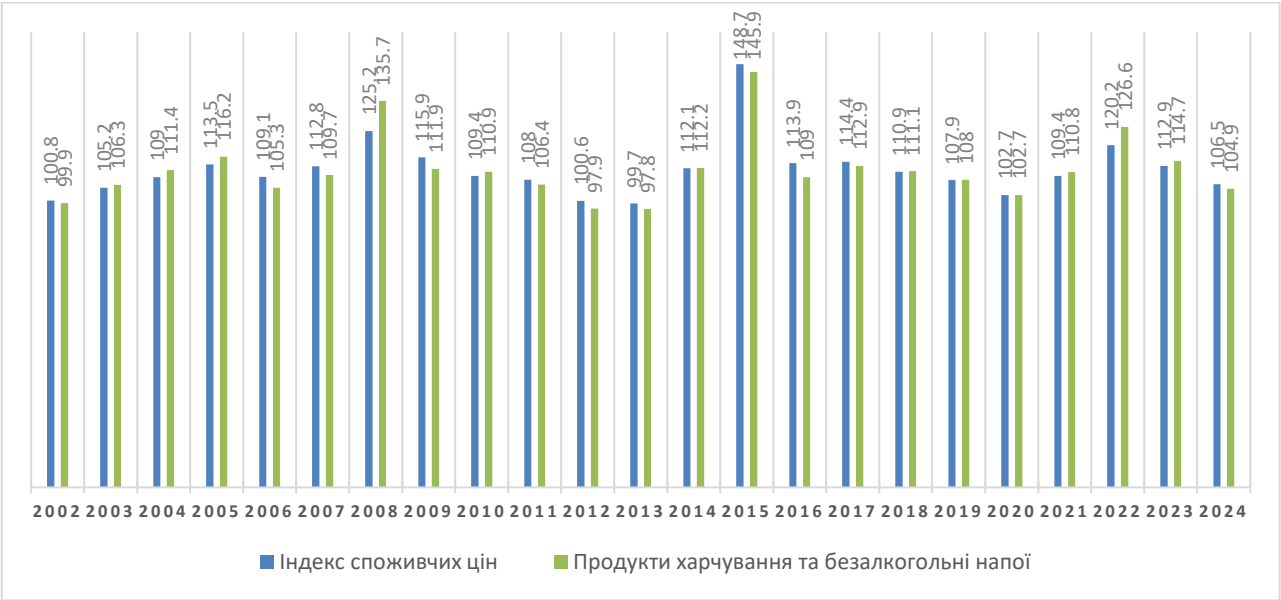
Додаток К.2

Динаміка споживання основних продуктів харчування, кг/рік

Показник	Рік					2021 р., %, до	
	2017	2018	2019	2020	2021	2017 р.	2020 р.
М'ясо та м'ясні продукти вкл. субпродукти і жир-сирець	51,7	52,8	53,6	53,8	53,0	102,5	98,5
Молоко та молочні продукти	200	198	201	201,9	201,5	100,8	99,8
Яйця, шт.	273	275	282	278,0	272	99,6	97,8
Хлібні продукти (у перерахунку на борошно; крупи, рис, бобові)	101	99,5	97,6	96,6	92,7	91,8	96,0
Картопля	143	139	136	134,0	132,4	92,6	98,8
Овочі та баштанні продовольчі культури	160	164	165	164,0	165,9	103,7	101,2
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	52,8	57,8	58,7	56,5	59,0	111,7	104,4
Риба та рибні продукти	10,8	11,8	12,5	12,4	13,2	122,2	106,5
Цукор	30,4	29,8	28,8	27,8	28,5	93,8	102,5
Олія	11,7	11,9	12	12,3	13,6	116,2	110,6

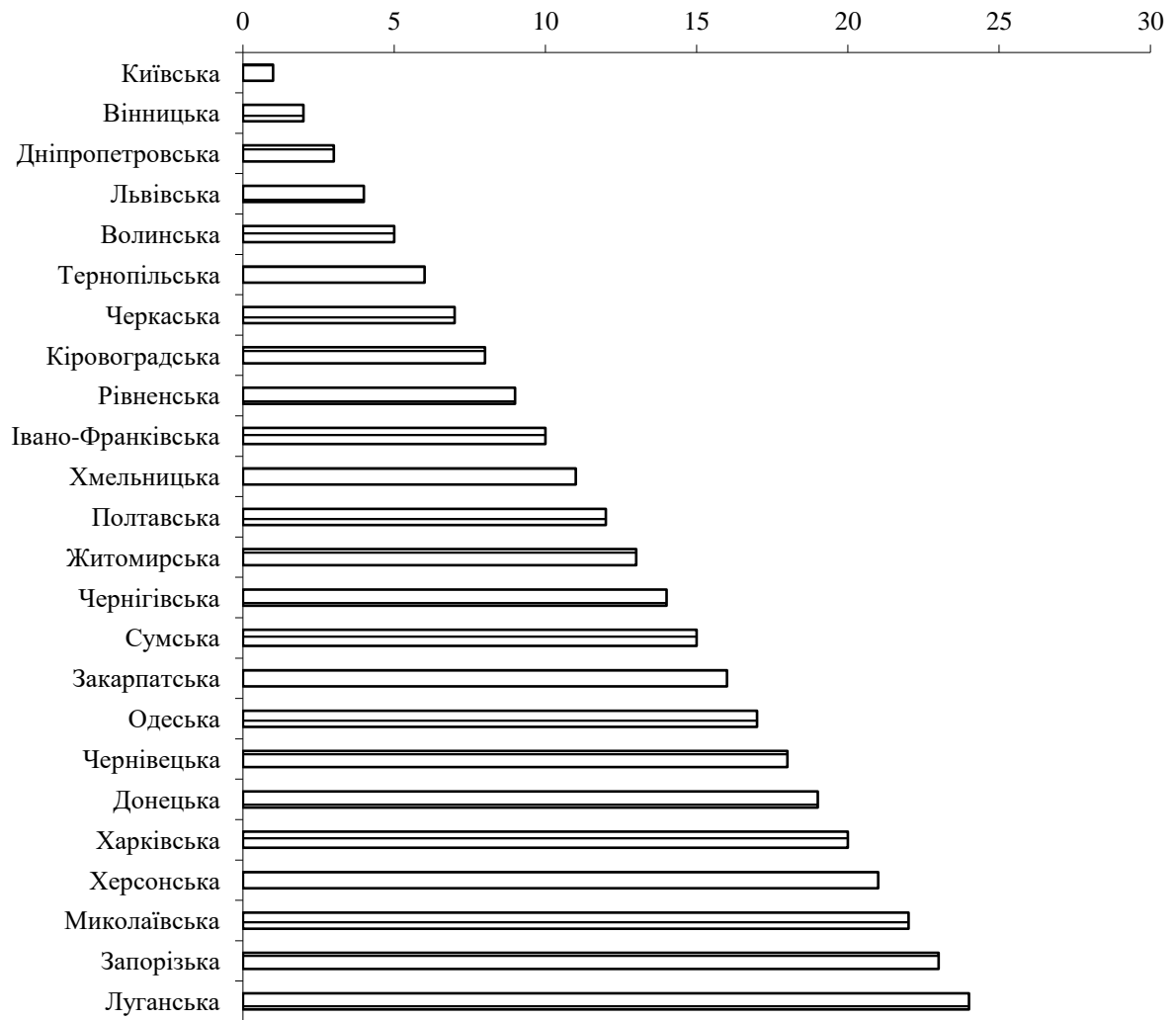
Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Додаток К.3

Динаміка індексів споживчих цін та цін на продукти харчування та безалкогольні напої, %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

**Рейтинг областей України за інтегральним показником
продовольчої безпеки**

Джерело: власна розробка автора.

Додаток К.5

Основні напрями державної підтримки сільського господарства України

Напрямок підтримки	2022 рік	2023 рік	2024 рік
Загальний обсяг фінансування (млрд грн)	4,5	5,0	5,7
Дотації на тваринництво	1,0	1,2	1,3
Підтримка с/г техніки (часткове відшкодування)	0,7	0,8	0,9
Фінансування садівництва, виноградарства	0,5	0,6	0,65
Дотації на гектар (рослинництво)	0,6	0,4	0,4
Кредитування (державне субсидування %)	1,2 (пільгове кредитування до 5 млн грн)	1,3	1,5
Агросстрахування	не реалізовано через війну	пілотні проєкти	пілотні програми на зерно
Підтримка малих фермерів (через ДФУ, програми USAID, UNBDP тощо)	0,3 (гранти через програми)	0,5	0,6
Гранти на переробку, теплиці, садівництво (єРобота)	старт програми	0,7	0,8
Відшкодування вартості меліорації та іригації	відсутнє	початок програм	0,1

Джерело: складено за відкритими даними та аналітичними звітами (Мінагрополітики, проєкти USAID, бюджетні звіти).

Програми державної підтримки продовольчої безпеки України в умовах війни (2022–2024 рр.)

Назва програми / інструменту	Основний зміст / механізм дії	Цільова аудиторія	Джерело фінансування	Офіційне джерело / документ
Програма «єРобота»: гранти для аграріїв	Надання грантів до 400 тис. грн на теплиці, садівництво, ягідництво	Малі та середні агровиробники	Державний бюджет, підтримка ЄС	Постанова КМУ №738 від 21.06.2022
Програма кредитування «5–7–9%» для агросектору	Пільгові кредити до 90 днів на оборотний капітал та інвестиції	Фермери, агропідприємства	Фонд розвитку підприємництва	Офіційний сайт Мінекономіки
Часткова компенсація вартості агровиробництва	Компенсація витрат на добрива, насіння, паливе в прифронтових регіонах	Постраждали аграрії	Держбюджет, гуманітарна допомога	Наказ Мінагрополітики №238/2023
Забезпечення логістики агроекспорту	Розвиток зернової ініціативи, альтернативних логістичних маршрутів, портів Дунайського кластеру	Експортери агропродукції	Державно-приватне партнерство, донори	Мінінфраструктури, Мінагро
Тимчасове регулювання цін	Обмеження націнки на соціально значущі товари (олія, борошно, хліб, крупи)	Виробники та роздрібні мережі	Механізм державного контролю	Постанова КМУ №341 від 06.03.2022
Розподіл стратегічного резерву	Інтервенції з державного та гуманітарного резерву для забезпечення регіонів з високим ризиком продовольчого дефіциту	Громади, внутрішньо переміщені особи	Агенція держрезерву, WFP, FAO	Сайт Держрезерву України
Гуманітарні поставки насіння і техніки	Розподіл насіння, кормів, обладнання через програми FAO, USAID, ЄС	Малі фермерські господарства	Міжнародні донори	FAO Ukraine, USAID Agriteam
Пільгове оподаткування аграріїв	Тимчасове звільнення від деяких податків та спрощене адміністрування для виробників у зонах бойових дій	Аграрії з постраждалих територій	Податкові пільги, втрати бюджету	ДПС України, закон №2142-

Джерело: інформацію узагальнено за відкритими джерелами: сайтами Мінагрополітики, Мінекономіки, Держрезерву, урядовими постановами та звітами міжнародних організацій.

SWOT-матриця державної підтримки продовольчої безпеки України

Сильні сторони (Strengths)	Слабкі сторони (Weaknesses)
Різноманітність інструментів: фінансові, логістичні, гуманітарні, регуляторні.	Фрагментарність програм та відсутність єдиного стратегічного документа.
Швидка адаптація до умов війни та створення нових механізмів підтримки.	Недостатній рівень цифровізації й прозорості механізмів розподілу допомоги.
Акцент на підтримці малих і середніх агровиробників, які найбільше постраждали.	Обмеженість бюджетних ресурсів та залежність від зовнішніх донорів.
Налагоджена співпраця з міжнародними партнерами (FAO, USAID, WFP, EC).	Нерівномірність охоплення регіонів - особливо у зонах бойових дій.
Створення альтернативних логістичних каналів експорту (Дунайський кластер, сухопутні коридори).	Труднощі у реалізації підтримки в окупованих або прифронтових територіях.
Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
Інституціоналізація програм підтримки як основи для повоєнної відбудови агросектору.	Тривалі бойові дії, що унеможливають стабільне функціонування аграрного виробництва в ряді регіонів.
Посилення цифровізації управлінських процедур та моніторингу ефективності програм.	Загострення глобальної продовольчої кризи може обмежити ресурси для міжнародної допомоги Україні.
Створення єдиної національної платформи управління продовольчою безпекою.	Високий ризик корупції або нецільового використання державної допомоги через слабкий контроль.
Розширення участі бізнесу у державно-приватному партнерстві для відновлення продовольчих ланцюгів.	Руйнування логістичної інфраструктури (елеваторів, портів, складів) через обстріли та мінування територій.
Активізація експорту до нових ринків через дипломатичну та інфраструктурну підтримку аграрного експорту.	Інфляційний тиск і девальвація, що можуть зніжувати ефективність підтримки для малих господарств.

Джерело: власна розробка автора.

**Пріоритетні напрями забезпечення індикаторів продовольчої безпеки
України в умовах глобалізації**

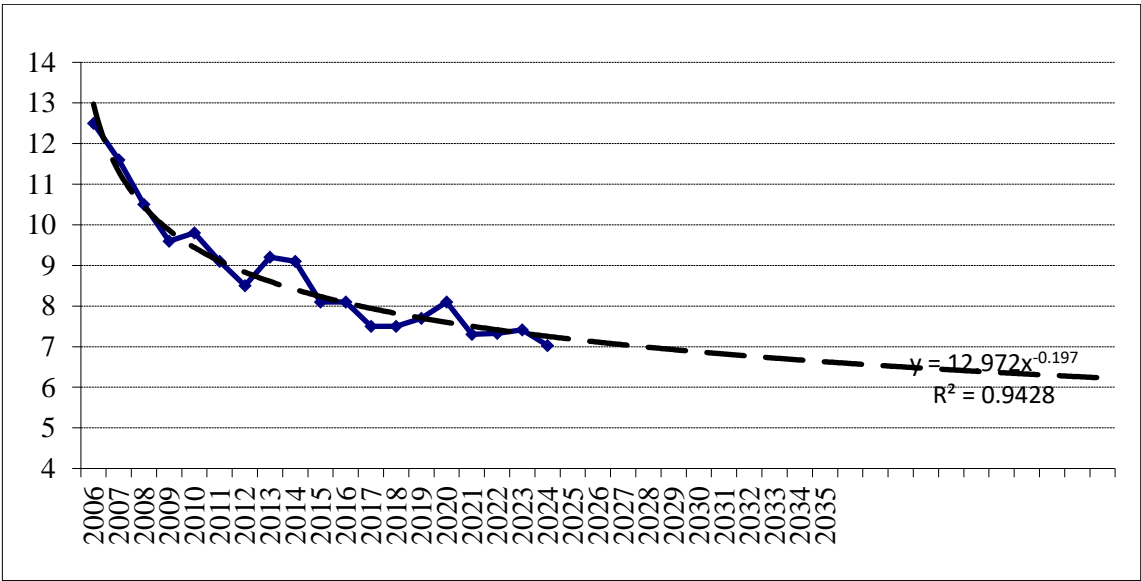
Пріоритетний напрям	Потенційні ризики реалізації	Очікувані ефекти впровадження
Гармонізація з міжнародними стандартами	Інституційна інерція; відсутність нормативної адаптації; фрагментованість статистичних підходів	Уніфікація продовольчої політики; підвищення довіри до вітчизняної продукції на світовому ринку
Посилення внутрішньої продовольчої резилієнтності	Руйнування інфраструктури; нестача резервів; збої в постачанні у прикордонних регіонах	Стабільність базового споживання; зниження ризику дефіциту в кризових ситуаціях
Цифровізація ланцюгів постачання та аналітики	Низька ІТ-інфраструктура в регіонах; відсутність інтеграції між базами даних; кіберзагрози	Оперативність управлінських рішень; підвищення ефективності моніторингу та прогнозування
Підвищення економічної доступності харчування	Зростання цін; інфляція; зниження купівельної спроможності населення	Соціальна стійкість; доступ до базових харчових продуктів для малозабезпечених категорій
Забезпечення безпечності та якості продовольства	Слабкий контроль; порушення технологій виробництва; брак сучасного лабораторного забезпечення	Підвищення стандартів якості; покращення здоров'я населення; експортний потенціал
Розвиток продовольчої дипломатії	Зовнішньополітична нестабільність; протекціонізм з боку торговельних партнерів	Диверсифікація ринків збуту; валютні надходження; гуманітарна співпраця
Екологічна та кліматична стійкість агровиробництва	Виснаження ґрунтів; вплив змін клімату; незворотні втрати біоресурсів	Формування сталих моделей виробництва; зниження екологічних ризиків; підвищення врожайності

Джерело: власна розробка автора.

Динаміка фактичних та прогнозних значень споживання основних видів тваринницької продукції

Рік	М'ясо (тис. т)	Молоко (тис. т)	Яйця (тис. т)
2010	2506	6682	1004
2020	1827	4568	1066
2023	1525	3486	1307
2025	1469	3515	1096
2030	1321	3177	1189
2033	1215	2935	1151

Джерело: власна розробка автора.

Динаміка споживання яловичини в Україні, кг/особу

Джерело: власна розробка автора.

Динаміка прогнозних значень виробництва та споживання яловичини в Україні

Показник	Рік											2035 р., % до	
	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032	2033	2034	2035	2025 р.	2034 р.
Рівень споживання на одну особу, кг													
Нижня межа	7,45	7,90	8,37	8,88	9,4	10,0	10,6	11,3	12,0	12,8	13,7	183,9	107,0
Верхня межа	7,97	9,03	10,24	11,60	13,15	14,9	17,0	19,3	21,9	25,0	28,4	356,3	113,6
Населення, млн осіб	31,2	31,3	31,3	31,4	31,5	31,6	31,2	30,7	30,3	29,9	29,5	94,6	98,7
Фонд споживання, тис. т													
Нижня межа	232	247	263	279	297	315	331	348	365	384	403	173,7	104,9
Верхня межа	248	282	321	365	414	471	528	593	665	747	838	337,9	112,2
Жива маса сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій, тис. т													
Нижня межа	394	419	445	473	503	534	561	589	619	650	683	173,4	105,1
Верхня межа	421	479	544	618	702	798	896	1005	1128	1265	1420	337,3	112,3
Чисельність поголів'я ВРХ зданого на забій, тис. голів													
Нижня межа	1303	1372	1444	1520	1601	1686	1754	1826	1901	1979	2061	158,2	104,1
Верхня межа	1393	1568	1765	1987	2237	2518	2800	3114	3463	3851	4283	307,5	111,2

Джерело:

власна

розробка

автора.

**SWOT-аналіз взаємозв'язку продовольчої безпеки та
кліматичних змін в Україні**

Сильні сторони (Strengths)	Слабкі сторони (Weaknesses)
<p>Потужний аграрний потенціал та високий рівень ґрунтової родючості (особливо чорноземи).</p> <p>Велика частка сільськогосподарських земель, придатних для вирощування різноманітних культур.</p> <p>Активний науковий потенціал у галузі агрокліматології та селекції.</p> <p>Наявність державних програм підтримки агровиробництва.</p>	<p>Низька адаптивність дрібних та середніх фермерських господарств до кліматичних викликів.</p> <p>Високий рівень зношеності ірригаційної інфраструктури.</p> <p>Недостатня інтеграція кліматичних ризиків у продовольчу політику.</p> <p>Фрагментованість даних та відсутність системного моніторингу впливу клімату на сільське господарство.</p>
Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
<p>Впровадження кліматоорієнтованих інновацій (агроекологічне землеробство, біологічні засоби захисту рослин).</p> <p>Залучення міжнародної допомоги та кліматичного фінансування (зелені фонди, технічна допомога ЄС та ООН).</p> <p>Розширення вирощування кліматично стійких культур (сорго, нут, сафлор тощо).</p> <p>Створення державної системи кліматичного страхування в АПК.</p>	<p>Посилення частоти екстремальних кліматичних явищ (засухи, повені, град, буревії).</p> <p>Погіршення якості ґрунтів та дефіцит вологи в критичних регіонах.</p> <p>Зростання цін на продовольство та збільшення продовольчої нерівності.</p> <p>Зниження експортного потенціалу аграрної продукції через нестабільність виробництва.</p>

Джерело: власна розробка автора.

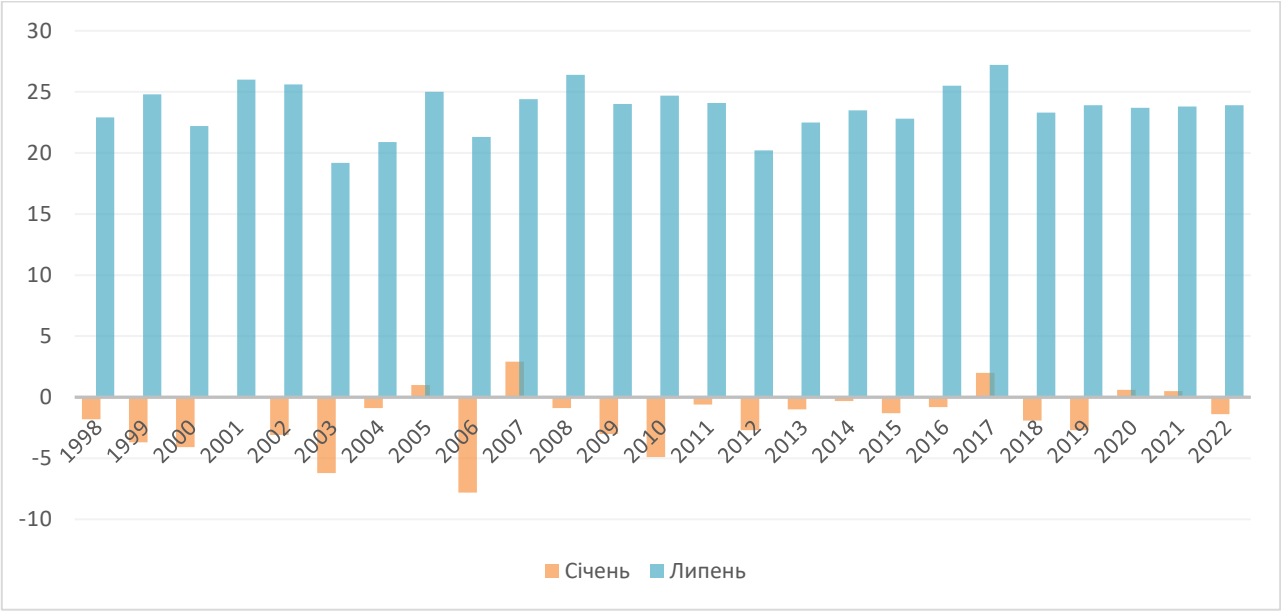
Додаток М.3

Значення кореляційно-регресійного аналізу впливу природно-кліматичних умов на врожайність пшениці

Показник	Коефіцієнт	Стандартна похибка	t-статистика	P-значення	Нижні 95%	Верхні 95%	Нижні 95,0%	Верхні 95,0%
Y-результуючий урожайність	-12,997	14,660	-0,886	0,38	-43,924	17,939	-43,924	17,939
Змінна X 1 (кількість опадів за рік, мм.)	0,742	0,483	1,537	0,142	-0,276	1,7623	-0,276	1,762
Змінна X 2 (температура у січні)	1,235	0,633	1,950	0,067	-0,101	2,5714	-0,101	2,571
Змінна X 3 (температура у липні).	0,024	0,013	1,884	0,076	-0,002	0,0525	-0,002	0,052

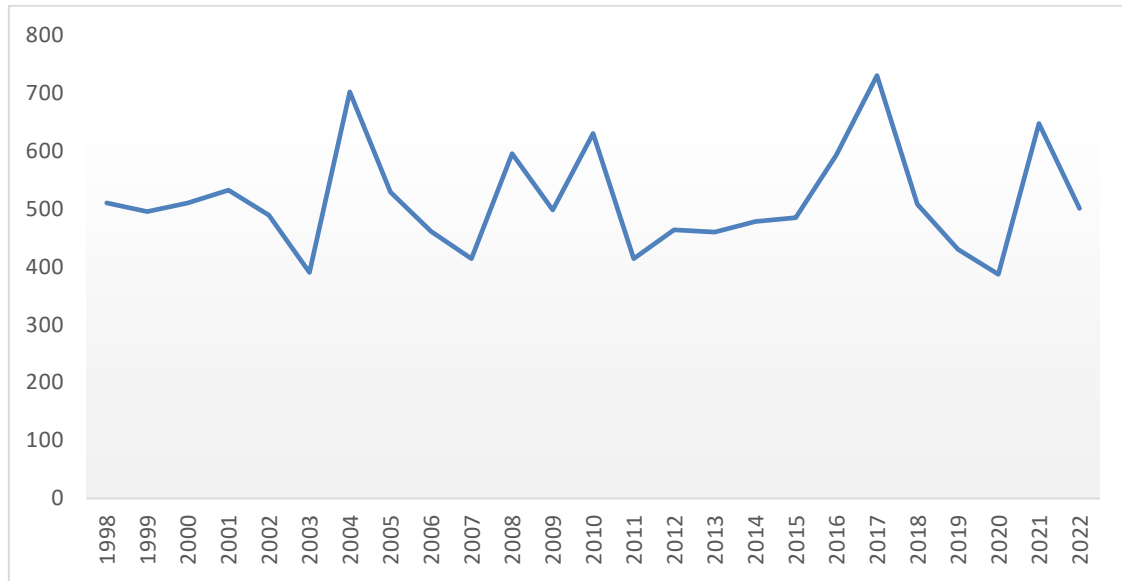
Джерело: власна розробка автора.

Додаток М.4

Динаміка середньодобових температур в січні та липні в зоні Степу України °C

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

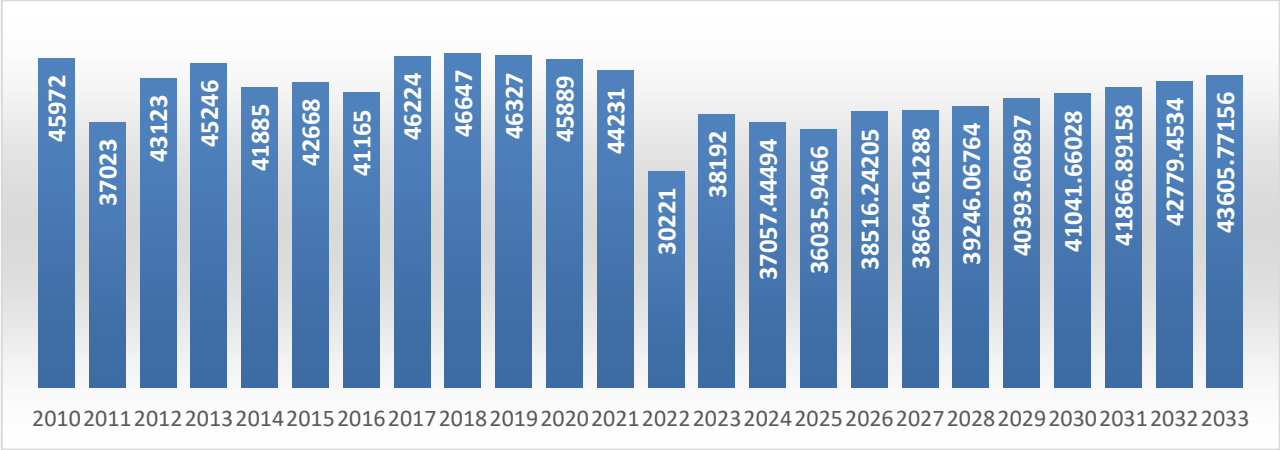
Динаміка середньорічних опадів в зоні Степу, мм

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Стратегій адаптації до змін клімату в контексті продовольчої безпеки

Назва стратегії	Цілі	Основні заходи
Агроекологічна	Підвищення стійкості до кліматичних стресів, збереження природних ресурсів	Сівозміни з бобовими та сидератами Агролісомеліорація Посухостійкі сорти Органічне землеробство
Інфраструктурно-інвестиційна	Технічна підготовка до кліматичних викликів	Розвиток зрошення Сховища для продукції Інвестиції в теплиці та вертикальні ферми
Біотехнологічна та наукова	Виведення адаптивних сортів, розвиток аграрної науки	Створення нових сортів Розвиток біопрепаратів Державна підтримка досліджень
Цифрова та управлінська	Оптимізація аграрного управління через цифрові технології	Точне землеробство Дрони, сенсори Моделювання кліматичних ризиків
Економіко-фінансова	Стимулювання стійких практик	Аграрне страхування Субсидії на адаптивні технології Зелене фінансування
Соціально-освітня	Формування культури адаптації, інформування населення	Навчання фермерів Інформаційні кампанії Залучення молоді до агроадаптації
Інституційно-державна	Системна відповідь на рівні політик	Включення адаптації в аграрну політику Регіональні стратегії Співпраця з міжнародними структурами
Локалізація продовольчих систем	Підвищення автономії виробництва та споживання	Короткі ланцюги постачання Підтримка фермерів Урбан-фермерство

Джерело: власна розробка автора.

Динаміка кількості малих сільськогосподарських підприємств, од.
Джерело: власна розробка автора.

Роль і значення сільськогосподарських кооперативів у контексті продовольчого забезпечення

Аспект	Значення
Підвищення виробничої спроможності	Об'єднання дрібних фермерів для спільного використання ресурсів (насіння, техніка, добрива), що підвищує обсяги виробництва
Доступ до ринку та стабілізація цін	Кооперативи допомагають уникати посередників, забезпечують справедливі ціни для виробників і доступність продуктів для споживачів
Розвиток локальних продовольчих систем	Підтримка коротких ланцюгів постачання «від фермера до споживача», що знижує логістичні витрати і втрати продукції
Забезпечення якості та безпечності	Впровадження стандартів, сертифікації та контролю якості, що гарантує безпеку продуктів харчування
Доступ до інновацій і фінансування	Спільне отримання грантів, кредитів, державної підтримки, впровадження сучасних технологій у виробництві
Підвищення стійкості до криз	Взаємодопомога членів кооперативу під час воєнних, економічних та кліматичних криз, забезпечення стабільності постачання
Інституційна роль	Відповідність державним цілям продовольчої безпеки, сприяння децентралізації, соціальній відповідальності, участі громад
Виклики розвитку	Низька довіра, нестача фінансової підтримки, слабка нормативно-правова база, брак успішних моделей кооперації

Джерело: власна розробка автора.

Додаток Н.4

Прогнозне значення кількості користувачів адресної продовольчої допомоги в Україні

Рік	Прогнозна кількість користувачів (млн осіб)	Частка від усього населення (%)	Основні фактори впливу
2025	5,5	14,5	Високий рівень безробіття, ВПО, руйнування інфраструктури
2026	5,0	13,2	Часткове відновлення економіки, запуск програм підтримки
2027	4,2	11,2	Зростання доходів, реінтеграція населення
2028	3,7	9,9	Поступова стабілізація, зниження числа ВПО
2029	3,1	8,5	Розвиток ринку праці, повернення емігрантів
2030	2,5	6,8	Зменшення рівня бідності, перехід до адресної грошової допомоги

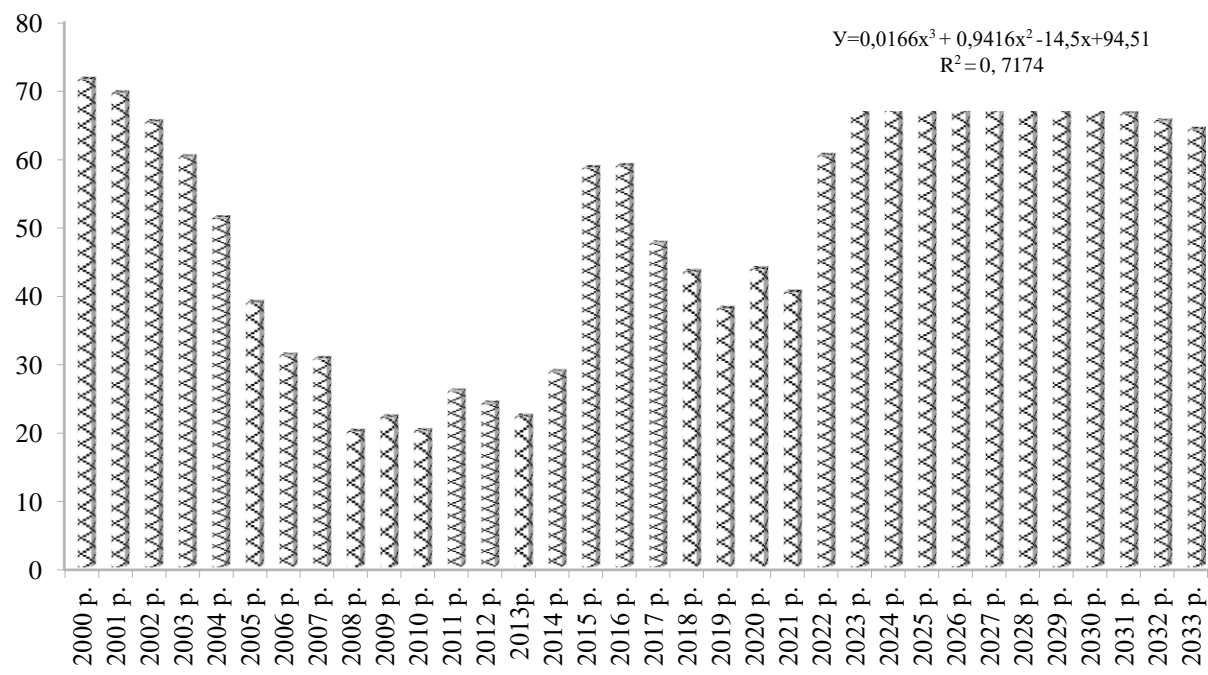
Джерело: власні розрахунки автора.

Додаток Н.5

Проблеми забезпечення продуктами харчування населення з низьким рівнем доходів та можливі шляхи їх розв'язання

Проблеми	Можливі шляхи вирішення
Обмежена купівельна спроможність	Впровадження соціальних програм підтримки (дотації, субсидії)
Нестача доступу до збалансованого раціону	Освітні кампанії з питань здорового харчування
Висока вартість здорової їжі	Розвиток програм локального виробництва доступних продуктів
Географічна нерівність у доступі до продовольства	Покращення логістики, розвиток інфраструктури сільських районів
Недостатня ефективність соціальних програм	Оптимізація управління, прозорість і контроль за використанням ресурсів
Вплив інфляції та економічних криз	Моніторинг цін, регулювання ринку, підтримка стабільних поставок продуктів
Обмежений доступ до інформації про здорове харчування	Проведення інформаційних та просвітницьких заходів

Джерело: власна розробка автора.

Динаміка питомої ваги частки населення, що проживає за межею бідності, %

Джерело: власна розробка автора.

Напрями надання продовольчої підтримки населенню

Джерело: власна розробка автора.

Додаток П.3

Прогнозне значення кількості користувачів адресної продовольчої допомоги в Україні

Рік	Прогнозна кількість користувачів (млн осіб)	Частка від усього населення (%)	Основні фактори впливу
2025	5,5	14,5	Високий рівень безробіття, ВПО, руйнування інфраструктури
2026	5,0	13,2	Часткове відновлення економіки, запуск програм підтримки
2027	4,2	11,2	Зростання доходів, реінтеграція населення
2028	3,7	9,9	Поступова стабілізація, зниження числа ВПО
2029	3,1	8,5	Розвиток ринку праці, повернення емігрантів
2030	2,5	6,8	Зменшення рівня бідності, перехід до адресної грошової допомоги

Джерело: власні розрахунки автора.

Додаток П.4

Системи моніторингу продовольчої безпеки в провідних країнах

Країна/Організація	Основні індикатори	Технології збору даних	Оцінка вразливості	Особливості
США	Харчова недостатність, споживчі витрати, доходи, доступність	Офіційні опитування (Household Food Security Survey), ГІС, AI	Так, за соціально-економічними параметрами	Регулярна статистика, участь CDC, міжвідомча координація
ЄС	Споживання, стійкість, якість, біорізноманіття, логістика	Єдина цифрова платформа ЄС, інтеграція статистики	Так, на основі регіонального аналізу та доступності	Інтеграція з політикою CAP, доступність відкритих даних
Канада	Доступ до харчування, соціальні групи, якість, ціни	Food Environment Atlas, національні панелі, мапінг	Так, з акцентом на вразливі групи населення	Деталізований мапінг, акцент на «продовольчих пустелях»
FAO (міжнар.)	GFSI, IPC, доступність, стабільність, якість	Супутникові знімки, онлайн-платформи, польові звіти	Так, IPC класифікація за фазами нестачі	Глобальне охоплення, система фаз продовольчих криз
Кенія	Ціни, наявність товарів, кліматичні ризики, мобільний збір даних	mVAM, краудсорсинг, супутниковий моніторинг	Так, з урахуванням локальних та погодних факторів	Інноваційні інструменти збору даних на місцях
Індія	Споживання, доходи, шкільне харчування, регіональні дисбаланси	Національні програми, IT-рішення, мобільні апки	Так, особливо в контексті сільських регіонів	Орієнтація на забезпечення дітей, бюджетні програми

Джерело: розробка автора.

Додаток П.5

**Порівняння існуючої та запропонованої моделі моніторингу
продовольчої безпеки**

Категорії індикаторів	Існуюча модель (2007 р.)	Оновлена модель (пропозиція)
Обсяг виробництва	так	так
Калорійність раціону	так	так
Імпортозалежність	так	так
Рівень споживання на душу населення	так	так
Ціни на продовольство	так	так
Соціальна вразливість	ні	так
Якість та безпечність продуктів	ні	так
Доступ до здорового харчування	ні	так
Регіональні диспропорції	ні	так
Екологічна стійкість агровиробництва	ні	так
Оцінка ризиків і прогнозування	ні	так
Цифрова інтеграція та аналітика	ні	так
Участь громадськості та відкриті дані	ні	так

Джерело: розробка автора.

Схема координаційної моделі моніторингу продовольчої безпеки України

Джерело: власна розробка автора.

Додаток Р.2

Соціальні аспекти моніторингу продовольчої безпеки

Група індикаторів	Приклади індикаторів	Джерело/Метод збору
Доходи та витрати домогосподарств	Частка витрат на харчування в загальному бюджеті; рівень доходів нижче прожиткового мінімуму	Держстат, опитування домогосподарств
Харчова поведінка та адаптивні стратегії	Частка домогосподарств, які скорочують споживання; звернення за гуманітарною допомогою	Соціологічні дослідження, NGO-звіти
Доступність продовольства	Середня відстань до найближчої торгової точки; наявність «продовольчих пустель»	Геоінформаційні системи, муніципальні дані
Якість харчування	Споживання білків, овочів, молочних продуктів; дефіцит калорій чи мікронутрієнтів	Медичні дослідження, харчові опитування
Географічна вразливість	Наявність обмеженого доступу до ринку в сільських/прифронтових регіонах	Геопросторовий аналіз, супутникові дані
Соціально-демографічні фактори	Стать, вік, інвалідність, статус ВПО; багатодітні сім'ї	Реєстри Мінсоцполітики, дані ЦНАП
Інституційна підтримка	Наявність соціальної допомоги; участь у програмах адресної підтримки	Бази даних про субсидії, адресну допомогу

Джерело: розробка автора.

Додаток Р.3

**Заходи щодо удосконалення громадського аудиту та відкритості
даних щодо моніторингу продовольчої безпеки**

Проблема	Заходи удосконалення	Очікуваний ефект
Обмежений доступ до актуальних даних	Створення єдиної платформи відкритих даних про продовольчу безпеку з оновленням у реальному часі	Підвищення прозорості та доступності інформації для громадськості
Відсутність відкритих аналітичних панелей	Розробка інтерактивних дашбордів з ключовими індикаторами продбезпеки для громадськості	Зростання довіри до державної політики та залучення громадян до моніторингу
Низька участь громадськості у формуванні політик	Законодавче закріплення обов'язкових публічних консультацій з продовольчої політики	Посилення демократичності рішень у сфері продовольства
Брак незалежного моніторингу програм підтримки	Запуск механізмів громадського аудиту виконання програм (через ради, НУО, моніторингові групи)	Підвищення ефективності використання бюджетних коштів і боротьба з зловживаннями
Відсутність відкритих API для розробників	Розробка відкритих API до урядових баз даних для аналітиків, дослідників та IT-спільноти	Активізація цифрових інновацій і залучення IT-спільноти
Фрагментарність даних з різних джерел	Уніфікація форматів і стандартів даних між держструктурами з інтеграцією в єдину систему	Зменшення дублювання даних і підвищення аналітичної точності

Джерело: власна розробка автора.

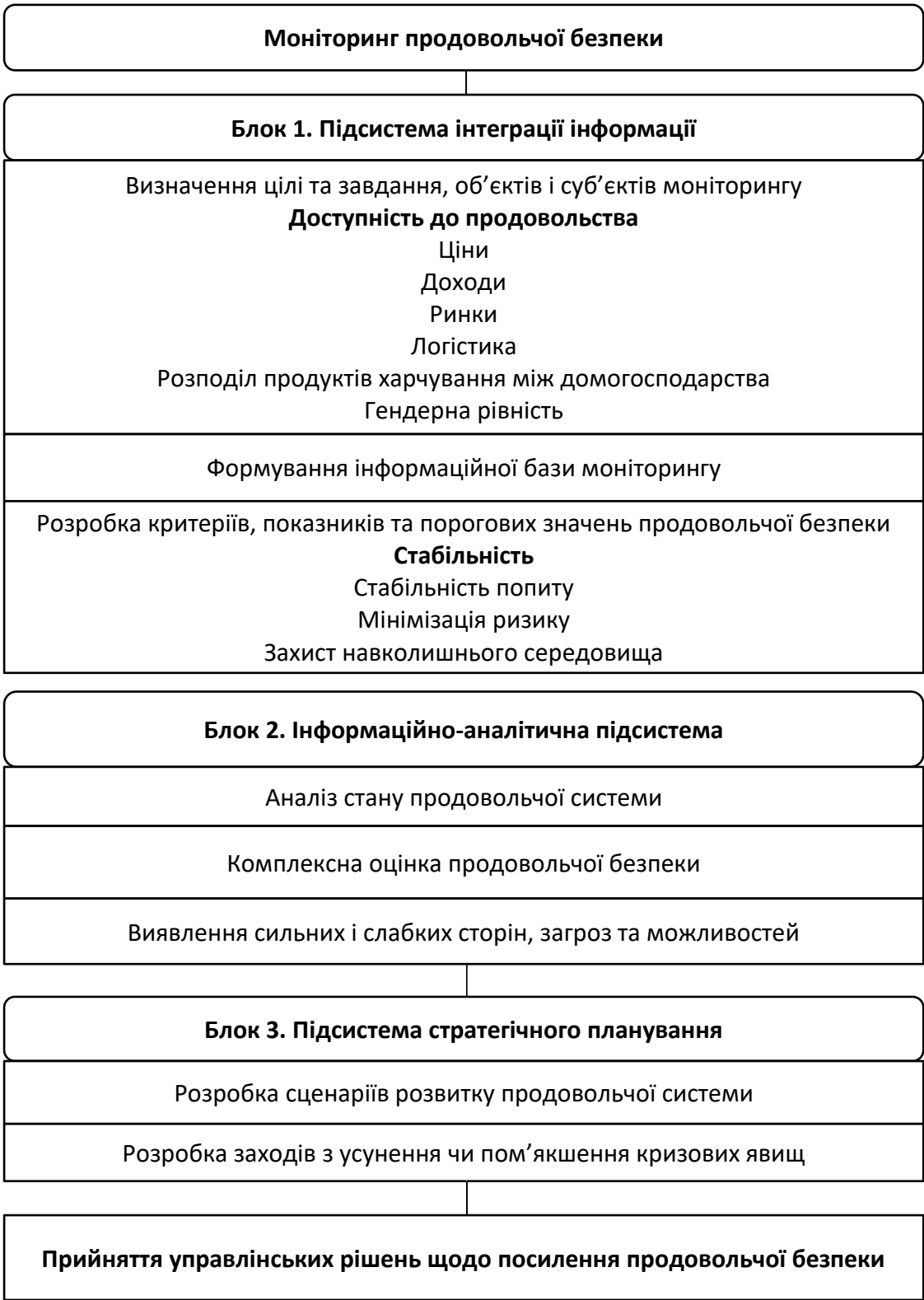

Схема моніторингу продовольчої безпеки країни

Джерело: розробка автора.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Статті, що опубліковані у наукових фахових виданнях України:***

1. Никоненко О.А. Методичне забезпечення формування продовольчої безпеки України. *Агросвіт*. 2022. № 9-10. С. 86–92. DOI: 10.32702/2306-6792.2022.9-10.86 (0,34 д.а).
2. Никоненко О.А. Методичні підходи до оцінки індикаторів продовольчої безпеки України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 9-10. С. 77–83. DOI: 10.32702/2306-6814.2022.9-10.77 (0,33 д.а).
3. Никоненко О.А. Теоретичні засади формування продовольчої безпеки України. *Економіка та держава*. 2022. № 5. С. 121–125. DOI: 10.32702/2306-6806.2022.5.121 (0,33 д.а).
4. Присяжнюк Н.М., Никоненко О.А., Корінець Р.Я., Перерва Г.Л. Сади перемоги» – інструмент активізації населення задля посилення продовольчої безпеки. *Сталий розвиток економіки*. 2024. № 2 (49). С. 319–324. DOI: 10.32782/2308-1988-2024-49-51 (0,33 д.а., особистий внесок здобувача (0,19 д.а.): проаналізовано сучасний стан продовольчого забезпечення сільського населення).
5. Мельник Л.М., Кепко В.М., Никоненко О.А. Державна агропродовольча політика в контексті продовольчої безпеки країни: зарубіжний досвід та виклики для України. *Економічний дискурс*. 2024. Вип. 1-2. С. 35–43. DOI: 10.36742/2410-0919-2024-1-4 (0,35 д.а., особистий внесок здобувача (0,16 д.а.): проаналізовано методи державного регулювання продовольчого забезпечення населення в провідних країнах світу).
6. Шуст О.А., Никоненко О.А., Присяжнюк Н.М., Ципа Н. Проблеми продовольчого забезпечення населення України в умовах воєнного стану. *Інноваційна економіка*. 2024. Вип. 2 (98). С. 62–70. DOI: 10.37332/2309-1533.2024.2.8 (0,35 д.а., особистий внесок здобувача (0,11 д.а.): проаналізовано стан самозабезпечення населення в умовах воєнного стану).

Статті у періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних *Web of Science Core Collection* та/або *Scopus* :

7. Yushin S., Pokhylenko N., Nepochatenko A., Sliesar T., Nikonenko O. Ensuring Food Security of Ukraine in the Conditions of Globalization Dimensions. *Review of Economics and Finance*, 2022. Vol. 20, No. 1, p.424-438, DOI: <https://doi.org/10.55365/1923.x2022.20.50> (0,41 д.а, особистий внесок здобувача (0,21 д.а.): здійснено оцінку продовольчого забезпечення населення України в умовах військової агресії рф проти України).

Публікації у наукових виданнях іноземних країн:

8. Shust O., Czipa N., Nykonenko O. Organizational and economic transformation of the agricultural sector in the post – war period of economic development of Ukraine. *Economics, Finance and Management Review*. 2024. Issue 2 (18). P. 14–23. DOI: 10.36690/2674-5208-2024-2-14-23 (0,39 д.а., особистий внесок здобувача (0,12 д.а.): проаналізовано сучасний стан виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства в Україні).

Матеріали науково-практичних конференцій:

9. Никоненко О.А. Формування продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Сільське господарство в умовах глобальних викликів: стратегічні пріоритети та загрози: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Біла Церква, 6-7 жовтня 2022 р.). – Біла Церква: БНАУ, 2022. С. 82–84 (0,11 д.а.).

10. Слободенюк О.І., Никоненко О.А. Методичні підходи до формування системи моніторингу продовольчої безпеки України: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Дніпро, 27-28 жовтня 2022 р.). – Дніпро: ДДАЕУ, 2022. С. 260–263 (0,12 д.а., особистий внесок здобувача (0,08 д.а.): здійснено оцінку існуючої системи моніторингу продовольчої безпеки в Україні).

11. Никоненко О.А., Михайлюк О.О. Зовнішньо-економічна діяльність України: сучасні проблеми. Молодь – аграрній науці і виробництву: інноваційні пріоритети у розвитку економіки та менеджменту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (Біла Церква, 14 квітня 2023 р.). – Біла Церква: БНАУ, 2023. С. 123–124 (0,11 д.а., особистий внесок здобувача (0,05 д.а.): розкрито роль вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників у забезпеченні глобальної продовольчої безпеки).

12. Никоненко О.А., Белозьорова О.О. Відновлення економіки України в повоєнний період. Молодь – аграрній науці і виробництву: інноваційні пріоритети у розвитку економіки та менеджменту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (Біла Церква, 24 квітня 2024 р.). – Біла Церква: БНАУ, 2024. С. 13–14 (0,10 д.а., особистий внесок здобувача (0,07 д.а.): запропоновано шляхи відновлення виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в повоєнний період відродження економіки країни).

УКРАЇНА
ІЛЛІНЕЦЬКА МІСЬКА РАДА
вул. Соборна, 19, м. Іллінці, Вінницька обл. 22700
тел/факс (04345) 2-18-21
Web: <http://www.illintsi.org.ua> E-mail: ill_m_rada@ukr.net

№ _____

На № 08/02-21 від 24.02.2025р.

Довідка

про використання результатів дисертаційного дослідження
здобувача Никоненко Оксани Анатоліївни

Результати дисертаційного дослідження Никоненко Оксани Анатоліївни були використанні при обґрунтування заходів підвищення виробництва сільськогосподарської продукції Іллінецької територіальної громади шляхом формування ефективної системи моніторингу показників продовольчої безпеки.

Заслужують на увагу розробки дисертантки щодо формування системи адресної продовольчої допомоги населенню з низьким рівнем доходів. На нашу думку, їх практична реалізація посилить соціальний захист найбільш вразливих прошарків населення та тимчасово переміщених осіб.

На нашу думку, заслуговують пропозиції автора щодо створення фермерських господарств сімейного типу, шляхом реалізації запропонованих заходів регіональної підтримки, які будуть відображені в комплексній програмі розвитку сільських територій Іллінецької територіальної громади до 2030 р.

Міський голова

Володимир ЯЩУК

вул. Тимошенка, 29в, оф.5, Київ, 04205, Україна
Тел.: +380 44 364 55 85

5, 29V, Tymoshenko Str., Kyiv, 04205, Ukraine
uac-info@ukragroconsult.org
www.ukragroconsult.com

17.02.2025 № 29/2/25

Довідка

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження Никоненко Оксани Анатоліївни

Результати дисертаційного дослідження Никоненко Оксани Анатоліївни були використанні при розробці методики моніторингу продовольчої безпеки, що передбачає ведення спостереження за цілою низкою показників що характеризують виробництво, споживання, купівельної спроможності населення та рівень цін на продукти харчування.

Наукові розробки дисертанта були використанні при складанні щотижневих кон'юнктурних оглядів ринків сільськогосподарської продукції та продовольства України та для розробки бізнес-планів по замовленню бізнесових структур – сільськогосподарських товаровиробників.

Генеральний директор
ТОВ «Консалтингова агенція
«УкрАгроКонсалт», к. е. н.

С.Л. Феофілов

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

09117, пл. Соборна 8/1, м. Біла Церква, Київська обл., Україна, тел./факс (04563) 5-12-88

e-mail: bnau-rectorat@btsau.edu.ua

25.02.2025 № 01-12/54

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувачки ступеня доктора філософії за спеціальністю 051- Економіка
(галузь знань 05-Соціальні та поведінкові науки)

Никоненко Оксани Анатоліївни

Довідка видана проте, що результати дисертаційного дослідження Никоненко Оксани Анатоліївни на тему «Організаційно-економічні засади формування системи продовольчої безпеки України в умовах глобалізації» враховано при здійсненні освітнього процесу в Білоцерківському національному аграрному університеті.

У межах викладання дисципліни «Концептуальні засади сталого розвитку» та «Стратегія сталого розвитку» застосовуються обґрунтовані підходи до забезпечення продовольчої безпеки країни з урахуванням прийнятих Цілей сталого розвитку.

Під час опанування курсу «Мікро- та макроекономіка» використано доробок автора з теоретичним обґрунтуванням продовольчої безпеки, індикатори її оцінювання та критеріями стратегічних пріоритетів продовольчої безпеки України на період до 2027 року.

Доктор економічних наук, професор,
проректор з наукової
та інноваційної діяльності,
Білоцерківського національного
аграрного університету

Ольга ВАРЧЕНКО